

**АКАДЕМИЯИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 247:549.9 (776.3)

ТКБ: 68.304

A – 45

АБДУАЛИМЗОДА ИСМОИЛ ИБРОҲИМ

**ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВИИ
ТОҶИКИСТОН: ТАҲҚИҚОТИ ТАЪРИХӢ-ҲУҚУҚӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯи
ихтисоси 12.00.01. – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи
таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

**доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор ҒАФУРЗОДА А.Д.**

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

НОМГҶИ ИХТИСОРАҶО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-21
БОБИ 1. ПАЙДОИШ ВА ШАКЛГИРИИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВӢ ДАР ДАВРОНИ ТОШӢРАВӢ ВА ШӢРАВӢ ДАР ТОҶИКИСТОН.....	22-83
1.1. Ташаккул ва инкишофи муносибатҳои молиявӣ дар Тоҷикистони тошӯравӣ.....	22-60
1.2. Инкишофи қонунгузори молиявӣ дар Тоҷикистони шӯравӣ.....	60-83
БОБИ 2. ИНКИШОФ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВИИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОНИ СОҶИБИСТИҚЛОЛ.....	84-144
2.1. Марҳилаҳои инкишофёбии қонунгузори молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври Истиқлолияти давлатӣ.....	84-122
2.2. Рушди қонунгузори молиявӣ оид ба назорат ва идоракунии давлатии соҳаи молия.....	122-132
2.3. Самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи қонунгузори молиявӣ дар шароити муосир.....	132-144
ХУЛОСА.....	145-150
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ.....	151-152
РӢЙҶАТИ АДАБИЁТ.....	153-165
ИНТИШОРОТ АЗ РӢЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	166-167

НОМГЎИ ИХТИСОРАҲО:

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҚМШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ҚШФСР – Ҷумҳурии Шӯравии Федеративии Сотсиалистии Россия

ИЧШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ

ҚШСЎ – Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Ўзбекистон

ҚМШС – Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон

ҚШС – Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистӣ

АМО ҚТ – Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ғ. – ғайра

с. – сол

с. – саҳифа

С. – саҳифа

қ. – қисм

қ.қ. – қисмҳо

б. – банд

б.б. – бандҳо

м. – модда

м.м. – моддаҳо

млн – миллион

млрд – миллиард

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд - ҶТ) бори нахуст пас аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ба марҳилаи нави инкишофи таърихӣ - бунёди давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ ворид гардид.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми худ ба Маҷлиси Олии ҶТ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилию хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21 декабри соли 2021 иброз доштанд, ки «Дар натиҷаи татбиқи сиёсати самарабахши молияи давлатӣ, аз ҷумла дар самти таъмини суботи молиявӣ, тақмили низоми андозбандӣ ва баланд бардоштани самаранокии идораи молияи давлатӣ ҳаҷми даромади буҷети давлатӣ дар солҳои соҳибистиқлолӣ мунтазам афзоиш ёфт. Илова бар ин, ҷиҳати гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ, ба таври пурра татбиқ намудани барномаҳои муосири баҳисобгирии амалиёти молиявӣ ва васеъ ҷорӣ кардани рақамикунонӣ дар соҳа бояд ҷораҳои судманд роҳандозӣ карда шавад»¹.

Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодии интихобгардида амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд ин низоми молиявии давлат мебошад, ки бахшҳои асосии онро низоми буҷет, андоз ва гумрук ташкил медиҳад.

Муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷикон чун ҷузъи ҷудонопазири ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ дар ҳама марҳилаҳои давлатдорӣ арзи ҳастӣ доштанд.

Дар замони истиқлолият қонунгузориҳои молиявии ҷумҳурӣ дар давраи фаъоли рушди худ қарор дорад, ки бо дигар шудани

¹ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.prezident.tj/ru/node/865> (санаи мурочиат: 1.02.2022).

муносибатҳои иқтисодӣ ва рушди муносибатҳои бозорӣ алоқаманд мебошад. Табиист, ки муносибатҳои нави иқтисодии дар кишвар ба вучудодада дар назди қонунгузори молиявӣ, андоз ва гумрук вазифаҳои нав гузошанд. Бо дарназардошти ин омилҳо таҳқиқи масъалаи мазкур аз лиҳози таърихӣ-ҳуқуқӣ мубрам маҳсуб меёбад.

Яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати ҳуқуқии ҚТ-ро дар давраи муосир такмили қонунгузори молиявӣ ташкил медиҳад. Мувофиқи сарҳати 8 банди 18 Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 6 феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст, яке аз масъалаҳои муҳим «такмили қонунгузори соҳаи молиявӣ бо дарназардошти ташаккули рушди иҷтимоию иқтисодии давлат ва таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ» мебошад².

Дар даврони Истиқлолияти давлатӣ бо мукамал шудани қонунгузори молиявӣ фаъолияти молиявии давлат ҳамчун бахши таркибии муҳим ва зарурии низоми сиёсати иҷтимоии давлат қарор гирифта, васоит ва тарзу усулҳои гуногун ба кор бурда шуд, ки онҳо ба қошиш додани нобаробарии иҷтимоӣ равона карда шудаанд.

Қонунгузори молиявии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, дар замони соҳибистиқлолии кишвар мукамал гардид. Бояд қайд намуд, ки дар ҚТ ба ислоҳоти соҳаи идоракунии молияи давлатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад.

Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодӣ амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Низоми молиявии давлат яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме мебошад, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд.

Даврони соҳибистиқлолӣ марҳилаи фаъоли рушди қонунгузори молияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва

² Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, № 1005 тасдиқ шудааст // Махзани мутамакази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

бозоргонӣ мусоидат намуда истодааст. Ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани соҳаҳои нави рушди иқтисодӣ, пайдоиши самтҳои нави рушди стратегии кишвар (масалан, саноатикунони босуръати кишвар) такмили пайвасти қонунгузори молиявиро талаб менамояд.

Такмили қонунгузори молиявӣ бо як қатор омилҳо, аз ҷумла, дигаргуниҳои фаъолияти молиявии давлат (хусусигардонӣ, дастгирии соҳибкорӣ, муқарраркунии рақами мушаххаси андозсупорӣ, ба вучуд омадани низоми устувори идоракунии молиявӣ ва ғ.) асос меёбад ва қабули қонунҳои нав ва умуман низоми қонунгузори молиявии ба талаботи объективии ҷамъият мутобиқро тақозо менамояд.

Бо дарназардошти ҳуҷҷатҳои болозикр таҳлили амиқи илмии масъала метавонад дар бартарафсозии мушкилотҳои мазкур мусоидат намояд.

Яке аз самтҳои муҳимтарини фаъолияти молиявии давлат дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва бӯҳрони молиявӣ иқтисодӣ ин дуруст, бонизом ва самаранок ба роҳ мондани идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ мебошад. Зеро, иқтисоди бозорӣ бе низоми молиявии хуб ташкилшуда ва бозори молиявии танзимшаванда бомуваффақият ва устувор рушд карда наметавонад.

Низоми молиявӣ ва бозори молиявӣ дар заминаи иқтисоди бозорӣ, ки бавучудорандаи неъматҳои моддӣ ва маънавӣ мебошанд, амал менамоянд. Онҳо дар айни замон шартҳои фаъолияти худ иқтисоди бозориро муайян менамоянд. Бинобар ин, дар иқтисоди бозорӣ идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ аҳамияти ниҳоят муҳимро мебозад. Бинобар ҳамин, таҳқиқи илмии масъалаи мазкур аз лиҳози назариявӣ ва амалӣ барои рушди низоми ҳуқуқӣ ва иқтисодии кишвар муҳим арзёбӣ мегардад.

Солҳои охир ҷиҳати такмили қонунгузори соҳаи молия ҳуҷҷатҳои муҳиме қабул гардид, аз ҷумла, Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ

дар ҚТ барои солҳои 2009-2018 (с. 2009)³, Концепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028 (с. 2018)⁴, Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030 (с. 2020)⁵; Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 (с. 2016)⁶ ва дигар ҳуҷҷатҳои барномавӣ. Бо дарназардошти ҳуҷҷатҳои болозикр таҳлили амиқи илмии масъала метавонад дар бартарафсозии мушкилотҳои мазкур мусоидат намояд.

Дар фазои илмии хориҷӣ масъалаҳои умумии қонунгузори молиявӣ аз ҷониби муҳаққиқон таҳқиқ шудааст. Аммо, дар ҚТ то ҳол таҳқиқоти диссертатсионии алоҳида дар ин самт ҷой надорад. Аксарияти паҳлуҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ, ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявии Тоҷикистон коркард нашудаанд. Аз ин рӯ, аз нигоҳи илмӣ-назариявӣ таҳқиқоти диссертатсионии мазкур мубрам ба ҳисоб меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар фазои илми ҳуқуқшиносии ҚТ ба омӯзиши ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқии ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявии Тоҷикистон бархе аз олимони ватанӣ, ба монанди Ф.Т. Тоҳиров⁷, А.Ғ. Холиқзода⁸, М.З. Раҳимзода⁹, А.Д. Ғафурзода¹⁰, Ш.К.

³ Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2018, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 марти соли 2009, № 639 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

⁴ Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, № 1005 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

⁵ Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январӣ соли 2020, № 1446 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

⁶ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, № 636 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

⁷ Таҳиров Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 1988. – 369 с.; Таҳиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. – Душанбе, 1987. – 170 с.; Таҳиров Ф.Т. Правовая система Таджикской АССР (1924-1929 гг.): учебное пособие. – Душанбе, 1988. – 240 с.

⁸ Халиков А.Ғ. Правовая система зороастризма: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2004. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.dissercat.com/content/pravovaya-sistema-zoroastrizma> (санаи муроҷиат: 12.04.2021); Таҳиров Ф.Т., Халиков А.Ғ. Проблемы власти и правосудия в «Авесте» // Авеста в истории и культуре Центральной Азии: сб. науч. ст., посвящ. 2700-летию создания «Авесты» и 10-летию независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001. – С. 115-131.

⁹ Раҳимов М.З. Ҳуқуқи соҳибқорӣ: китоби дарсӣ. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 408 с.

Ғаюризода¹¹, И.Х. Давлатов¹², Т.Р. Пирзода¹³, Ш.М. Исмоилов¹⁴, Э.С. Насриддинзода¹⁵, П.З. Мирзоев¹⁶, М.С. Ҳоҷиев¹⁷, Ҷ.Ю. Рустамзода¹⁸, З.А. Раҳимов¹⁹, Ш. Раҳимзода²⁰ ва дигарон машғул гардидаанд ва паҳлуҳои гуногуни мавзӯи мазкур аз ҷониби онҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Қисматҳои алоҳидаи қонунгузорию молиявӣ дар сатҳи диссертационӣ аз ҷониби олимони ватанӣ А.В. Золотухин²¹, Ф.М. Расулов²², Ҳ.Х. Саидов²³, С.П. Ҳайтов²⁴ ва дигарон таҳқиқ гардидааст.

Дар адабиётҳои илмӣ то инқилобӣ таҳқиқи танзими ҳуқуқии ғайриқонунии низомии молиявӣ ва таҳлили ғайриқонунии он аз нигоҳи ҳуқуқӣ асосан дар қорҳои олимони рус ба монанди Д.Д. Батюшков, И.С. Блюх, Л.И. Кауфман, В.А. Лебедев, С.Н. Петешкин, Л.Н. Яснополский ва ғ., вохӯрда мешуд. Дар давраи шӯравӣ ғайриқонунии низомии бонкӣ дар қорҳои

¹⁰ Ғафурзода А.Д., Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПЧ, 2022. – 360 с.; Ғафуров А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) / под ред. д-ра юрид. наук, проф. Шерипова Н.Т. – Душанбе: Сино, 2012. – 308 с.; Ғафуров А.Д. Правовое регулирование банковской деятельности в Республике Таджикистан: учебное пособие / под ред. А.Н. Козырина. – М.: ЦППИ, 2014. – 211 с.

¹¹ Ғаюров Ш.К. Ҳуқуқи молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ / зери таҳрири Н.Ш. Шонасриддинов. – Душанбе: Сино, 2005. – 216 с.

¹² Давлатов И.Х. Становление и развитие банковской системы Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 320 с.

¹³ Пирзода Т.Р. Танзими ҳуқуқии ғайриқонунии соҳибқорӣ дар бозори хизматрасонии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун аъзои Созмони Умумиҷаҳонии Савдо: дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2018. – 204 с.

¹⁴ Танзими ҳуқуқии ғайриқонунии соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ / зери таҳрири умумии д.и.х., профессор Исмоилов Ш.М. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 264 с.

¹⁵ Насриддинзода Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (воситаи таълимӣ). – Душанбе: «Меҳрона-2017», 2019. – 204 с.

¹⁶ Мирзоев П.З. Ҳуқуқи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ (Маҷмӯи лексия ва масъалаҳои амалӣ). – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 200 с.

¹⁷ Ҳоҷиев М.С. Қонунномаи Сосониён ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ: автореф. дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2021. – 55 с.

¹⁸ Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон: қисми умумӣ: воситаи таълимӣ. – Душанбе, 2021. – 208 с.; Рустамзода Ҷ.Ю. Государственный финансовый контроль в сфере бюджетных отношений Республики Таджикистан: организационно-правовые основы: монография / под ред. Е.Ю. Грачевой. – Москва: Проспект, 2021. – 235 с.

¹⁹ Раҳимов З.А. Банковская система Таджикистана. – М.: Диалог-МГУ, 1999. – 200 с.; Раҳимов З.А. Банковская система и экономическое развитие Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 288 с.

²⁰ Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. – Душанбе: ЭР-граф, 2008. – 450 с.

²¹ Золотухин А.В. Правовое обеспечение страхования предпринимательских рисков по гражданскому праву Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2016. – 316 с.

²² Расулов Ф.М. Развитие законодательства о финансово-контрольной деятельности в Таджикистане (1917-2014 гг.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015. – 189 с.

²³ Саидов Ҳ.Х. Формирование и развитие таможенного законодательства в советском и постсоветском Таджикистане: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2016. – 167 с.

²⁴ Ҳайтов С.П. Становление и развитие налогового законодательства в Таджикистане (вторая половина XIX – начало XXI вв.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2011. – 206 с.

М.М. Агарков²⁵, Л.В. Бричко²⁶, А.В. Венедиктов²⁷, Н.Г. Скарженовский²⁸, В.Н. Твердохлебов²⁹ ва дигарон инъикос гардида буданд.

Дар шароити муосир таҳқиқи ҳаматарафаи масъалаҳои ҳуқуқи ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявии Тоҷикистон дар илми ҳуқуқи ватанӣ ҷой надорад. Масоили алоҳидаи танзими ҳуқуқи ғайолияти он дар адабиёти ҳуқуқи даврӣ баррасӣ гардидааст.

Дар илми ҳуқуқшиносии ватанӣ роҷеъ ба ташаккул ва инкишофи қонунгузори молиявии ҶТ профессор А.Д. Ғафурзода дар китоби «Ҳуқуқи молиявии ҶТ» таъкид менамояд, ки рушди қонунгузори молиявии давлат дар баробари инкишофи муносибатҳои ҷамъиятии молиявӣ ба вучуд омада, ҳатто дар доираи танзими ин муносибатҳо қабули қонунгузори мукамалро олимони Федератсияи Россия низ таъкид менамоянд³⁰.

Дар заминаи андешаи болозикр олими рус Е.Ю. Грачева таъкид ба амал меоварад, ки бояд дар кишвар Қонуни федералӣ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ» қабул карда шуда, тамоми муносибатҳо дар самти мазкур дар доираи як санади алоҳидаи меъёрии ҳуқуқӣ танзим ёбанд. Олими мазкур андешаҳояшро бо он асоснок менамояд, ки то ба ҳол муносибатҳои рушдкардаи молиявии давлат ба таври комил дар қисмати назорати молиявӣ ба доираи танзими расмӣ меъёрии ҳуқуқӣ фаро гирифта нашудааст³¹.

²⁵ Агарков М.М. Основы банковского права; Учение о ценных бумагах. – 3-е изд., стер. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 336 с.; Агарков М.М. Основы банковского права: курс лекций; Учение о ценных бумагах: науч. исслед. – 2-е изд. – М.: Бек, 1994. – 349 с.

²⁶ Бричко Л.В. Законодательство о расчетах в народном хозяйстве СССР. – М.: Юрид. лит., 1977. – 103 с.

²⁷ Венедиктов А.В. Основные проблемы банковского законодательства: К проекту Кредитного устава СССР / НКФ СССР. Институт экономических исследований. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1925. – 27 с.; Венедиктов А.В. Договорная дисциплина в промышленности / Ленинградское отделение Коммунистической академии; Институт советского строительства и права. – Л.: Изд-во Леноблисполкома и Ленсовета, 1935. – 212 с.

²⁸ Скарженовский Н. Очерки советского банковского права. – Сталинабад, 1958. – 385 с.

²⁹ Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. – Л.: Финансовое изд-во НКФ СССР. Ленингр. област. отд-ние, 1928. – 164 с.

³⁰ Ғафурзода А.Д., Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПҶ, 2022. – С. 50-51.

³¹ Грачева Е.Ю. Проблемы правового регулирования государственного финансового контроля: дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2000. – С. 28.

Дар баробари ин, муҳаққиқ Д.Н. Маслов таъкид менамояд, ки “рушди қонунгузории молиявию бучетӣ вобастагӣ дорад ба талаботи харчи бештари субъектони молиявӣ, ғанигардони захираи молиявии давлат, инкишофи босуръати соҳаҳои стратегии давлатӣ ва дигар заминаҳои боэътимод”³².

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ҷ мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи лоиҳаи илмии кафедраи ҳуқуқ ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети дипломатия ва сиёсати Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (Танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ дар даврони муосир) барои солҳои 2020-2025 иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқотро таҳлили маҷмӯии танзими ҳуқуқии ташаккул ва рушди қонунгузории молиявӣ дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ ва муосир ташкил медиҳад. Таҳқиқи таърихӣ-ҳуқуқии пайдоиш ва инкишофи қонунгузории молиявӣ дар асоси таҳлили маводҳои илмии таърихӣ, ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, адабиёти илмӣ ва дар заминаи онҳо коркард намудани хусусиятҳои хоси ташаккули қонунгузории молиявӣ дар давраҳои мушаххаси таърихӣ, пажӯҳиши қонунгузории молиявии амалкунандаи ҚТ мақсади асосии таҳқиқоти мазкур ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба мақсад ва таъиноти таҳқиқот дар рисола вазифаҳои зерин гузошта шудааст:

- муайян намудани пайдоиши муносибатҳои молиявӣ дар аҳди қадим ва асримиёнагии Тоҷикистон то давраи шӯравӣ;
- таҳқиқи пайдоиш ва рушди қонунгузории молиявии Тоҷикистон дар давраи шӯравӣ;

³² Маслов Д.Н. Развитие бюджетного законодательства и финансовая деятельность Российской империи в конце XIX – начале XX вв. (историко-правовой аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 13.

– таҳлили ташаккул ва рушди қонунгузории молия дар даврони соҳибистиклолии кишвар;

– баррасӣ ва омӯзиши марҳилаҳои инкишофёбии қонунгузории молиявии ҚТ;

– таҳлили рушди қонунгузории молиявӣ оид ба назорат ва идоракунии давлатии соҳаи молия;

– муайян намудани самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи қонунгузории молиявӣ дар шароити муосир;

– коркарди дурнамои инкишофи қонунгузории молиявии ҚТ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти диссертатсиониро ташаккул ва инкишофи қонунгузории молиявӣ дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ ва муосир фаро мегирад. Инчунин, ба омӯзиши таърихи пайдоиш, шаклгирӣ ва ташаккули қонунгузории молия алоқаманд мебошад.

Мавзӯи таҳқиқот. Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ ақидаву назари олимони оид ба пайдоиш ва инкишофи қонунгузории молиявӣ, ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ташаккули низоми қонунгузории молиявии ҚТ, ҳамчунин меъёрҳои дахлдори ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои молиявӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ дар ин самтро ташкил медиҳад.

Марҳила, мақом ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур бо вучуди он ки ба яке аз масъалаҳои муҳимми назарӣ ва амалии раванди рушди қонунгузории молияи ҚТ бахшида шудааст, дар як маврид масоили давраи то шӯравӣ ва давраи шӯравии рушди қонунгузории молиявӣ, ҳамчунин мушаххасан дар доираи ғояҳои муосири илмӣ ва амалӣ инкишофёбии қонунгузории молиявии ҷумҳурӣ дар даврони Истиклолияти давлатиро низ фарогир мебошад.

Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ фарогирандаи солҳои 2019-2022 мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асоси назариявии таҳқиқоти диссертатсияро қорҳои илмӣ-назариявии олимони ватанию хориҷӣ оид ба паҳлуҳои гуногуни таърихи ташаккули қонунгузории молиявӣ ташкил

молиявии замони ИҚШС ва сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқии молиявӣ дар сарзамини таърихӣ тоҷикон ташкил медиҳад.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навгонии илмӣ таҳқиқоти диссертатсиониро мавриди таҳқиқ қарор додани ҳуди масоили ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқии ташаккул ва инкишофи муносибатҳои молиявӣ ташкил медиҳад, ки дар таҳқиқоти мазкур аввалин маротиба дар шакли комплексӣ дар сатҳи мукамал аз лиҳози таърихӣ-ҳуқуқӣ масъалаи пайдоиш ва ташаккули қонунгузории молиявӣ таҳлил гардидааст.

Нуктаҳои илмӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ чунин нуктаҳо ва хулосаҳои асосии муайянкунандаи **навгонии илмӣ** қорқард шудааст, ки ба ҳимоя пешниҳод мегарданд:

1. Андозҳо дар марҳилаҳои аввали инкишофи ҷомеаи инсонӣ, вақте ки иттиҳодияҳои қабилавӣ ба сохторҳои давлатӣ табдил меёбанд, шакл мегиранд. Онҳо хайрияҳои буданд, ки субъектҳо барои ҳифзи ҳаёт, озодӣ ва моликияти худ ба давлат медоданд. Ба сохти давлатӣ табдил ёфтани иттиҳодияҳои қабилавӣ марҳилаи муҳимми пайдоиши андозҳо мебошад.

Аз ин рӯ, пайдоиши андозҳоро дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон бояд ба пайдоиши аввалин сохторҳои давлатӣ дар ин ҳудудҳо нисбат дод. Таъкид қардан ба маврид аст, ки дар ҷамоаҳои то давлатӣ як навъ пардохтҳои ба андоз монанд арзи вучуд дошт. Аз сабаби он ки имрӯзҳо ба сифати яке аз нишонаҳои андоз субъекти андозситон – давлат муқаррар шудааст, пардохтҳои ҷамоатҳои то давлатиро андоз гуфтан душвор мебошад.

2. Таҷрибаи танзими муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон имкон медиҳад, ки нуктаи зеринро ба тарзи хулоса ва мукамалсозии қонунгузорӣ ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар бахши қонун тавсия намуд. Баъзе аз марҳилаҳои давлатдорӣ, махсусан марҳилаи ҳуқумронии Анӯшервон нишон медиҳад, ки дар он давра қонун аз супоридани андоз ба таври пурра озод буданд. Баъди гузаштани асрҳо то қунун Анӯшервон чун подшоҳи одил шинохта шудааст.

Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки бо дарназардошти татбиқи сиёсати давлатӣ дар бахши занон, баланд бардоштани маъқеи занон дар ҷомеа, татбиқи адолати иҷтимоӣ ва ба назар гирифтани вазъи физиологии занон-модарон меъёри андоз аз даромади шахсони воқеӣ нисбати мардон ва занон таҷдиди назар карда шуда, тафриқагузорӣ шавад ва меъёри андози даромад нисбати занон кам карда шавад.

3. Маълум аст, ки дар ҳама самтҳо нисбати занон имтиёзҳои дахлдор чун қишри осебпазири ҷомеа, махсусан дар соҳаи таъмини нафақа, дар соҳаи меҳнатӣ ва ғ., ҷой дорад. Бо вучуди он ки барномаҳои муайяни давлатӣ ҷиҳати дастгирии давлатии соҳибқориҳои занон қабул гардидааст, аммо нисбати андозбандӣ дар робита ба занон дар соҳаи соҳибқорӣ, махсусан соҳибқорзаноне, ки тавассути патент қор ва фаъолият менамоянд ба инобат гирифта нашудааст.

Тибқи қарори Ҳукумати ҚТ аз 03 августи соли 2013, №361 меъёри андоз нисбат ба соҳибқороне, ки фаъолияти соҳибқориро тавассути патент амалӣ мекунанд новобаста аз ҷинс як хел муқаррар шудааст. Маълум аст, ки занон вобаста ба вазъи ҷисмонӣ физиологии худ ҳар моҳ бемории одатӣ доранд ва дар ин давра фаъолияти қориҳои худро ҳам дар самти меҳнат ва ҳам дар самти фаъолияти соҳибқорӣ ба таври бояду шояд амалӣ карда наметавонанд. Ҳатто тибқи аҳодису оятҳои Қуръони қарим занон-модарон дар давраи бемории одатии худ аз иҷрои рӯзаву намоз озод ҳастанд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки меъёри андози соҳибқорзанон, ки тавассути патент фаъолияти соҳибқориро шахсан амалӣ мекунанд, таҷдиди назар карда шуда, дар нисбат ба соҳибқормардон кам карда шавад.

4. Дар интиҳои таҳқиқи масоили танзими фаъолияти суғуртавӣ дар таърихи тоҷикон чун ҷузъи муҳими фаъолияти молиявӣ метавон чунин хулоса кард: Маблағҳое, ки ба фондҳои суғурта дар давраҳои қадим дар низоми давлатдорӣ тоҷикон ҷамоварӣ мешуд, натавон ба барои ҳодисаҳои нохуш масраф мегардид, инчунин барои маросимҳои тӯй ва дигар

маросими хурсандии шахсони ба ин маблағҳо ҳуқуқдошта, равона мегардиданд.

Агар дар як вақт ин низом ба усул ва принципҳои кори низоми суғуртавии муосир мувофиқат накунад ва содда намояд ҳам, аз ҷониби дигар адолат дар тақсими маблағҳои ҷамъовардашуда бештар аён мегардад. Дар замони муосир хоҳ ширкати суғуртаи хусусӣ хоҳ давлатӣ танҳо ба зарари ба суғурташаванда расида диққат мекунанду халос. Дар мавриди пеш наомадани зарари эҳтимоли маблағҳо ба фоидаи муссиса табил меёбанд.

Суғурта дар замони муосир ба объект ё масъалаи муайяне, ки вобаста ба он маблағи суғурта супорида шудааст маҳдуд мегардад. Бинобар ин, хусусияти фарқкунандаи суғурта дар аҳди қадим, махсусан дар давраи Авесто ва Сосониён, инчунин давлатҳои баъдии тоҷикон он буд, ки шахси суғурташуда дар ҳама масоил аз фонди суғурта маблағ ҷиҳати рафти мушкилоти худ ба даст оварда метавонист ва фондҳои суғурта на танҳо ба ҳодисаҳои нохуш, балки ба масоили дигар, аз қабилӣ тӯйю маърака низ маблағгузори мекарданд.

5. Қабул ва амали қонунгузори молиявиро дар даврони Шӯравии Тоҷикистон таҳлил намуда, метавон онҳоро ба шаш гурӯҳ ҷудо намуд:

1) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти марказии умумиттифоқии салоҳияти умумӣ ба тасвиб расидаанд;

2) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти марказии салоҳияти умумии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба тасвиб расидаанд;

3) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби Комисариати халқии молиявӣ ва дигар комисариатҳои халқӣ қабул гардидаанд;

4) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақоми ваколатдор вобаста ба самтҳои фаъолияти молиявӣ, яъне “Госстарх”, гумрук, андоз ва ғайра қабул гардидаанд;

5) санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти маҳаллӣ қабул гардидаанд;

б) санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ.

6. Ташаккули қонунгузории молиявии ҚТ-ро дар замони шӯравӣ дар се қисмати асосӣ: 1) андоз; 2) гумрук ва 3) суғурта таҳқиқ намуда, раванди бавучудой ва ташаккули онро ба ду давра чудо намудан мумкин аст. Давраи якум солҳои 1924-1929, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҚМШС дар ҳайати Ўзбекистон қарор дошт. Давраи дуюм, аз соли 1929 то соли 1991, яъне то даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҚШС дар ҳайати ИЧШС баромад менамуд.

7. Қонунгузории молиявии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, дар замони соҳибистиклолии кишвар мукамал гардид. Бояд қайд намуд, ки дар ҚТ ба ислоҳоти соҳаи идоракунии молияи давлатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодӣ амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Низоми молиявии давлат яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме мебошад, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд.

8. Даврони соҳибистиклолӣ марҳилаи фаъоли рушди қонунгузории молияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва бозоргонӣ мусоидат намуда истодааст. Ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани соҳаҳои нави рушди иқтисодӣ, пайдоиши самтҳои нави рушди стратегии кишвар (масалан, саноатикунони босуръати милли) такмили муттасили қонунгузории молиявиро талаб менамояд.

Такмили қонунгузории молиявӣ бо як қатор омилҳо, аз ҷумла, дигаргуниҳои фаъолияти молиявии давлат (хусусигардонӣ, дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ, муқарраркунии рақами мушаххаси андозсупорӣ, ба вучуд омадани низоми устувори идоракунии молиявӣ ва ғ.) асос меёбад, қабули қонунҳои нав ва умуман низоми қонунгузории молиявии ба талаботи объективии ҷамъият мутобиқро тақозо менамояд.

9. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии солҳои охир қабулшуда, асосан ба ислоҳоти идоракунии молиявии давлат дахл доранд. Аз ин рӯ, инкишофи

қонунгузории молияро дар замони истиқлолият шартан ба давраҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1) солҳои 1991 то 1994, яъне солҳои аввали Истиқлолияти давлатӣ то қабули нахустин Конститутсияи ҶТ ва дигар қонунгузории соҳа. Гарчанде ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ин давра муносибатҳоро дар баҳши алоқаманд ба низоми молия ба танзим мебароварданд, маҳз онҳо заминаҳои ҳуқуқиро барои инкишофи соҳаи қонунгузории молия гузоштанд. Қабули қонунҳои ҶТ «Дар бораи қоғазҳои қиматнок ва биржаҳои фондӣ» (с. 1992), «Дар бораи фаъолияти иқтисодии хориҷии ҶТ» (с. 1993) ва ғ., ба ҳамин давра рост меоянд;

2) солҳои 1994-2002, ки дар ин давра Конститутсияи ҶТ қабул гардид ва дар он озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, кафолат ва ҳифзи ҳама гуна шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро муқаррар намуд. Минбаъд, дар асоси муқарраротҳои Конститутсияи ҶТ як қатор қонунҳои дигар қабул гардиданд, ки барои танзими муносибатҳои молиявӣ саҳми назаррас гузоштанд. Аз ҷумла, қонунҳои ҶТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» (с. 1995), «Дар бораи тарифи гумрукӣ» (с. 1995), «Дар бораи омори давлатӣ» (с. 1997), «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» (с. 1998), «Дар бораи Палатаи савдои саноатии ҶТ» (с. 1998), «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» (с. 1998), «Дар бораи баҳисобгирии бухгалтерӣ» (с. 1999), «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти тижоратии хориҷӣ» (с. 1999), «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» (с. 1999) ва ғ.;

3) аз соли 2002 пас аз қабул гардидани аввалин қонунҳои ҶТ «Дар бораи молияи давлатии ҶТ» (с. 2002) ва «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҶТ» (с. 2002), ки барои беҳтар намудани вазъи молиявӣ, инкишоф додани идоракунии давлатии соҳаи молия ва мутобиқ намудан ба стандартҳои байналмилалӣ молиявӣ заминаи устувор гузоштанд.

10. Яке аз хусусияти хоси инкишофи қонунгузории молия дар замони Истиқлолияти давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки ислоҳоти

молияи давлатӣ дар асоси стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ сурат гирифта истодааст, ки ба рушди босуботи қонунгузори соҳа мусоидат менамояд. Дар ин замина, зарур аст, ки қонунгузори молия пайваста бо дарназардошти самтҳо ва вазифаҳои дар ин ҳуҷҷатҳои давлатӣ пешбинишуда такмил дода шуда, ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои дар онҳо дарҷшуда имконият фароҳам оварда шавад. Махсусан, қонунгузори молияи кишвар бояд дар партави самтҳои афзалиятноки такмили қонунгузори молия, ки дар Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 пешбинӣ шудаанд, рушд намояд.

Бобати муқаммал гардонидани қонунгузорӣ ворид намудани тағйиру иловаҳои зерин ба мақсад мувофиқ аст:

1. Бо мақсади такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» таклифҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

– муқаддимаи Қонун ба талаботи қисми дуюми м. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 мутобиқ карда шавад. Зеро, дар он мақсад ва вазифаи Қонун инъикос карда нашудааст;

– дар м. 1 Қонуни мазкур мафҳуми «баҳши давлатӣ» пешбинӣ карда шавад. Зеро, он яке аз мафҳумҳои асосии Қонуни мазкур ба ҳисоб меравад;

– аз м. 2 Қонуни мазкур калимаи дар қавсайн «(Сарқонун)» хориҷ карда шавад. Зеро, бо даровардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ аз 22 майи соли 2016 калимаи мазкур хориҷ карда шудааст;

– дар сарҳати сеюми қ. 2, м. 4 калимаи «фармонҳо» ба калимаи «фармоишҳо» иваз карда шавад. Зеро, мутобиқи қисми дуюми м. 24 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» вазоратҳо, мақомоти назди Президенти ҚТ, мақомоти назди Ҳукумати ҚТ санади меъёрии ҳуқуқиро дар шакли «фармоиш» қабул мекунанд;

– мафҳумҳои «ҳисоботи идоракунии», ки дар қ. 1, м. 5 ва «муҳити назоратӣ», ки дар қ. 1, м. 9 пешбинӣ шудаанд, дар м. 1 Қонуни мазкур, ки

мафҳумҳои асосӣ ном дорад, пешбинӣ карда шаванд. Зеро мутобиқи м. 40 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» мафҳумҳои дар матни санади меъёрии ҳуқуқӣ истифодашаванда бояд ба талаботи техникаи ҳуқуқҷодкунӣ ҷавобгӯ бошанд.

2. Бо мақсади мутобиқ намудани Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886 ба Конститутсияи ҚТ пешниҳод карда мешавад, ки аз қ. 3, м. 5 калимаҳои «Мақомоти ҳокимияти давлатӣ (ҳукуматҳо) дар маҳалҳо» мувофиқан ба калимаҳои «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» иваз карда шаванд ва мазмуни матни мазкур дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ надорад қарзгирии давлатиро дар ҷи шакле набошад, амалӣ намояд».

Ҳамин тариқ, бо мақсади такмили меъёри мазкур пешниҳод мегардад, ки номи м. 18 Қонуни мазкур ва қисми дуюми он дар таҳрири зерин ифода карда шаванд: «Моддаи 18. Назорат ва масъулият оид ба истифодаи маблағҳое, ки тибқи шартномаи (созишномаи) қарз бо кафолати давлатӣ гирифта шудаанд». Матни қисми дуюм дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қарзгиранда оид ба қарзе, ки кафолати давлатӣ дорад барои ғайримасъаднок истифода кардани воситаҳои пулие, ки бо кафолати давлатии қарз гирифта шудааст, барнагардонидан ва иҷро накардани уҳдадорихои қарзӣ тибқи тартиби пешбиниамудаи қонун масъулият дорад».

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқот аз ҳулосаҳои илмӣ ва пешниҳодҳо роҷеъ ба ташаккул ва рушди қонунгузори молия дар Тоҷикистон иборат мебошад. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонад барои такмили меъёрҳои амалкунандаи қонунгузори молиявии ҚТ заминагузорӣ намояд, барои тақомули низоми молиявии давлат ва мақомотҳои босалоҳияти давлатӣ дар соҳаи молияи давлатӣ мусоидат менамояд.

Ҳамчунин, нуктаҳои асосии рисолаи илмии мазкур барои инкишофи танзими ҳуқуқии муносибатҳои молиявии Тоҷикистон ва рушд кардани қонунгузори молиявии давлат заминагузори менамоянд.

Дар баробари ин, қисматҳои алоҳидаи кори илмии таҳқиқшаванда метавонад барои такмил додани барномаҳои давлатӣ ва стратегияҳои дарозмуддати қабулшавандаи соҳаи молияи давлатӣ нақши худро гузорад.

Дар баробари соҳаи илм натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур метавонад ба раванди таълим низ барои пешрафт кардани соҳаҳои ҳуқуқи андоз, ҳуқуқи молиявӣ, ҳуқуқи бонкӣ, ҳуқуқи соҳибкорӣ то андозае институтҳои алоҳидаи илми назарияи давлат ва ҳуқуқ саҳмгузор бошад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки хулосаву пешниҳодоти дар рисола таҳиянамудаи муаллиф метавонанд дар самтҳои зерин ҳадафмандона истифода гарданд: такмили фаъолияти қонунгузори дар соҳаи молия; ворид намудани тағйироту иловаҳо ба қонунгузори амалкунандаи молиявӣ; қабул ва мавриди амал қарор додани ҳуҷҷатҳои барномавӣ барои беҳтар ва рушд додани низоми молиявии кишвар аз нуқтаи назари заминаҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда ва монанди инҳо. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бо истифода дар раванди қонунгузори собит мегардад.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни таҳқиқот барои дарёфти дарачаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ бо шиносномаи ихтисоси илмии 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълим дар бораи ҳуқуқ ва давлат мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия ба сатҳи нағзони илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ, нуктаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ асоснок карда мешавад.

Ҳамчунин, тарзи навишт, гузориши масъала, сабки диссертатсия саҳми шахсии муаллифро нишон медиҳад. Инчунин, аз тарафи муаллифи диссертатсия тавассути мақола ва маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ пешниҳодҳо чихати ташаккул ва инкишофи низоми бонкии ҚТ: ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ манзур гардидааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва хизмати давлатии факултети идоракунии давлатии кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва хизмати давлатии факултети идоракунии давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти ҚТ омода ва мавриди муҳокимаи илмӣ қарор гирифтааст.

Оид ба мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ унвонҷӯ дар чандин семинар, конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ бо маърузаҳо баромад намудааст. Чунончи:

1) конференсияи байналмилалӣ ва ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ:

– «Ислоҳоти низоми идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ: моделҳои муосири самаранокии он» - маъруза дар мавзуи «Дастгирии фаъолияти рақобат яке аз самтҳои сиёсати давлатӣ мебошад» (ш. Душанбе, 2021);

– «Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар ташаккул ва рушди давлатдорӣ миллӣ» - маъруза дар мавзуи «Пайдоиши муносибатҳои молиявӣ дар аҳди қадим ва асрҳои миёна дар сарзамини тоҷикон» (ш. Душанбе, 2021);

– «Таъсири ҷаҳонишавӣ ба равандҳои сиёсии Тоҷикистон» - маъруза дар мавзуи «Рушди қонунгузорӣ молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолияти давлатӣ» (ш. Душанбе, 2021).

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Доир ба мавзуи диссертатсия ва моҳияти он унвонҷӯ 8 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла, 5 адади онҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҚТ ва 3 мақола дар нашрияҳои дигар ба таъб расонидааст.

Соҳтор ва ҳачми диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз ихтисорот, муқаддима, ду боб, панҷ зербоб, хулоса ва номгӯи адабиёт иборат мебошад. Ҳачми умумии диссертатсия 167 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ПАЙДОИШ ВА ШАКЛГИРИИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВӢ ДАР ДАВРОНИ ТОШӢРАВӢ ВА ШӢРАВӢ ДАР ТОЧИКИСТОН

1.1. Ташаккул ва инкишофи муносибатҳои молиявӣ дар Тоҷикистони тошӯравӣ

Ҳар як зинаи пешрафти ҷамъияти башарӣ бо афкору назарияҳои гуногун дар пояҳои мухталиф мавқеъ мегирад. Таҳлил, таҳқиқ ва омӯзиши зиёди онҳоро шохаҳои илми таърих, таърихи давлат ва ҳуқуқ, назарияи давлат ва ҳуқуқ ба зимаи худ гирифтааст. Бахусус, молия ҷузъи муҳим, зарурӣ, умда ва қисми ҷудонопазири ҳаёти ҷамъиятию давлатӣ мебошад. Чун масоили молиёт, андоз, боч, хироч, суғурта ва пул, ки ҷузъи муҳимми ин падида мебошанд инсониятро дар ҳама марҳилаҳои рушди сохти ҷамъиятию давлатӣ ҳамроҳӣ менамуданд. Бояд таъкид намуд, ки масоили молиёт чун унсури мураккаб ва муҳим мавриди танзими меъёрҳои иҷтимоӣ қарор доштанд. Далели ин гуфтаҳо сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла осори гаронарзиши олимони тамаддунофари миллати тоҷик мебошад.

Муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷикон чун ҷузъи ҷудонопазири ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ дар ҳама марҳилаҳои давлатдорӣ арзи ҳастӣ доштанд. Муносибатҳои молиявии давлатӣ гуфта, ҳама гуна муносибатҳо аз қабилӣ муносибатҳои андозӣ, қарзӣ, бучетӣ, гумрукӣ ва ғ., дар назар дошта мешуд, ки дар робита ба пур кардани бучаи давлат ба миён меомаданд. Бояд тазаккур дод, ки фаҳмиши муносибатҳои молиявии давлатӣ то кунун қолаби худро дигар накардааст.

Истилоҳи молия решаи арабӣ дошта, асли онро калимаи мол ташкил медиҳад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» калимаи мол чунин шарҳ дода шудааст: «Молро аз он хотир мол гӯянд, ки таъби инсон ба сӯи он моил мебошад ва ба истилоҳи аҳли ҳисоб мол онро гӯянд, ки ададери дар

нафси худаш зарб кунанд, он чи ҳосил шавад онро мол гӯянд, чунонки чаҳорро дар чаҳор зарб карданд, шонздаҳ ҳосил шуд. Пас ин шонздаҳро мол гӯянд»³³. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи мол чун дорой, сарват ва боигарӣ ва калимаи молия бошад, ҳамчун сарват ва дорой, пул ва нақдина шарҳ дода шудаанд³⁴.

Зери мафҳуми молияи кишвар идоракунии пулии кишвар ва дар асоси он ба воситаи муомилоти пулии муносибатҳои молиявӣ, ки дар натиҷаи вай фондҳои гуногуни воситаҳои пулӣ, чи давлатӣ ва чи ғайридавлатӣ таъсис меёбанд, фаҳмида мешавад.

Дар робита ба ин, Л.Г. Вострикова менависад: «Дар адабиёти иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мафҳуми «молия» дар ду ҷиҳат ҳамчун маҷмӯӣ баррасӣ мешавад: а) муносибатҳои иқтисодӣ, ки дар ҷараёни ташкил, тақсим ва истифодаи фондҳои муайяни маблағҳое, ки барои иҷрои функцияҳо ва вазифаҳои давлат заруранд, ба вучуд меоянд; б) фонди маблағҳое, ки давлат барои иҷрои вазифаҳои худ сафарбар кардааст»³⁵.

Ба ақидаи Ю.А. Крохин молия як низоми муносибатҳои пулӣ дар бораи ҷамъоварӣ, тақсим ва истифодаи фондҳои пулӣ бо мақсади дастгирии моддӣ барои иҷрои функцияҳо ва вазифаҳои давлатӣ мебошад. Дар айни замон, қайд карда мешавад, ки молия муносибатҳои пулӣ мебошад, ки дар он яке аз иштирокчиён ҳатман давлат мебошад. «Муносибатҳои молиявӣ – таъкид мекунад муаллиф, – танҳо он муносибатҳои пулиро дар бар мегирад, ки мавҷудияти онҳо ба далели мавҷудияти давлат ба сифати мақоми идоракунӣ вобаста аст»³⁶.

Ба маънои васеъ, молия на танҳо ба маблағҳои давлатӣ, балки ба маблағҳои шахсони ҳуқуқӣ (ташкilotҳо) низ дахл дорад. Ин фаҳмиши истилоҳи «молия»-ро, аз ҷумла В.М. Мандритса дастгирӣ менамояд. Ба андешаи ӯ «молия маҷмӯи ҳама маблағҳое, ки дар ихтиёри давлат ё

³³ Гиёс-ул-луғот: иборат аз се ҷилд. – Душанбе: «Адиб», 1988. – С. 220.

³⁴ Фарҳанги забони тоҷикӣ / Дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: «Советская энциклопедия», 1969. – С. 669-670.

³⁵ Финансовое право для экономических специальностей: учебник / Кол. авт.; под общ. ред. проф. С.О. Шохина. – М., 2006. – С. 14.

³⁶ Крохина Ю.А. Финансовое право России: учебник для вузов. – М., 2004. – С. 3-5.

ташкilot-корхона қарор доранд, инчунин системаи ташкил, тақсим, назорат ва истифодаи онҳо мебошад»³⁷.

Дар робита ба ин мафҳум, молия ба маънои моддӣ фондҳои пулии давлат, воҳидҳои ҳудудии он, шахсони ҳуқуқиро ифода мекунад. Ба маънои иқтисодӣ молия муносибатҳои иқтисодии ин субъектҳо дар ташаккул, тақсим ва истифодаи маблағҳои пулии онҳо мебошад³⁸.

Баъзе муаллифон ин нуқтаи назарро то андозае густариш медиханд, аз ҷумла дар таркиби маблағгузорию фондҳои пулии «субъектҳои гуногуни соҳибкорӣ ва давлат»-ро ворид менамоянд. Дар ин замина, «субъектҳои гуногуни соҳибкорӣ» ҳам ташкilotҳо ва ҳам соҳибкорони инфиродиро дар назар доранд³⁹.

Ниҳоят, ба маънои васеъ истилоҳи «молия» бо истилоҳи «пул» ва «муносибатҳои пулӣ» тавҷам фаҳмида мешавад.

Ба андешаи Т.С. Ермакова «дар чараёни фаъолияти иқтисодӣ, бисёр муносибатҳои молиявӣ ба вучуд меоянд, аммо на ҳамаи онҳо бо меъёрҳои ҳуқуқи молиявӣ танзим карда мешаванд. Масалан, муносибатҳои шартномавии байни таъминкунандагон ва истеъмолкунандагони ашёи хом, мавод ва маҳсулоти тайёрро меъёрҳои ҳуқуқи граждани танзим мекунад. Муносибатҳои меҳнати байни корхонаҳо, ташкilotҳо ... ва кормандоне, ки дар онҳо кор мекунад, бо меъёрҳои ҳуқуқи меҳнат танзим карда мешавад»⁴⁰. Ҳамин тариқ, вай ба шумораи муносибатҳои молиявӣ, ба монанди муносибатҳои иқтисодӣ, ба монанди муносибатҳои молӣ-пулӣ ва муносибатҳои музди меҳнат ишора мекунад.

Бояд қайд кард, ки фаҳмиши истилоҳи «молия» ба маънои васеи худ, ки ҳама намудҳои муносибатҳои пулиро дар бар мегирад, таърихан ба назарияҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқии англисӣ ва амрикоӣ хос аст, ки дар он

³⁷ Мандрица В.М. Финансовое право: издание 2-е, переработанное. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 3.

³⁸ Финансовое право: учебник / Отв. ред. Н.И. Химичевой. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – С. 20-21.

³⁹ Мандрица В.М., Рукавишникова И.В., Дружинин Д.Н. Финансовое право / Под ред. проф. В.М. Мандрицы. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 8.

⁴⁰ Ермакова Т.С. О системе советского финансового права // Правоведение. – 1975. – №2. – С. 77.

падидаҳои молиявӣ ҳамчун ҳама гуна падидаҳое, ки танҳо бо пул алоқаманд эътироф карда мешаванд (бонкҳо, ташкилотҳои суғурта ва ғ.) ва маблағгузoron – шахсоне, ки дар муомилоти пулӣ иштирок мекунанд, фаҳмида мешавад.

Дар доираи фаҳмиши васеъ одатан се гурӯҳи молия ҷудо карда мешавад: 1) молияи давлатӣ; 2) маблағгузории корпоративӣ (маблағ ва захираҳои ташкилотҳо); 3) маблағгузории хонаводаҳо (маблағгузории аҳоли).

Ба андешаи мо, молия бояд ҳамчун ҳама маблағҳои пулӣ (фондҳои пулӣ ва дорониҳои гардиши молиявӣ), ки барои таъмини вазифаҳои давлат ва воҳидҳои маъмурию ҳудудии он хизмат мекунанд, фаҳмида шавад. Дар илми ҳуқуқшиносӣ ва иқтисод дар мавриди тафрикаи категорияҳои «молия» ва «иқтисоди пулӣ» ягон созиш вучуд надорад.

Молия аксар вақт бо истилоҳи «пул» муайян карда мешавад, ки на ҳама вақт дуруст аст. Молия худ пул нест, дурусттараш, на ҳама пул, балки танҳо як қисми алоҳидаи он мебошад, ки ба давлат ва воҳидҳои маъмурию ҳудудии он имкон медиҳад вазифаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва дигар вазифаҳои дахлдори худро иҷро намоянд.

Қайд кардан зарур аст, ки аксар ҳуқуқшиносони соҳаи молиявӣ муносибатҳои молиявиро ҳамчун муносибатҳои тақсимотӣ тавсиф мекунанд. Аз ин рӯ, агар муносибат тақсимнашаванда набошад, он молиявӣ нест. Аммо, агар ин муносибат молӣ набошад, он гоҳ ҳеҷ гуна асосе барои баррасии он вучуд надорад, ки ин муносибат дар раванди фаъолияти молиявии давлат ба вучуд меояд. Гарчанде ки дар айни замон он бешак ба категорияи «муносибатҳое, ки дар чараёни фаъолияти давлат дар ташаккул, тақсим ва истифодаи маблағҳои давлатӣ ба вучуд меоянд» фаро гирифта шудаанд.

Дар натиҷа, ба андешаи мо, бояд эътироф кард, ки категорияи «молия» муносибатҳои тақсимотии пулиро дар бар мегирад, ки дар чараёни ташаккул ва харҷи маблағҳои пулӣ ба вучуд меоянд.

Муносибатҳо оид ба истифодаи маблағҳо муносибатҳои молӣ-пулӣ буда, хусусияти тақсимотӣ надоранд. Аз ин рӯ, онҳо ба молия дохил карда намешаванд.

Молия ва муносибатҳои молиявӣ таърихи қадима дошта, даврони ташаккули алоҳидаро сипарӣ намудаанд. Вобаста ба даврандешии инкишофи муносибатҳои молиявӣ дар назарияи ҳуқуқи молия нуктаҳои назари ягона вучуд надорад. Масалан, ба андешаи А.С. Чуева, П.М. Курдюк, И.Н. Иваненко ташаккули сарчашмаҳо дар илми ҳуқуқи молиявӣ дар якҷанд марҳила сурат гирифтааст, ки онҳоро ба таври шартӣ метавон ба: марҳилаи ибтидоӣ, марҳилаи шӯравӣ ва марҳилаи муосир тақсим кард⁴¹. Ба андешаи муҳаққиқон марҳилаи ибтидоӣ (аз асри XIX – то ибтидои асри XX) бо он тавсиф мешавад, ки илми молия ва ҳуқуқи молиявӣ дар асоси Оинномаи донишгоҳҳои таълимии империя ба барномаи таълимӣ дохил карда шуда, дар факултаҳои ҳуқуқшиносӣ шуъбаҳои ҳуқуқи молиявӣ таъсис дода мешаванд.

Яке аз масъалаҳои асосии ин давра, ки зехни олимони молиявиро ба худ ҷалб карда буд, масъалаи ҷои ҳуқуқи молиявӣ дар низоми соҳаҳои таъсисёфтаи ҳуқуқ ва ҷудо кардани он аз соҳаҳои дигар, аз ҷумла аз ҳуқуқи байналмилалӣ, маъмурӣ ва гражданин буд. Марҳилаи шӯравӣ дар рушди сарчашмаҳои ҳуқуқи молиявӣ бо ташаккули давлат ва ҳуқуқи Шӯроии сотсиалистӣ қайд карда шуд. Марҳилаи сеюми муосир (аз ибтидои солҳои 90-ум то имрӯз) бо дигаргуниҳои демократӣ, гузариш ба иқтисоди бозорӣ, ҳамгирӣ ба ҷомеаи байналмилалӣ, инчунин тағйироти кулӣ дар низоми ҳуқуқӣ сурат мегирад.

Даврандешии муаллифон на он қадар дуруст ба назар мерасад, зеро инкишофи муносибатҳои молиявиро ба пайдоиш ва ташаккули фанни таълимии ҳуқуқи молиявӣ алоқаманд намудаанд ва таърихи қадимаи муносибатҳои молиявиро ба инобат нагирифтаанд.

⁴¹ Финансовое право (общая часть): учебное пособие для бакалавров / А.С. Чуева, П.М. Курдюк, И.Н. Иваненко. – Краснодар, 2013. – С. 51.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки объекти танзими қонунгузори молияи давлатӣ дар раванди таърихи ғании давлатдории тоҷикон гуногун буда, сол ба сол зиёд ва васеъ гардидааст.

Дар таърихи давлатдории тоҷикон то пайвастании Тоҷикистон ба Иттиҳоди Шӯравӣ танзими муносибатҳои молиявӣ асосан дар се самти зерин ҷой дошт:

1. Танзими муносибатҳои молиявӣ дар самти андоз;
2. Танзими муносибатҳои молиявӣ дар самти пул ва муносибатҳои пулӣ;
3. Танзими муносибатҳои молиявӣ дар бахши суғурта.

Бо мақсади дуруст таҳлил ва ошкор сохтани муносибатҳои молиявӣ ва омехта накардани ин се унсурҳои муҳими молиявӣ мо зарур мешуморем, ки бо навбат онҳоро дар давраҳои муайяни таърихӣ ба таври мухтасар таҳлил намоем.

Танзими муносибатҳои молиявӣ дар самти андоз. Яке аз ҷузъҳои муҳими молия ин андоз ба ҳисоб мерафт. Андоз нишонаи муҳими давлат дар ҳама давраи замони буд ва ҳаст. Давлат бидуни мавҷудияти андоз функцияҳои худро иҷро карда наметавонад. Сарчашмаҳои таърихӣ аз он далелат мекунад, ки андоз ва ё худ пардохтҳо ҳатто қабл аз мавҷудияти давлат, яъне дар ҷомаҳои то давлатӣ арзи ҳастӣ доштанд.

Инсоният барои ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои худ аз ғасби таҷовузкорон ба роҳбарони ҷомаҳои то давлатӣ пардохтҳои муайян, ки одатан дар шакли натуралӣ пардохт мекарданд. Ба андешаи мо, муносибатҳои молиявии оммавӣ на танҳо ҳангоми мавҷудияти давлат вучуд доштанд, балки қабл аз пайдоиши давлатҳо низ дар шакли муайян мавҷуд буданд. Ногуфта наметавонем, ки аксари муҳаққиқон пайдоиши андозро бо пайдоиши давлат нисбат медиҳанд. Аз ҳар ду ҷиҳат муносибатҳои молиявӣ дар шакли андоз таърихи ниҳоят қадима дошта, дар асоси урфу одат, меъёрҳои динӣ ва амру фармонҳои шохон муқаррар ва танзим мешуданд.

Молия ва муносибатҳои пулӣ қисми таркибии сиёсати ҳар як давлатро ташкил дода, дар ҳар як давраи таърихӣ мавҷудияти давлатҳо муносибатҳои молиявӣ бо тарзу шаклҳои мухталиф мавҷуд буданд.

Олими тоҷик И. Умарзода дар асоси омӯзиши китобҳои «Авесто», «Шохнома»-и Фирдавсӣ, «Таърихи Табарӣ» ва дигар маъхазҳо ба ҳулосае меояд, ки аввалин ташаккули давлатдорӣ дар таърихи башарият маҳз дар Осиёи Марказӣ ба вуҷуд омада, асосгузори он Турониён будаанд. Маҳз Турониён пояи тамаддуни ориёиро гузоштаанд. Халқи Турон ҳамчун ориёӣ, ба андешаи И. Умарзода, дар ҳазораи X пеш аз мелод дар ҳудуди муосири Осиёи Миёна ташаккул ёфтаанд.

Шоҳони давлати Турониён дар як замон Каюмарс, Хошанг, Таҳмурас, Ҷамшед, Заҳҳок, Фаридун, Манучеҳр буданд. Дар замони Манучеҳр давлатдории Турон ба ду қисм – Турон ва Эрон тақсим шуда, давраи баъдӣ бо ҷангҳои пайвастаи байни онҳо тавсиф мешавад. Сарчашмаҳои дигар мавҷудияти сулолаи Турониёнро эътироф мекунанд, вале давраи ҳукмронии онҳо андаке дертар, яъне ба ҳазораи 4 ва 3 то милод рост меояд⁴².

Давлат ҳамчун ниҳоди ташаккулёфтаи ҷамъиятӣ фаъолияти худро дар самтҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ ҷиҳати ноил гардидан ба ҳадафҳои худ бо истифода аз усулу ғояҳои миллию анъанавии давлатдорӣ роҳандозӣ менамояд. Беҳуда нест, ки яке аз нишонаҳои бунёди давлатро ситонидани андоз ном мебаранд. Чунки, маҳз давлат метавонад ҳамчун субъекти андозситон дар муносибатҳои андозӣ баромад намояд⁴³.

Вобаста ба пайдоиши андоз фикру ақидаҳои мухталиф чи байни олимони ватанӣ ва чи олимони хориҷии соҳаҳои ҳуқуқу иқтисод ҷой доранд. Т.Ю. Юткина менависад, ки «дар таърихи фалсафа маънои мафҳуми «андоз» аз мафҳуми «давлат» қадимтар аст. Яъне муаллиф ба он ишора мекунад, ки андоз аз давлат дида пештар дар ҷомеа пайдо

⁴² Иброҳим Умарзода. Ориён. – Душанбе, 2002. – С. 21.

⁴³ Фафурзода А.Д., Саъдиев И.З. Ҳуқуқи молиявӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2021. – С. 17.

гардидааст. Баробари ташкил ёфтани аввалин сохторҳои давлатӣ шаклҳои андоз аз қисмҳои номуташаккилона ва тасодуфӣ тадриҷан ба унсурҳои низоми созанда табдил меёбанд, ки ба эҳтиёҷоти ҳукумати алоҳида мувофиқ буданд. Аз ин бармеояд, ки давлат ташаккули низомнокии системаи андозро ба вуҷуд овардааст»⁴⁴.

Аз даврони қадим муносибатҳои молиявӣ дар аксари мамлакатҳо мавҷуд буд ва давлатҳо (бахсус, шоҳ, амирон) ислоҳотҳои пулӣ гузаронида, муносибатҳои пулиро таҷдид менамуданд. Ҳамзамон, аз замони қадим ниҳодҳои махсус барои идоракунии молия ташкил гардида буд. Молия ва масоили вобаста ба он дар «Авесто» ба таври мушаххас тасвир ёфтааст. Молиёт дар ҳамоно замони қадимтарин ҳам яке аз ҷабҳаҳои маҷмӯи муносибатҳои иқтисодии мардумонро ташкил медод.

Яке аз донишмандони эронӣ Абдуллоҳи Розӣ дар китоби худ «Таърихи муфассали Эрон» чунин овардааст: «Тарзи вусули молиёт қабл аз Анӯшервон бар рӯи пояи маҳкаме набуд, бар ҳасби авзои филоҳатии мамлакат ва қурб ва ё баъди арозӣ нисбат ба маҳалли муайяне ё дар макони махсус аз як бистум то як рубъ маҳсули заминро дарёфт медоштанд. Ин тарзи вусули молиёт, гузашта аз ин ҳеҷ гуна асосе надошт, зеро инро дучори заҳмат ва ҳасорат менамуд, чи аҳаде наметавонист маҳсулро бардорад, магар ин ки қаблан маъмури молия ҳозир шуда, ҳаққи давлатро забт намояд. Ва бинатиҷа боду борон маҳсулро аз байн бурда, ҳасорати кулӣ ворид менамояд. Қубод хост ин равиюро барҳам занад, вале умр ба ӯ вафо накард ва тағйири онро ба Анӯшервон гузошт»⁴⁵.

Балъамӣ ва Табарӣ ҳангоми тасвири ҳаёти ҷамъиятию давлатӣ дар давлати Сосониён дар бораи тағйиротҳои баҳши андоз ёдовар шуда, ибраз медоранд, ки ситонидани андоз аз шакли натуралӣ ба шакли пулӣ маҳз дар ҳамина давра шурӯъ мешавад. Муаллифони мазкур дар хусуси

⁴⁴ Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: учебник. 2-е изд., перераб. и дополн. – М., 2003. – С. 23.

⁴⁵ Муҳаммад Рашиод. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷилди 1 ва 2. – Душанбе: «Ирфон», 1990. – С. 101.

мавчуд будани андоз дар шакли асл (натура) ёдовар мешаванд. Хамин тавр, Қубод ба мушкилоти чамъоварии андозҳо аз аҳолии оддӣ рӯ ба рӯ мегардад, чунки дар ин марҳила соҳибони дарахтони ҳосилдиҳанда ҳатто кӯдакони иҷозат намедоданд аз ҳосили дарахтон истеъмол намоянд (дар ҳикоя сухан дар бораи ангур меравад). Бинобар ин, Қубод аз коҳини коҳинон, вазирон ва андозситонон мепурсад: «... барои хуб шудани ҳолати андозсупорон чӣ бояд кард, дар ин ҳолат коҳини коҳинон ва вазирон андешаҳои худро пешниҳод менамоянд...»⁴⁶.

Дар давраи ислоҳоти Қубод ва идомаи ислоҳоти Анӯшервон андозҳо дар шаклҳои 1/5, 1/4 ва даҳяк ситонида мешуданд. Анӯшервон аз рӯи васияти Қубод аҳолиро аз пардохти андози даҳякӣ озод намуд⁴⁷.

Ишора карда мешавад, ки мувофиқи фармоиши Анӯшервон аз ҳар китъаи замин рӯёнидани андози нақдӣ ва ҷинсӣ ба амал наояд, зироаткорон ҳукуқи ғунучини ҳосилро соҳиб намешуданд. Бо ин сабаб ҳамаи заминҳои зироат ва боғҳо ба рӯйхат гирифта мешавад. Барои рӯёнидани андози сарона ҳам Анӯшервон дигаргунӣ ворид намуд. Вай аҳолиро ба табақаҳо ҷудо мекард. Пиронсолони калонтар аз 50-сола ва то 30-сола аз андоз озод карда мешуданд. Аз яҳудиҳои насронӣ ва намояндагони мазҳабҳои дигар андози сарона (қизя) рӯёнида мешудааст. Занону кӯдакони ҳам аз андозсупорӣ озод буданд.

Маблағи андозро пешакӣ амиқ мекарданд ва ҳар чормоҳа ҳиссаи муайяни вайро месупориданд. Рӯҳониён барои нарасидани ҷабри зиёд бар мардум арбобони молияро назорат мекарданд. Андозҳо дар намуди нақдина – тиллову нуқра ва ё ҷинсӣ буда, дар намуди молу колоҳо, ғалла, хӯрокворӣ, канизон (мард ё зан), асп ва монанди инҳо рӯёнида мешудаанд.

Мувофиқи қоидаи амалкунанда сатрапҳои алоҳида, музофотҳои иёлатҳо аз андоз озод карда мешуданд. Ҳокимони онҳо сола як маротиба

⁴⁶ Таҳиров Ф.Т., Халиков А.Г. Проблеммы власти и правосудия в «Авесте» // Авеста в истории и культуре Центральной Азии: сб. науч. Ст., посвящ. 2700-летию создания «Авесты» - 10-летию независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001. – С. 115-131.

⁴⁷ Таҳиров Ф.Т., Халиков А.Г. Шариат: правовая регламентация брачно-семейных и наследственных отношений. – Душанбе: «Дониш», 2001. – С. 105.

ба хазинаи подшоҳӣ тухфа оварда месупориданд. Одатан ҳиссаи зиёди порсиён аз андоз озод буданд, чунки ба салтанати Ҳахоманишиён дар пойдор гардидани ҳокимияташон мадад расонида буданд. Ҳокимон, сатрапҳо аз аҳолии музофоти худ на танҳо ба фоидаи хазина, балки барои худашон ҳам андоз меситониданд.

Андоз-рента ҳангоми ба давлати Ҳахоманишиҳо дохил шудани Осиёи Миёна дар асрҳои VI-IV пеш аз милод шакли мушаххаси андозро мегирад ва ҳам дар шакли пул ва ҳам дар шакли натуралӣ ситонида мешавад. Тамоми давлати Ҳахоманишиҳо ба округҳои ҳарбӣ-боҷӣ (сатрапӣ) тақсим шуда буд, ки онҳоро ҳокимон (сатрапҳо) идора мекарданд. Сатрап, ки бевосита ба подшоҳ итоат мекард вазифадор буд, ки дар мавзеи худ андоз ситонад ва лашкарро нигоҳ дорад. Ҳар як сатрап андози асосии солонаро бо пули нақд ва дар шакли натуралӣ, яъне бо маҳсулоти хунар, маъдан, кишоварзӣ ё чорводориаш мепардохт. Ба ғайр аз ин андозу боҷҳо, инчунин хирочҳои алоҳида низ мавҷуд буданд⁴⁸.

Яке аз воситаҳои аз аҳолии Осиёи Миёна ситонидани андозҳои иловагӣ дар давраи Ҳахоманишиҳо ин вобаста ба соҳилмустваҳкамкунӣ бо мақсади пешгирии обхезиҳо буд. Аҳоли, инчунин хароҷоти кушодани дарёҳоро, ки қаблан бо мақсади пешгирии обхезӣ мустваҳкам карда шуда буданд, андоз месупориданд⁴⁹.

Дар маҷмӯъ, бояд гуфт, ки дар қаламрави ҳозираи Тоҷикистон аз замони таҷзияи ҷамъияти қабилавӣ то ба вучуд омадани муносибатҳои феодалӣ, яъне давраи мавҷудияти тарзи истехсоли «осиёӣ», навъи асосии андоз – андози рента («хироч») буд, ки то 30-40 фоизи арзиши маҳсулоти истехсолиро ташкил медиҳад. Боҷҳои гумрукӣ хирочи савдо ва почта ва ғ., дар давраҳои баъдӣ амалӣ шуда, аҳоли ба корҳои маҷбурии ҷамъиятӣ («ҳашар») ҷалб карда мешуд.

Намуди асосии андоз дар Суғд ва Тахористон дар давраи ба давлати Сосониён дохил шудани онҳо андози замин - «хироч», андоз аз даромади

⁴⁸ Исломов Т.С. История становления и развития национальной налоговой системы Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2006. – С. 45.

⁴⁹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – Душанбе, 1989. – С. 93-94.

косибон ва савдогарон, бочҳо аз савдои беруна ва ғ. буд. Дар маъмуриятҳои марказӣ ва маҳаллӣ шоҳон коргарони доимӣ барои гирифтани андоз доштанд. Қисми асосии даромади андоз ба давлати Сосониён ҳамчун тухфа, ки аломати тобеият буд, дода мешуд⁵⁰.

Бояд гуфт, ки дар асрҳои IX-X дар давлати Сомониён сохтори мутаносиби идораи давлат, аз ҷумла ҷамъоварии андоз ва истифодаи маблағҳои давлатӣ ташаккул ёфт⁵¹.

Низоми андозбандӣ ва умуман муносибатҳои молиявӣ дар аҳди Сосониён бо тариқи санади ҳуқуқӣ ба номи «Қонуннома» ба танзим дароварда мешуд. Дар натиҷаҳои таҳқиқотҳои таърихӣ ва ҳуқуқӣ маълум гашт, ки дар марҳилаҳои муайяни таърихӣ дар давраи ҳукмронии Хисрави I ислоҳотҳо дар соҳаи андозбандӣ, хусусан андози замин ва андози сарикасӣ ва ҷамъоварии ғавқулода ба ҳисоб мерафтанд.

Мувофиқи ислоҳоти андозбандии Хисрави I миқдори тафриқавии андози замин ба роҳ монда шуд, ки ҳаҷми он аз миқдори замин, тарзи обёрӣ намудани он, навъи ҳосил вобаста буд. Андози замин, андози сарикасӣ дар шакли пулӣ гирифта мешуд⁵².

Низоми идоракунии молиявӣ ба зиммаи оморгар гузошта шуда буд. Вазифаҳои асосии оморгар ин идоракунии молу мулки давлатӣ, харочот ва даромади давлатӣ ва дигар вазифаҳои, ки ба андоз ва ҳазинаи Сосониён алоқаманд буд, ба ҳисоб мерафт.

Яке аз омилҳои пешрафта будани низоми андоз дар давлати Сомониён ҷараёни қабул кардани қарор буд. Амирони сомонӣ дар ҷаъолияти худ кӯшиш доштаанд, ки адл, тартиб ва одобро дар идоракунии давлатӣ ба таври қатъӣ риоя намоянд. Байҳақӣ дар таърихаш дар ишора ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ сухани зеринро нақл мекунад: «Ҳарчи ман дар ҳашм фармон диҳам, то се рӯз онро имзо накунам, то дар ин муддат оташи ҳашми ман сард шуда бошад ва

⁵⁰ Исломов С.И. Очерки истории экономической мысли таджикского народа эпохи феодализма. – Душанбе, 2002. – С. 167.

⁵¹ Негматов Н.Н. Государство Саманидов. – Душанбе, 1977. – С. 120-121.

⁵² Хочиев С.М. Қонунномаи Сосониён ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ: тадқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ: диссертатсияи номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2021. – С. 24.

шафеъонро сухан ба ҷойгоҳ афтод ва он гоҳ назар кунам ба он ва пурсам, ки агар он хашм ба ҳақ гирифта бошам, ҷӯб чандон зананд, ки кам аз сад бошад ва агар ба ноҳақ гирифта бошам, ботил кунам он укубатро ва бардошт кунам он касонро, ки дар боби эшон сиёсат фармуда бошам, агар лаёқат доранд бардоштанро»⁵³.

Низомулмулк дар «Сиёсатнома» аз фазилатҳои зиёде, ки хоси давлати Сомониён буданд, ёд меорад. Аз ҷумлаи онҳо яке он будааст, ки ҳар касро мувофиқи хизматаш батадрич, баъди санчиданҳо, баъди бовар ҳосил кардан ва танҳо барои амали некаш ҳамчун мукофот вазифае медоданд: «чунон, ки ғулуме харидандиву як сол ўро пиёда хизмат фармудандӣ. Ва чун як сол бо аспу тоза на хизмат кардӣ, дигар сол ўро карочўрӣ додандӣ, то бар миён бастӣ. Ва соли панҷум, зине беҳтар ва лагом кавкабу қабои дороиву дабусие, ки дар ҳалқа овехтӣ... Агар шоистагиву ҳунари ў ҳама ҷо маълум шудӣ ва кори бузург аз дасти ў баромадӣ ва мардумдору худовандўст будӣ, он гоҳ то сиюпанҷсола нашудӣ, ўро амири надодандӣ ва вилоят номзад накардандӣ»⁵⁴.

Исмоили Сомонӣ аввалин давлатдоре буд, ки маъмурияти на танҳо сиёсӣ, балки пешрафтаи идоракунии иқтисодиро ташаккул дод. Ба андешаи академик Б.Ғ. Ғафуров сохтори мутаносиби идораи давлат, аз он ҷумла оид ба ҷамъоварии андоз ва истифодаи маблағҳои пули давлатӣ (ҳазина) дар асрҳои IX-X дар давлати Сомониён ташкил дода шуда буд⁵⁵.

Дар асрҳои миёна маркази аз лиҳози иқтисодӣ рушдфтои Осиёи марказӣ Мовароуннаҳр, ки ҳудуди он байни дарёҳои Сирдарё ва Амударё буд ядрои давлати Сомониён ба ҳисоб мерафт. Давлати Сомониён тавассути девонҳои махсус таъсисдодашуда идора карда мешуд.

Девони муставфӣ фаъолияти молиявии давлатро пеш мебард. Сардори ин девонро дар баъзан аз сарчашмаҳои таърихӣ соҳиби хироч

⁵³ Сомониён дар оинаи таърих. – Хучанд, 1998. – С. 172.

⁵⁴ Сомониён дар оинаи таърих. – Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1998. – С. 148.

⁵⁵ Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон: китоби яқум. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – С. 454-456.

низ ном мебурданд. Новобаста аз он ки идоракунии молияи давлатӣ яке аз самтҳои афзалиятноки давлати Сомониён буд, вай дар мустаҳкамнамоиву мутамарказнамоии давлат мусоидат намуд⁵⁶.

Дар давраи Сомониён девони муставфӣ ба корҳои молия, харчу даخلي хазинаи давлатӣ назорат мекард. Муставфӣ бояд илми ҳисобро хуб дониста, амонатдор мебуд. Даромад ва харчи солонаи тамоми кишварро баррасӣ карда, ба девони вазир ҳисобот медод. Ҳангоми тафтиши корманди давлат намояндаи ин девон ҳатман иштирок мекард.

Девони ишроф ё мушриф пинҳонӣ ба корҳои давлатӣ, ба харочоту даромади хазинаҳо назорат мекард. Дар саросари кишвар ва ҳамаи девонҳо ва идораҳои давлатӣ мушриф пинҳонӣ фаъолият карда, дар бораи шахсони зарурӣ гузориш медод. Омаду рафти меҳмонон, нафароне ки аз хориҷ меомаданд низ аз чашми мушриф пинҳон намонд. Мушриф ҳатто аз паси фарзандони амир ва аъзои хонадони ҳукумат ҳам назорат мебурд. Баъзе касон даҳ ё бист сол дар ягон девон, идораи давлатӣ, вилоят ё муассисаи муайян ҳамчун мушриф, вале расман дар вазифаи дигар кор карда, аз вазъи шаҳр ба девони марказӣ гузориш медоданд. Девони муставфӣ ҳамаи корҳои молиявӣ, яъне харчу даخلي мамлакатро пеш мебурд⁵⁷.

Манбаъҳои даромади хазинаи давлат аз роҳҳои зерин ба даст меомад: а) заминҳои хосса, ки ба амир тааллуқ доштанд; б) бочу молиёт ва ҳадяи раисони шаҳру вилоят ва ҳокимони ниммустақил; в) ганиматҳои ҷангӣ.

Андозҳои, ки дар давлати Сомониён ва давлатҳои пас аз он маъмул буд закот, хироч, ушр ба ҳисоб мерафт. Ин навъ андозҳо бояд мувофиқи муқаррароти динӣ ситонда мешуданд. Аммо, давлатдорони сомонӣ борҳо барои ҷанг ё ниёзҳои дигар сола ду маротиба аз мардум андоз меситонданд, ки баъзан сабаби сар задани шӯришу ошӯбҳои мардумӣ мегардид.

⁵⁶ Азимов Ш. Государство и право Саманидов. – Душанбе: «Ирфон», 1999. – С. 57.

⁵⁷ Бартолд В.В. тахмин мекунад, ки ин девон, эҳтимол, бо «девони хироч»-и Аббосиён мувофиқат дошта бошад (Бартольд В.В., 1963. – С. 289).

Дар давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943–954) аломатҳои таназзули давлати сомони ба таври равшан падида мешаванд. Давлат дар солҳои аввали ҳукуматдории Нӯҳ ба душвории саҳти молиявӣ рӯ оварда буд. Тибқи маълумотҳо дар соли 942 аз аҳолии ду қарат андоз гирифта шуда буд. Душвории молиявӣ ба дараҷае расида буд, ки ба сипоҳиён ва ҳатто ба гвардияи амир вақти зиёде моҳона дода нашуд. Ин аҳвол дар байни аскарон норозигии ҷиддиро ба вуҷуд овард. Нӯҳ ибни Наср барои лоақал муваққатан паст кардани шиддати норозигӣ вазири ҳудро ба сабабгори ин ҳама душвориҳои молиявӣ айбдор намуда, ба қатли ӯ фармон дод. Албатта, ин тадбир ба беҳтар шудани вазъияти молиявии мамлакат боис нагардид.

Дар таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷикон андоз яке аз нишонаҳои давлатдорӣ буда, ифодагари сиёсати мустақилона дар бахши молия мебошад. Таҳлили ин масъала аз нигоҳи таърихӣ дар асарҳои мутафаккири асри XIII Насриддини Тӯсӣ «Дар молиёт» ва «Рисола дар расму оини подшоҳони қадим, тарзи гирифтани молиёт ва хироч ва масорифи он» хеле ҷолиби диққат тасвир шудааст. Ба ақидаи ӯ низоми андозбандӣ бояд ба тавре сохта шавад, ки ҳолати воқеии андозсупорро ифода намояд. Илова бар он, андоз набояд кӯшиши ривочи истехсолотро бикоҳонад⁵⁸.

Насриддини Тӯсӣ шакли навҳои андозро дар аҳди Сомониён тавсиф менамояд, ки навҳои андозхоро, ба монанди ушр (андоз аз зироат), андоз аз замин ва амволи муфт, айнан «ашёи тааллуқ ба марҳум, ки ба ӯ тааллуқ дошт ба камбағалон ҳамчун подош барои гирифтани гуноҳи майит дода мешуд» ё аз ҳисоби мероси марҳум садақа дода мешуд, «муҳр, тамға», яъне андоз аз тиҷорат, закот (андоз аз амволи манқул), чиза ва ғ., ҷудо кардааст. Дар ин давра замон байни манобеи давлатӣ ва манобеи ҳукумат тафовуте тақрибан вуҷуд надошт. Сарвари

⁵⁸ Ниг.: аз рӯи асари Исломов С. Очерки истории экономической мысли таджикского народа эпохи феодализма. – Душанбе: «Нодир», 2002. – С. 149-152.

давлат дороии мамлакатро ҳамчун сарвати хазинаи худ ихтиёрдорӣ мекард.

Насриддини Тӯсӣ ба ғайр аз шаклҳои зиёди андозҳои пулӣ андозхоро дар шакли натуралӣ ва шакли қорӣ низ қайд мекунад. Дар ҷамъияте, ки асоси иқтисодӣ зироаткорӣ ва чорводорӣ буд, хироч (андози замин) ҳамчун шакли асосии андоз аҳамияти муҳими ғоявӣ дошт⁵⁹.

Муҳокимарониҳои Насриддини Тӯсӣ оид ба андозҳое, ки аз соҳибқорон, қосибон ва тоҷирон дар асрҳои IX-X ситонида мешуданд, диққати қалон доранд. Вай менависад: «Дар аксари мавридҳо ба ғоидаи хазина чизе ситонида намешуд, танҳо аз 240 динор барои тиҷорат 1 динор ба хазинаи давлат ситонида мешуд»⁶⁰.

Ба андешаи ин мутафаккири бузург, шоҳи одилу раъиятпарвар буҷети давлатию шоҳиро аз ҳамдигар ҷудо мекунад. Инчӯ сухан дар бораи буҷети давлатию хонаводаи шоҳон меравад, ки амалан аз ҳамдигар бояд ҷудо бошанд. Дар акси ҳол тамоми мадохилоти давлати феодалӣ ба тасарруфи шоҳ даромада, ҳамчун мадохилоти хонаводагӣ истифода шуда метавонист.

Ҳамчун, моддаҳои асосии даромади давлатӣ подшоҳи Н. Тӯсӣ инҳоро ёдовар шудааст:

- 1) андозситонӣ;
- 2) ғаниматҳои ҷанг;
- 3) мулки меросхӯрон надошта ва монанди инҳо.

Ҳамчун даромадҳои хонаводаи подшоҳӣ вай моддаҳои зеринро тасвир кардааст:

- 1) мулкҳо ва сарватҳои меросӣ;
- 2) ғаниматҳои ҷанг, тақрибан 20 Ҷоизи он;
- 3) туҳфаҳои инъомҳои ҳархела;
- 4) сарватҳои ёфтшуда;

⁵⁹ Бобоқалонов И. Аз афкори иқтисодии ниёгон. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 242-243

⁶⁰ Исломов С. Таърихи назарияи иқтисодӣ. – Душанбе, 2001. – С. 73.

- 5) андозҳои аз шикор;
- б) тухфаҳои подшоҳони дигар.

Дар баробари ин, мутафаккири мазкур ибраз медорад, ки бюджет бояд тарзе таҳия гардад, ки даромади вай назар ба масрафоташ бештар бошад. Ин ҳолат устувории сиёсату давлатдорӣ ва бақиядории хазинаро таъмин хоҳад кард⁶¹.

Насриддини Тӯсӣ оид ба молиёт ва ҷабҳаҳои дигари давлатдорӣ таҳлилҳо гузаронида қайд менамояд, ки харобии хочагиҳои мамлакатҳо бо сабабҳои зерин рух дода метавонанд:

- а) беиктидорию ноухдабароии давлат;
- б) қалобикории мансабдорону сохторҳои давлатӣ;
- в) сиёсати номавзуни андозгирӣ;
- г) норасоӣҳо ва маҳдудият дар маҷмӯи муносибатҳои танҳо⁶².

Абунаср Муҳаммад ибни Тархон Форобӣ бар ин ақидааст, ки сабабгори асосии пайдо шудани давлат талаботи одамон ба иттиҳод ва ёрмандии байни ҳамдигарӣ буда метавонад. Одамон барои он ки умр ба сар бурда тавонанд ё ҳаёташонро ба роҳ монанд, ба маводу чизҳои хархела эҳтиёҷ пайдо мекунанд, ки онҳоро дар танҳоғӣ соҳиб гаштан амри маҳол аст⁶³. Яъне одамон худ меҳостанд сохторе бошанд, то ба он пардохти муайянро пардозанд ва зиндагии осудаҳолонро ба ин васила ба даст оранд. Аз ин бар меояд, ки андоз на танҳо аломат, балки заминаи пайдо гардидани давлат мебошад.

Дар муносибатҳои вобаста ба андоз ва андозбандӣ дар давлатҳои Ғазнавиён, Қарахониён, Ғуриён ва Хоразмшоҳиён дар асрҳои XI ибтидои асри XIII дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал наомадааст.

⁶¹ Бобокалонов И. Аз афкори иқтисодии ниёгон. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 242-243.

⁶² Ибораи танҳоҳ ҳуқуқи аз аҳолии маҳалли муайян гирд овардани андозро ба шахсе фурӯхтанро дар назар дорад. Яъне вай маблағро пешакӣ ба хазина пешниҳод карда, ба ҳамин васила андозро ба нафъи худ гирд меорад.

⁶³ Бобокалонов И. Асари ишорашуда. – С. 138.

Дар низоми молияи давлатии Темуриён дар асрҳои XIV-XV андоз аз замин ба тариқи мол, одатан сеяки ҳосилро ташкил мекард ё аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул ситонида мешуд⁶⁴.

Ба ғайр аз хирочи замин боз бисёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд доштанд, ки ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Барои дарахтони ҳосилдори мевадиханда андози «сардарахтон» муқаррар гардида буд.

Андози сарикасӣ, ки муғулҳо чорӣ карда буданд бо номи «саршумор» вучуд дошт. Ба сабаби дуд кардан андоз мегирифтанд, ки «дудӣ» ном дошт. Андози «барид», яъне пӯшта – «улоғ» низ вучуд дошт, ки дар асоси он аҳоли маҷбур буд ба ҳар чопар ё қосид асп ёфта диҳад. Яке аз шаклҳои хироч «бечорӣ» номида мешуд, ки онро дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтани ва тоза кардани каналу корезҳо ва ғ., кор мефармуданд.

Дар шаҳрҳои андозҳои сирф шаҳрӣ вучуд доштанд (даҳяки қисми молҳои фуруҳташаванда ситонида мешуд). Ба ғайр аз он, ҳокимон бо амри худ метавонистанд шаҳриёро андозҳои иловагӣ банданд.

Меъёри расмии хирочи замин дар аҳди Ҷониён дар асрҳои XVII-XVIII мисли пешин буд (сеяки ҳосил ситонида мешуд). Аммо хирочро пешакӣ барои чанд сол мегирифтанд ё онро зиёд мекарданд. Дар дасти заминдорони калон чамъ омадани захираҳои зиёд дохилшавии хирочро ба хазинаи давлат коҳиш меод⁶⁵.

Дар он давра, инчунин бочу хирочҳои бевосита барои савдою хунармандӣ – тамға вучуд доштанд.

Дар исломи асримиёнагӣ низ Истиқлолияти давлатиро дар алоқамандӣ бо андоз ва чамъоварии он медиданд. Аз ин рӯ, фақеҳон бо назардошти меъёрҳои шариат роҷеъ ба ин масъала ақидаҳои худро изҳор кардаанд. Доктринаи ҳуқуқӣ оид ба ин масоил тарғибгарӣ «закот –

⁶⁴ Фафуров Б.Ғ. Точикон: қисми якум. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – С. 654-657.

⁶⁵ Фафуров Б.Ғ. Точикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав: китоби дуюм. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – С. 71.

унсури бинои мусулмонӣ» ва ходими Расули Худо «касе, ки аз пардохти закот саркашӣ кунад, аз дин хориҷ аст»⁶⁶ мебошад.

Яке аз донишмандон ва мутафаккирони бузурги ҳуқуқи исломӣ – Имом Абӯҳанифа Нӯъмон ибни Собити Кӯфагӣ, ки дар миёни халқи мо бо номи Имоми Аъзам машҳур аст, дар ин бобат андешаҳои ҷолиб рондааст, ки таҳлили онҳо имрӯз ҳам аз нигоҳи илмӣ ва амалӣ барои дарки зарурати андоз ва таъиноти иҷтимоии он аз аҳамият холӣ нест.

Таълимоти ҳуқуқии Абӯҳанифа серҷабҳа буда, он масъалаҳои мухталифи ҳуқуқӣ, давлатӣ, назариявӣ, оилавӣ ва ғайраро дар бар мегирад. Дар байни таълимоти ҳуқуқии ӯ нақши закот ҳамчун як намуди андоз хоса аст.

Закот маънои «поқӣ» ва «зиёдат»-ро ифода намуда, аз молҳои ҳалол рӯёнида, дар «ҳазинаи давлат», яъне «байтулмол» нигоҳ дошта мешавад. Таъиноти он дар дастгирии ятимону бечорагон ва инчунин ҳалли баъзе масоили сиёсӣ ифода меёбад⁶⁷.

Ашё ва неъматҳои, ки закот барои онҳо фарз аст:

1. Ашёҳои қиматбаҳо, аз ҷумла тилло, нуқра, пул ва ғ.;
2. Ҷорпоёни хонагӣ, аз ҷумла мисли шутур, гов, гӯсфанд, асп ва ғ.;
3. Матӯҳои тиҷоратӣ;
4. Зироат ва мевачот.

Нисбати неъматҳои номбурда закот дар он маврид фарз мешавад, ки агар миқдорашон муайян бошад ва онро «нисоби том» мегӯянд.

Аз молҳои истифодабарии шахсӣ, аз қабили хӯрок ва пӯшокаи зарурӣ, косаю табак, воситаҳои нақлиа, хонаҳои истиқоматӣ, китобҳои мавриди ниёз ва молҳои ёфташуда закот намеситониданд.

Мувофиқи таълимоти Абӯҳанифа пардохти закот ба ҳар фарди мусалмон фарз аст, агар:

1. Озод бошад;

⁶⁶ Нуриев Б.Д. Зақят в классическом мусульманском праве. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakyat-v-klassicheskom-musulmanskom-prave> (санаи мурочиат: 20.02.2022).

⁶⁷ Коран в переводе Крачковского. – М.: Наука, 1990. – С. 59.

2. Болиғ бошад;
3. Оқил бошад;
4. Соҳибнисоб бошад (яъне молаш дар муомилот бошаду арзиши иловагӣ ба даст орад);
5. Як соли қамарӣ бар молаш бигузарад, яъне камаш як сол молики он бошад.

Ҳанафиён зимни пардохти закот ниятро шарт медонистанд, яъне нияти шахс бояд ба пардохти закот равона шуда бошад.

Закот аз ашёҳои қимматнок, монанди тилло, нуқра ва ғ. Аз Абӯхурайра (р) ривоят аст, ки Расули Худо (с) фармуди: «Ҳеч соҳибтилло ва нуқра (яъне соҳиби тилло ва нуқра) нест, ки ҳаққи он (закоташ)-ро аз он тадҳия накунад, магар ин ки дар рӯзи қиёмат барояш тахтаҳое аз оташ сохта шуда ва дар оташи ҷаҳаннам доғ гардида, паҳлӯ, пешонӣ ва пӯсташ бад-он карда мешавад ва чун сард (карда мешавад) шавад, дубора доғ карда мешавад...»⁶⁸. Аз ин ҳадис бармеояд, ки пардохти закот аз тилло ва нуқра ҳатмист, ба шарте ки «нисоби том», яъне миқдори муайян мавҷуд бошад. Он нисбати тилло 20 мисқоқ (воҳиди вазн) ва нисоби нуқра 200 дирҳам аст, ки баробар аст бо 140 мисқоқ ва закоти ҳар ду рубъи (чоряки) ушри онҳо 1/40 мебошад.

Тилло: $1/40 * 20$ мисқоқ = $20/40 = 0,5$ мисқоқ тилло.

Нуқра: $1/40 * 200$ дирҳам = $200/40 = 5$ дирҳам.

Аз ин бармеояд, ки рубъи (чоряки) ушри 20 мисқоқ тилло, ним мисқоқ ва рубъи ушри 200 дирҳам, 5 дирҳам аст. Бинобар ин, ҳар касе, ки 20 мисқоқ тилло дорад (бо ҳисоби имрӯза 85 грамм ва чоряки он, яъне рубъи ушри он тақрибан 2/1 грамм мебошад) бояд ним мисқолашро барои закот пардозат. Ҳар касе, ки 200 дирҳам нуқра дорад (тақрибан ба 695 грамм ва рубъи ушри он 14/8 грамм аст), бояд 5 дирҳами онро пардозад.

⁶⁸ Нуриев Б.Д. Зақят в классическом мусульманском праве. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakyat-v-klassicheskom-musulmanskom-prave> (санаи мурочиат: 20.02.2022).

Закот аз чорпоёни хонагӣ:

1) Шутур. Нисоби томи шутур аз 5 адад шурӯъ мешавад. Бинобар ин, ҳар ки дорои 5 адад шутур ва ё бештар аз он буда ва дар як сол молики он бошад, закот бар ӯ фарз мегардад, ба ин тариқ:

- а) закоти 5 адад то 9 адад шутур – 1 гӯсфанд;
- б) аз 10 то 14 адад – 2 гӯсфанд;
- в) аз 15 то 19 адад – 3 гӯсфанд;
- г) аз 20 то 24 адад – 4 гӯсфанд;
- ғ) аз 25 то 35 адад -1 шутури моддаи яксола;
- д) аз 36 то 45 адад – 1 шутури моддаи дусола;
- е) аз 46 то 60 адад – 1 шутури сесола;
- ё) аз 61 то 75 адад – 1 шутури чорсола;
- ж) аз 76 то 90 адад – 2 шутури дусола;
- з) аз 91 то 120 адад – 2 шутури сесола.

Сипас, аз 120 боло то замоне ки теъдоди шутурҳо ба 149 адад бирасад, мувофиқи ҳисоби боло ҳисоб мекунем, ба ин тариқ:

- и) закоти 125 то 129 адад шутур – 2 шутури сесола ва 1 гӯсфанд;
- к) закоти 130 то 134 адад шутур – 2 шутури сесола ва 2 гӯсфанд;
- л) закоти 135 то 139 адад шутур – 2 шутури сесола ва 3 гӯсфанд;
- м) закоти 140 то 145 адад шутур – 2 шутури сесола ва 4 гӯсфанд;
- н) закоти 145 то 149 адад шутур – 2 шутури сесола ва 1 шутури яксола;
- о) закоти 150 адад шутур – 3 шутури сесола аст.

Сипас, аз 150 ба боло то замоне, ки шумораи шутурҳо ба 196 то 200 нарасад, тибқи ҳисоби боло ҳисоб хоҳем кард ва дар 196 адад шутур то 200 шутур – 4 шутури сесола закот вучуд дорад ва пас аз он муҳосибаро аз сар мегирем ва то охир.

2) Гов. Ҳисоби томи гов аз 30 адад шурӯъ мешавад. Инчунин, закот дар он сурат вочиб мегардад, ки агар ҳар як гов ба яксолагӣ расад ва дар саҳро чарад.

- а) закоти 30 адад гов – 1 гӯсола аст;

- б) аз 40 то 59 адад гов – 2 гӯсола аст;
- в) аз 60 адад – 2 гӯсолаи яксола;
- г) аз 70 адад – 1 гӯсолаи дусола ва 1 гӯсолаи яксола;
- ғ) аз 100 адад – 2 гӯсолаи яксола ва 1 гӯсолаи дусола.

Аз ин ба боло ба ҳамин гуна дар ҳар 10 гов фарзияти закот аз гӯсолаи яксола ба дусола тағйир меёбад.

3) Гӯсфанд. Нисоби пурраи гӯсфанд аз 40 адад шурӯъ мешавад.

а) закоти 40 адад гӯсфанд то 120 адад – 1 гӯсфанд мебошад;

б) аз 121 адад то 200 адад – 2 гӯсфанд. Аз ин ба боло дар ҳар сад гӯсфанд 1 гӯсфанд закот вучуд дорад.

Бояд қайд кард, ки ҳукми гӯсфанд ва буз дар закот як хел аст.

4) Асп. Назди Имом Абӯҳанифа (р) барои асп низ закот вучуд дорад.

Соҳиби нисоби асп метавонад барои ҳар асп 1 динор закот пардозад ва ё аспро нарх карда ва аз ҳар 200 дирҳам 5 дирҳам бипардозад. Вале дар назди Абӯюсуф Муҳаммад (р) барои асп закот вучуд надорад.

Барои ҳар ва ҳачир закот воҷиб нест, агар онҳоро бо мақсади тиҷорат нагирифта бошанд.

Закот аз зироат ва мевачот. Он чизе, ки аз замин мерӯяд, аз ҷумла зироат ва мевачот ба истиснои чӯб, алаф ва ҳезум андоз доранд ва ин намуди андозро аслан «ушр» меноманд. Ин намуди молиёт ҳисоби мушаххас надорад. Миқдори пардохти ушр ба намуди обёрӣ вобастагӣ дорад.

Шахс метавонад, ки ушрро ба тоифаҳои зерин бидиҳад:

- 1) Ба фақир, яъне касе, ки моли ӯ камтар аз ҳадди нисоб аст;
- 2) Ба мискин, яъне касе, ки чизе надорад;
- 3) Омили закот (новобаста аз шароити зисташ музди кори худро аз ҳисоби закоти чамъшуда мегирад);
- 4) Ба мукотаб – ғулуме, ки ҳештанро бихарад;
- 5) Ба қарздоре, ки наметавонад қарзи худро бидиҳад;

6) Дар роҳи Худо (Назди Имом Абӯханифа шомил ононе аст, ки ба чиҳод дар роҳи Худо баромада, вале аз ҷамоат ва гурӯҳҳои хеш ҷудо шудаанд ва ба нафақа эҳтиёҷ доранд);

7) Ба мусофире, ки дар сафар дармондааст ва харҷи баргашт ба ватанро надорад, харҷанд дар ватани худ фақир набошад;

8) Ба «муаллафатулкулуб» – ононе ки ба василаи закот ба ислом ва мусалмонон улфат дода мешаванд (ҳавасманд карда мешаванд), монанди ғайримусалмон оне, ки агар ба онҳо кӯмаке бишавад ба дини ислом моил мешаванд ё дар ҷанг ба мусалмонон кӯмак мекунад.

Пардохти закот дар мавриди зайл ҷоиз нест:

1. Ба касоне, ки миёнашон ва закотдиҳанда қаробати хешутаборӣ вуҷуд дошта бошад, монанди падару модар, падаркалон, модаркалон ва ғ.;

2. Зан ба шавҳар ё шавҳар ба зан (бинобар назари Имом Абӯханифа);

3. Ба зердастони хеш;

4. Ба ғулуме, ки нисфи пул барои озодии ӯ дода шудааст;

5. Ба сарватманд, фарзанд ва зердастон;

6. Барои бани Ҳошим, харҷанд фақир ва мискин бошанд. Бани Ҳошим иборат аст аз авлоди Алӣ, Аббос, Ҷаъфар, Ақил ва Ҳорис бини Абӯмугалиб.

7. Ба аҳли зима, харҷанд фақир ва мискин бошанд.

Ғайр аз закот, дар таълимоти ҳуқуқии ҳанафиён боз дигар намудҳои андоз мавҷуд буданд:

1) Хумс – андозбандии моликият ($1/5$ ҳисса бо назардошти даромади солона);

2) Ушр – андоз аз заминҳои ушрӣ. Заминҳои ушрӣ гуфта, он заминҳоеро меноманд, ки сокинони он дини исломро бе мамоният қабул намудаанд ё бо нишон додани андак муҳолифат онро қабул кардаанд. Ба ин гурӯҳ заминҳои шаҳрҳои Макка, Басра ва Ироқ дохил мешуданд.

3) Хироч – андози сарона аз замин. Заминҳои хирочӣ заминҳои халқҳои тасхиршудае мебошанд, ки барои паҳн шудани дини ислом монеаи саҳт нишон дода, бо тариқи сулҳ бастан заминҳои худро ба навкарони араб супорида, дар он ҷо зиндагӣ мекунанд. Онҳо заминҳои худро коркард карда, аз он андоз (хироч) месупориданд. Дар таълимоти Имом Абӯханифа заминҳое, ки обёрнашон аз ҳисоби дарёҳои Ҷайҳун, Сайҳун, Фурот ва Дачла аст, ҳосилашон хирочӣ эътироф шудааст. Шогирди ӯ – Абӯюсуф Муҳаммад (р) бошад зироатеро, ки аз истифодабарии ин чор дарё ба даст меояд, ушрӣ номидааст. Бисёри олимони дар он ақидаанд, ки заминҳои араб ушрӣ буда, заминҳои ғайриараб хирочианд.

Хироч ду навъ мешавад:

а) Хирочи муқосама – хирочест, ки чоряк ё панҷаки ҳиссаи онро пеш аз кишт муайян менамоянд.

б) Хирочи мувозафа – чунин хирочест, ки аз ҳисоби заминҳои обӣ гирифта шуда, барои ҳар як чарибе, ки обёрӣ карда мешавад (як чариб=1260-1592 м²) як соъ гандум (қариб 3 кг) ва ё як соъ ҷав ё як дирхам додан зарур аст. Агар дар заминҳои хирочи мувозафа офати табиӣ рух диҳад, пас хироч гирифта намешавад.

4) Садакаи фитр – пардохти садакаи фитр барои ҳар мусулмони озод ва соҳибнисоб фарз аст. Миқдори садакаи фитр барои 1 нафар дар гандум ним соъ (1,5 кг) ва дар ҷав, хурмои хушкшуда 1 соъ (3 кг) мебошад⁶⁹.

Қайд кардан лозим аст, ки андоз ва андозбандӣ яке аз самтҳои нисбатан коркардшудаи фаъолияти илмии Абӯханифа (р) ва пайравони ӯ мебошад. Силсилаи асарҳои илмии шогирдон ва пайравони ӯ – Қози Абӯюсуф Муҳаммад «Китоб-ал-хароч», Бурҳониддини Марғелонӣ «Ҳидоя», Точи Шариат «Мухтасар-ул-виқоя» ва дахҳо дигарон, ки ба масъалаи андоз бахшида шудаанд, як силсилаи мукаммали таълимоти

⁶⁹ Шарифов С. Андоз ва масъалаҳои рӯёнидани он мувофиқи таълимоти ханафӣ // Ҳуқуқшинос. – 2007. – 19 март. – С. 14.

хуқуқиро оид ба андоз дар илми ҳуқуқи исломӣ муқаррар намуда, аз бисёр ҷиҳат бо дарки моҳият, мафҳум ва таъиноти иҷтимоии андозу андозбандӣ дар ҷомеаи инсонӣ равшанӣ мебахшанд.

Омӯзиши онҳо дар мавриди ҳатмӣ будани андозҳо, ба камбағалон ва یتимон додани онҳо, муайян намудани ҳадди нисоб ва ғ., ки ба инкишофи мутаносиби гурӯҳҳои иҷтимоӣ замина гузошта, мақсади таъмини озодию ободии аъзои ҷамъиятро ифода намуда, аз бисёр ҷиҳат ба ҳадафҳои ҷомеаи шахрвандию давлати ҳуқуқии замони нав мувофиқат мекунад.

Ҳамин тавр, аз давраҳои қадим низоми андозбандии мардуми тоҷик аз лиҳози мақсад барои ҳалли масъалаҳои оммавӣ равона будааст. Дар давраҳои гуногуни давлатдорӣ миллӣ мустаҳкамшавии низоми андоз аз одилона будани андоз ва инсофи амалдорони андозситон вобаста буд. Фаъолияти амалдор ҳамчун хизматчиӣ давлат ҳатман бояд дар доираи қонун, инсоф ва ҳурмату эҳтиром нисбат ба деҳқон ва молистеҳсолкунанда, ки офарандаи неъматҳои моддӣ мебошанд, сурат мегирифт. Талаби пардохтани андоз бошад, бояд ба имконияти ҳақиқии қобили пардохткунӣ доштани деҳқон ва дигар андозсупоранда асос меёфт.

Дар доираи зербоби мазкур таҳлил намудан танзими муносибатҳои молиявиро дар аморати Бухоро дар замони ҳукмронии сулолаи манғитҳо (аз нимаи дуюми асри XVIII то ибтидои асри XX) ба таври пурра дар ҳамин зербоб ғайриимкон мешуморем. Вобаста ба ин, танҳо даромади хазинаи аморати Бухороро нишон додан ба мақсад мувофиқ шумурда мешавад.

Садриддин Айнӣ қайд менамояд, ки «соли 1913 даромади амир тақрибан 30 миллион рубли тиллоиро ташкил дод. Моддаҳои харочот инҳо буданд:

- нигоҳдории артиш (Сарбоз) – 1 миллион рубл;
- мазмуни милиса (навқарҳо) – 10 ҳазор рубл;
- тухфаҳо ва ҳадяҳо («тартуқӣ»);

– шахсони мансабдори гуногун ва рутбаҳои подшоҳӣ - 1 миллион сум;

– хароҷоти гуногун – 100 ҳазор рубл;

– хароҷоти умумӣ – 2 миллиону 200 ҳазор рубл.

Маблағи боқимонда, яъне зиёда аз 27 миллион рубл барои нигоҳубини шахсӣ бо хоҳиши амир ва ходимони ӯ сарф мешуд. Барои маорифи халқ ва нигоҳдории тандурустӣ ҳеҷ чиз сарф карда намешуд⁷⁰.

Танзими муносибатҳои молиявӣ ба таври беинсофона ва нодилона қорӣ гардида буд ки ин раванд норозигии мардумро ба бор овард. Аз ҷумла, ба миён омадани шӯриши Восеъ дар соли 1885 маҳз дар заминаи андозситониҳои барзиёд ба миён омада буд.

Таҳлили низоми андозбандии гузаштагони миллати кӯҳанбунёди тоҷик аз он далолат мекунад, ки падидаи андоз ба таври комил дар доираи адолат, махсусан дар замони ҳукмронии Анӯшервон ва давлатдории Сомониён ба роҳ монда шуда буд.

Мо дар муқаддима ҳам зикр намуда будем, ки андозҳо дар марҳилаҳои аввали инкишофи ҷомеаи инсонӣ, вақте ки иттиҳодияҳои қабилавӣ ба сохторҳои давлатӣ табдил меёбанд, шакл мегиранд. Онҳо хайрияҳои буданд, ки субъектҳо барои ҳифзи ҳаёт, озодӣ ва моликияти худ ба давлат меоданд. Ба сохти давлатӣ табдил ёфтани иттиҳодияҳои қабилавӣ марҳилаи муҳими пайдоиши андозҳо мебошад. Аз ин рӯ, пайдоиши андозҳо дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон бояд ба пайдоиши аввалин сохторҳои давлатӣ дар ин ҳудудҳо нисбат дод.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки дар ҷамоаҳои то давлатӣ як навъ пардохтҳои ба андоз монанд арзи вучуд дошт. Аз сабаби он ки имрӯзҳо ба сифати яке аз нишонаҳои андоз субъекти андозситон – давлат муқаррар шудааст, пардохтҳои ҷамоаҳои то давлатиро андоз гуфтан душвор мебошад.

Таҷрибаи танзими муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон имкон медиҳад, ки нуктаи зеринро ба тарзи хулоса ва

⁷⁰ Айни С. Маводҳо оид ба таърихи инкилоби Бухоро (ба забони ўзбекӣ). – М., 1926. – С. 108.

мукамалсозии қонунгузорӣ ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар бахши занон тавсия намуд. Баъзе аз марҳилаҳои давлатдорӣ махсусан марҳилаи ҳукумронии Анӯшервон нишон медиҳад, ки дар он давра занон аз супоридани андоз ба таври пурра озод буданд. Баъди гузаштани асрҳо то кунун Анӯшервон чун подшоҳи одил шинохта шудааст.

Танзими муносибатҳои молиявӣ дар самти пул ва муносибатҳои пулӣ. Рушди молия ва муносибатҳои молиявӣ бо рушд ва ташаккули давлатҳо алоқамандии зич дорад. Молия муносибат барои ҷамъоварӣ ва тақсимот ва аз нав тақсим кардани сарвати миллӣ аст ва азнавтақсимкунӣ маҳз барои иҷрои вазифаҳои давлат зарур аст. Бо рушди васеи муносибатҳои бозорӣ муносибатҳои молиявӣ гуногунтар мешаванд. Аз ҷумла, алоқаи ягонаи онҳо бо хазинаи амир, подшоҳ ё шох аз байн меравад. Муносибатҳои пулӣ рушд ва такмил меёбанд, хирочҳо ва бочҳои натуралӣ ба шакли прогрессивии андозбандӣ-пулӣ иваз карда мешаванд.

Муаррихон Балъамӣ ва Табарӣ ҳангоми тасвири ҳаёти ҷамъиятию давлатӣ дар давлати Сосониён дар бораи тағйиротҳои бахши андоз ёдовар шуда, ибраз медоранд, ки ситонидани андоз аз шакли натуралӣ ба шакли пулӣ маҳз дар ҳамин давра шурӯъ мешавад⁷¹. Яъне пул ҳамчун воситаи пардохт ва қисми таркибии молия ҳанӯз аз давраи давлатдории Сосониён ба сифати воситаи пардохт баромад менамуд. Сарчашмаҳои дигари таърихӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки аллакай дар аҳди қадим низ масъалаи танзими муомилоти пулӣ ба роҳ монда шуда буд.

Дар ибтидо муносибатҳои молиявӣ дар давлатҳои қадима дар шакли муносибатҳои пулӣ арзи вучуд дошт. Дар даврони қадим давлат (шоҳон, амирон) сиккаҳо бароварда, муносибатҳои молиявӣ тавассути онҳо амалӣ карда мешуд. Хусусияти хосси муносибатҳои пулии даврони қадим дар он зоҳир мегардад, ки воҳиди пулии давлат босуръат тағйир ёфта, иваз карда мешуданд.

⁷¹ Тахиров Ф.Т., Халиков А.Г. Проблеммы власти и правосудия в «Авесте» // Авеста в истории и культуре Центральной Азии: сб. науч. Сб., науч. Ст., посвящ. 2700-летию создания «Авесты» - 10-летию независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001. – С. 115-131.

Дар асрҳои III-VII пеш аз милод дар бисёр вилоятҳои калон пул (танга)-ҳои мисӣ, нуқра ва тилло сикка зада мешуданд ва дар муомилот ба кор мерафтанд. Тангаҳои мисӣ дар бозори дохилии вилоят, тангаҳои тилло ва нуқра дар муомилоти байналхалқӣ истифода мешуданд. Дар муомилоти байни вилоятҳо бештар тангаҳои нуқраро мувофиқи вазнашон кор мефармуданд. Дар тоҷикзамини шарқӣ се намуди тангаҳо: тилло, нуқра ва биринҷиро сикка мезаданд. Аммо, дар муомилот танҳо дирҳамҳои нуқра ва пулҳои биринҷӣ истифода мешуданд.

Тангаҳои нуқраи шохони сосонӣ – Фирӯзи I (солҳои 459-484) ва Варахрани V (солҳои 420-438) дар Бухоро ва баъд тамоми Суғд паҳн шуда буданд. Дар болои онҳо мичмари оташ бо нишони Бухоро ва расми шоҳу навиштаҷоте, ки ному унвони шоҳро ифода мекард, сабт шудаанд. Тангаҳои мисӣ дар дохили вилоят дар муомилот буданд ва дар онҳо номи худованди шаҳр навишта мешуд. Масалан, дар болои тангаҳои Панҷакат номи ғариштаи сарпарастии шаҳр ва рустои он Нанахудо навишта шудааст.

Дар замони халифа Абдулмалик (685-705) сиккаҳои мусулмонӣ бо навиштаҷоти «Ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулуллоҳ» ва номи халифа пайдо мешаванд. Пули тилло динор ном дошт ва вазни он 4,25 грамм буд. Як динор дар ибтидо ба 10 ва баъдҳо ба 12,2% дирҳам баробар буд. Вазни дирҳами нуқра 2,97 граммро ташкил мекард.

Маъхазҳои зиёд гувоҳӣ медиҳанд, ки мубодилаи пулии байни мардуми муқимӣ ва қabilaҳои бодиянишин низ ҷой доштааст. Аз асри XI то аввали асри XIII дар Осиёи Марказӣ сиккаҳои гуногун дар гардиш буданд. Сиккаҳои давлати Ғазнавиён бисёртар дар ҷануби Тоҷикистон истифода мешуданд.

Сиккаҳои давлати Қарахониёнро қариб дар сар то сари Осиёи Марказӣ пайдо кардан мумкин буд. Арзиши пули тилло дар ин давра назар ба давраҳои пеш меафзояд. Бисёр шаҳрҳои Осиёи Марказӣ пули тилло сикка мезаданд ва он тадриҷан дар бозор паҳн мегашт. Меъёри

пули нукра аз асри XI дар мамлакатҳои Шарқ паст шудан гирифт ва он танҳо дар ҳудуди давлат гардиш мекард. Чунин ҳолат дар Осиёи Марказӣ бо номи бухрони пули нукра маълум аст. Дар асрҳои XI–XII тангаҳои нукра аз гардиш нест мешаванд ва ба ҷойи онҳо дирҳамҳои мисину нукра ба муомилот мебароянд.

Мамлакатҳои Осиё низ бо мол ва савдои худ дар таърих машҳур мебошанд ва дар онҳо муомилот рушд карда буд. Таърихшиносон тасдиқ менамоянд, ки дар асри XX пеш аз милод дар Чини Қадим мурочиати чекӣ вучуд дошт ва аз ин бармеояд, ки созишномаи тасдиқшудаи шифоҳӣ ё хаттӣ мавҷуд буд, ки тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ ба танзим дароварда мешуд. Пайдоиши муносибатҳои пулиро метавон ҳамчун заминаи пайдоиши ғаъолияти бонкӣ ва танзими ҳуқуқии он эътироф намуд.

Минбаъд давра ба давра муомилоти пулиро коҳинон, яъне корпоратсияҳо, ки ба ивази ширкатҳои савдоӣ ба вучуд омада буданд, амалӣ менамуданд. Вазифаи асосии «корпоратсияҳо» пайдо кардани манбаъҳои маблағгузори маъбад ба ҳисоб мерафт. Коҳинон аз муомилот ғоидаи худро ба даст меоварданд ва онро мувофиқи ваколатҳои аз тарафи давлат ва ҷомеа муайяншуда истифода мекарданд.

Эътимодноки ва кафолатнокии баланд аз тарафи давлат тибқи меъёрҳои ҳуқуқ кафолат дода мешуд, ки ин шарти муҳими дастгирии мурочиати пулӣ ва баланд гардидани эътимод ба амалиётҳои бонкӣ ба шумор мерафт. Ба сифати эквивалент барои муомилоти бонкӣ тилло ва нукраро истифода менамуданд. Намудҳои нави кредит, аз ҷумла, «рибо» бо ғоизи баланд ва «таҳти гавари молу мулк» пайдо шуд, ки тибқи ин агар кредит баргардонида нашавад, молу мулк ба моликияти маъбад мегузашт.

Корпоратсияҳо дар он давра ҳама имкониятҳои мавҷудаи муомилоти пулӣ, аз ҷумла ҳисоббаробаркунӣ-ҳазинавӣ, пардохтӣ-гардишӣ ва амалиёти қарзиро анҷом медоданд ва онҳо қоидаҳои устувори қонунгузори бонкиро эҷод намуда, онҳоро бо роҳи ворид

намудани ислоҳот такмил доданд, ба ин васила дар пайдоиши ҳуқуқ ва қонунгузорию бонкӣ саҳм гузоштанд.

Бо афзоиши сарвати қоҳинон ва қудрати ҳарбии онҳо давлатҳо оид ба тадриҷан барҳам додани инҳисори маъбадҳо вобаста ба баамалбарории муомилоти бонкӣ андеша намуданд. Бо ҳамин мақсад, тахминан асри VII пеш аз милод давлатҳо ба ҷамъ намудани тангаҳои фулузӣ бо мақсади стандартизатсия, пулсозӣ ва назорати қонунии ҳамаи намудҳои муомилот оғоз намуданд.

Пайдоиши пул ба рушди савдо ва муносибатҳои байни давлатҳо мусоидат намуд. Пул функцияи аслии ҳудро, ба монанди ченаки арзиш, воситаи муомилот, пардохт ва ҷамъовариро амалӣ менамуд. Алоқаҳои нави иқтисодии миёни давлатҳо ва гардиши доимии пул давлатҳоро ба ташкили стандартҳои байнидавлатӣ ва меъёрҳои молиявии танзими муносибатҳои пулӣ, дар алоҳидагӣ ташкили қонунгузорию молиявӣ дар соҳаи муносибатҳои молиявӣ-савдоии байни давлатҳо водор намуд.

Ҳар сол талабот ба қарз зиёд мегардид, ки ин ҳолат водор мекард, то ки дигар шахсон ба ҷаъолияти бонкӣ машғул гарданд. Масалан, бонкдорони юнонӣ-трапезитҳо дар асри V пеш аз милод бо махсусиятҳои хосаи худ (қоргузорӣ ва баҳисобгирӣ) вучуд доштанд. Бонкдорони юнонӣ бо дигар хизматгори қорҳоро пеш мебарданд ва ҳамаи амалиётҳо бо тартиби ҳатмӣ дар китобҳои савдо, сабти қатъии амонатҳо, ҳаҷми пасандозҳо, номи амонатгузорию ва шахсоне, ки пасандозро қабул менамуданд, дарҷ карда мешуд. Ин тартиби пешбурди амалиётҳои бонкиро метавон ҳамчун стандартҳои ҳатмии ҳуқуқи бонкии юнониён эътироф намуд⁷².

Ҳамзамон, Юнони Қадим ҳуқуқи бонкии ҳудро ба Миср овард ва дар таърих дастнависҳо оид ба ташкили бонкҳои Миср вучуд дорад, ки онҳо бо фармони Искандари Мақдунӣ ташкил гардида, «бонкҳои шохӣ» ном доштанд. Ин бонкҳоро юнониҳо бо мақсади ба мисриҳо нишон

⁷² Тедеев А.А. Банковское право: учебник 4-е издание. – М.: МПСИ. Воронеж: МОДЭК., 2011. – С. 25.

додани конунгузорӣ ва тартиби мукаммали бонкии худ идора менамуданд.

Дар адабиёти илмӣ кайд карда мешавад, ки дар Рими Қадим фаъолияти бонкӣ ва ҳуқуқи бонкӣ дар асри III пеш аз милод аз Юнони Қадим омадааст. Бонкҳои римиро «Мензарҳо» ва бонкдоронро «Аргентарҳо» ном мебуданд. Ба монанди юнониён, бонкдорони римӣ меъёрҳои ҳуқуқӣ ва махсусиятҳои танҳо баъзе аз амалиётҳои бонкиро муқаррар намуда буданд. Хусусияти фарқкунандаи бонкдорони римӣ дар ташкилот ва гузаронидани аукцион, ки дар онҳо молу мулки ба гарав гузошташуда фурӯхта мешуд ва маблағи комиссияи гирифта мешуд, зоҳир мегардид. Бонкҳои давлатӣ дар Рими Қадим танҳо дар давраи Империяи бузурги римӣ ба вуҷуд омадаанд. Фаъолияти бонкии онҳо ба молу мулки давлатӣ, меъёрҳои ҳуқуқ ва андозбандӣ алоқамандии зич дошт.

Бояд зикр намуд, ки яке аз шаклҳои маъмули таърихии амалиёти бонкӣ, ки боиси пайдоиш ва ташаккули фаъолияти низоми бонкӣ зина ба зина гардид гарав мебошад. Гарав яке аз беҳтарин ва қадимтарин воситаи таъмини иҷрои уҳдадорихои қарзӣ мебошад, ки ҳанӯз римиҳои қадим аҳамияти онро дар таъмини иҷрои уҳдадорӣ ба таври зайл муайян карда буданд: «бовар надорам ба қарздор, магар ба амвол»⁷³.

Бо пайдоиши Роҳи бузурги абрешим (яъне аз асри II то милод) амалиёти саррофӣ (сарроф-калимаи арабӣ, маънояш ивазкунандаи пул, баҳодихандаи сангҳои қимматбаҳо, донанда ва эксперти нишонаҳои пулӣ, ки пулҳои ҳақиқиро аз қалбакӣ фарқ карда метавонад) дар як қатор давлатҳои Осиё, аз он ҷумла дар худуди давлатҳои тоҷикон ривоч ёфта буд. Масалан, дар Бухоро иншооти махсус сохта шуда буд, ки номи онро «Тоқи саррофон» меномиданд ва дар он ҷо саррофҳо ҷамъ шуда, амалиёти ивазкуниро мегузарониданд.

⁷³ Танзими ҳуқуқи фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ зерӣ таҳрири умумии д.и.х., профессор Исмоилов Ш.М. – Душанбе: «Деваштич», 2007. – С. 244.

Вазифаи асосии саррофон ивази пул бошад ҳам, онҳо инчунин дигар вазифахоро иҷро менамуданд. Масалан, дар бисёр давлатҳои Осиёи Марказӣ системаи чекҳо тараққӣ ёфта буданд. Дар давраи Сомониён, дар амалиёти савдо ба ғайр аз тангаҳо, дар асри X чекҳои махсус истифода мешуданд.

Ин амалиёт ба таври зерин ташкил карда мешуд: пулҳоро савдогарон дар ҷойҳои махсус ба саррофони боваринок месупориданд ва ба ивази он чек мегирифтанд ва пули худро дар асоси ин чек дар ҷои муқарраршуда мегирифтанд, ҳатто дар ҳудуди дигар давлатҳо. Ба ғайр аз амалиёти саррофӣ ва системаи чекҳо дар давлатҳои тоҷикон системаи пешпардохт вучуд дошт. Ин система дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчун «пешдод»⁷⁴ оварда шудааст.

Дар асарҳои файласуф Абуҳомид Муҳаммад Ғаззолӣ низоми пешпардохт ҳамчун «салам» (калимаи арабӣ, маънояш пешпардохт) инъикос ёфтаанд. Ғаззолӣ ҳатто даҳ шартҳои ташкили амалиёти саламро нишон додааст, яъне пешпардохти молҳое, ки ҳоло истехсол нашудаанд⁷⁵. Ин ва дигар амалиёте, ки имрӯза бонкҳои тиҷоратӣ дар тамоми ҷаҳон истифода мекунанд дар аввалин давлатҳои тоҷикон васеъ истифода мешуданд.

Таърихи пайдоиш ва инкишофи бонкдорӣ, ташкили низоми бонкии мамлакат ба пайдоиши пул ва муомилоти пулӣ алоқаманд аст. Муомилоти пулӣ дар қаламрави Тоҷикистон минбаъд дар аҳди Искандари Мақдунӣ ва Селевкиён (асри IV – миёнаи асри III то милод) рушд пайдо кард.

Зикри ин матлаб муҳим аст, ки дар давраи ҳукмронии Антиохи I (ибтидои асри III то милод) дар Бохтар сиккаҳона амал мекард, ки дар он тангаҳои қалони нуқрагӣ (тетрадрахма) бо ному тасвири шоҳ сикка зада мешуд. Шукуфоии бештари муомилоти пулӣ дар қаламрави

⁷⁴ Абдулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. – Душанбе, 1985. – С. 34.

⁷⁵ Каримов У. Андешаҳои иқтисодии бозоргонии Абуҳомиди Муҳаммад Ғаззолӣ (дастури таълимӣ). – Душанбе, 2001. – С. 23-24.

Тоҷикистон ба давраи мавҷудияти давлати Юнону Бохтар (асрҳои III-II то милод) тааллуқ дорад.

Дар аҳди Кӯшонӣ рушди муомилоти пулӣ идома ёфт ва хусусиятҳои нави маҳаллӣ пайдо кард. Тангаҳо дар он айём аз тилло, нуқра ва мис сикка зада мешуданд. Дар қаламрави Тоҷикистони қадим бештар аз 20 хазинаи тангаҳои кӯшонӣ бозёфт гардидааст.

Дар тангаҳои кӯшонӣ тасвирҳои, ки бо дини зардуштӣ робита доштанд, бартарӣ пайдо намуда буданд. Дар айни замон шоҳони кӯшонӣ сиёсати мӯътадили ҳамоии мазҳабиро амалӣ намуда, дар тангаҳои худ тасвири худои ҳиндувон Шива ва ҳамчунин Буддуро чой дода буданд. Онҳо халқу фарҳангҳои мухталифро муттаҳид намуда буданд, ки дар шароити ҳамзистии осоишта инкишоф меёфтанд.

Дар асрҳои миёна муомилоти пулӣ дар давраи нахустин давлати мутаммаркази тоҷикон – Сомонӣ дар асрҳои IX-X то авҷи аълои тараққиёти худ расид. Дар ин замон, дар бештар аз 30 шаҳри Мовароуннаҳру Хуросон сиккаҳонаҳо амал мекарданд⁷⁶.

Дирҳамҳои Сомонӣ на танҳо дар ҳудуди ин давлат, балки фаротар аз қаламрави он дар муомилот қарор доштанд. Рушди минбаъдаи муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна ба давраи Темуриён (асри XV) рост меояд. Хазинаҳои бузурги тангаҳои мисини Темуриён дар Душанбе, Хучанд, Ҳисор, Турсунзода ва маҳалҳои дигар бозёфт гардидаанд.

Сикказани танга дар қаламрави Осиёи Миёна то соли 1920 идома ёфт. Барориши нахустин пулҳои қоғазӣ дар қаламрави Осиёи Миёна, ки мисли сиккаҳои нуқра «танга» ном доштанд, ба солҳои охири ҳукмронии амири охирини Бухоро – Саид Олимхон рост меояд. Пулҳои қоғазӣ бо арзиши 20, 50, 100, 300, 500, 1000, 2000, 5000, 10000 танга ба муомилот бароварда шуда буданд.

Дар асрҳои IX–X воситаи асосии муомилоти пулӣ дар Осиёи Миёна дирамҳои буданд, ки дар маъхазҳои дирамҳои хоразмӣ, мусайябӣ,

⁷⁶ Холиков А.Г. Правовая система зороастризма. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – С. 152.

муҳаммадӣ ё қитрифӣ номида шудаанд. Ин тангаҳо бар хилофи дирамҳои исмоилӣ хеле камхат, вале хеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин тангаҳо чунин буд, дар як тарафаш сурати аз миён болои подшоҳ ва дар тарафи дигари он назргоҳи муқаддас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикии суратҳои тангаҳои яке аз шоҳони Сосониён мебошад, ки дар асри V ҳукм меронд.

Яке аз хусусиятҳои иқтисодии он давра ҳамин буд, ки хироч маҳз бо ҳамин се хели тангаи суратдор дода мешуд, вале ҳар як вилоят ҳақ надошт, ки бо кадом намуди ин тангаҳо хоҳад, бо ҳамон хирочи худро диҳад, балки ҳар як вилоят уҳдадор буд, ки хирочи худро фақат бо ҳамон навъи тангаҳо диҳад, ки барои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилояти Шош, ки қонҳои зиёд дошт ва шаҳри Хучанд хирочи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд медод, ки таркиби нуқраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Суғд ва маркази он Самарқанд, инчунин Фарғона чун хироч бояд дирами муҳаммадӣ медоданд. Бухоро бошад, фақат дирами қитрифӣ медод ва ғ. Хирочи вилояти Уструшан бошад, 48 ҳазор дирами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд.

Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарқи қалон доштаанд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хирочи худро ба ҳамон дираме диҳад, ки мехоҳад. Дар бобати фарқи дирамҳо ду ақида ҳаст – мувофиқи ақидаи якум фарқи дирамҳо фақат дар хати арабии онҳо мебошад, мувофиқи ақидаи дувум бошад, фарқ дар таркиби онҳост. Ақидаи дувумро баъзе маъхазҳо ҳам тасдиқ мекунанд. Мусайябӣ аз нуқраи холис сикка зада мешуд ва беҳуда Ибни Хавқал низ нанавишта буд, ки мусайябӣ «ганҷинаи онҳост».

Истаҳрӣ роҷеъ ба дирамҳои муҳаммадӣ менависад, ки таркиби онҳо оҳан, мис, нуқра ва ғ., дошт, яъне ин тангаҳо аз нуқраи холис набуданд. Тангаҳои қитрифӣ фақат аз биринҷ сикка зада мешуданд. Аз ин рӯ, қурби онҳо низ ҳар хел буд, яъне ба дирами мусайябӣ аз ҳама зиёдтар ва ба дирами қитрифӣ аз ҳама камтар чиз фурӯхта мешуд. Вале яке аз

хусусиятҳои аҷоибии муомилоти пулии асрҳои IX-X ин аст, ки ҳар се тангаи номбурда аз тангаи нуқраи давлатии исмоилии бақурбтар ба ҳисоб мерафтанд, яъне ҳатто тангаи биринҷии қитрифӣ аз тангаи исмоилии бақурбтар ҳисоб мешуд ва ба он бисёртар чиз харидан мумкин буд.

Дар савдои чакана пули сиёҳ ё худ фулус ба қор мерафт. Миқдори муайяни фулус бо як тангаи нуқра баробар қарда мешуд, вале ин миқдор дар ҳар ҷо ҳар хел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба қор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст мегашт. Чунончи, дар ҳуди ҳамон соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарқанд фақат 2/3 ҳиссаи он чизро харидан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фурӯш мерафт.

Хусусияти муомилоти дирамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ, қитрифӣ ва фулус далолат менамояд, ки ҳатто дар асри X дар аҳди давлати ба таври қофӣ мутаммаркази Сомониён Осиёи Миёна аз ҷиҳати иқтисодӣ як чизи том набуд. Ҳудуди вилоятҳои алоҳидаи иқтисодӣ равшан намоёнанд, ки ҳар яке соҳиби бозори худ буданд. Ин бозорҳои вилоятӣ ба раванку ривочи равобити тиҷоратӣ нигоҳ нақарда, муддате маҳдудияти ҳудро пойдор доштанд ва ҳатто соҳиби пули махсуси худ ҳам буданд. Ба ин сабаб ҳукумат маҷбур буд, ки ин хусусияту анъанаҳоро ба инобат гирад.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIII Масъудбек муҳимтарин ислоҳоти пулӣ ба амал овард. Ин аз ғалабаи нави хеле ҷиддӣ ва пайдарпайи тамоюли дувум гувоҳӣ меод. Ислоҳот соли 1271 эълон шуда, асосан дар бист соли охири асри XIII амалан ҷорӣ гардид ва муваффақият пайдо намуд.

Мазмуни асосии ин ислоҳотро дар бисёрии шахру вилоятҳои Осиёи Миёна гузаштан ба зарби муназзами сиккаи нуқраи аз ҷиҳати вазн дар ҳама ҷо баробар ташкил мекард. Ин гуна сиккаҳо, сарфи назар аз маҳалли бароварда шуданашон дар муомилоти умумидавлатӣ эътибор доштанд. Ин воқеан ҳам дар тиҷорати пулӣ як инқилобе ба шумор

мерафт. Пули нуқра беш аз ҳама ба нарху наво ва ҳаҷми тиҷорати дохилии Осиёи Миёнаи феодалий мувофиқат мекард. Вале зиёда аз дуюним аср дар Осиёи Миёна зарби нуқра ба таври мунтазам ба амал омад ва қатлу ғорати истилокорони муғул бартараф намудани бухрони ин пулро хеле ба таъхир андохт.

Борҳо барои баргаштан ба муомилоти пули нуқра кӯшиш карда шуд, аммо ҳамаи ин кӯшишҳо натиҷае набахшиданд. Ислоҳоти Масъудбек бошад, муваффақияти тамом пайдо кард, ки аз тайёрии хуб ва саривақтии ин тадбир гувоҳӣ меод. Зарби сиккаи нуқра озод буд, ҳар кас метавонист нуқраи худро ба зарробхона бурда, ба музди муайяне барояш пул созанд. Ислоҳот ҳамон вақт комилан муваффақият пайдо мекард, ки ба ташкили зарби озодонаи сикка имконият муҳайё шавад, дорандагони нуқра худро «маълум» кунанд ва нуқраи худро ба зарробхона биёваранд.

Муҳимтар аз ҳама ба ин кор бовар кунондани одамон буд. Онҳо бояд барои эмин будан аз худсарӣ, зӯроварӣ ва ғоратгарии муғулҳо замонат дошта бошанд ва ба хубӣ бифаҳманд, ки ин тадбир ягон фиреби ба манфиати худ пешгирифтаи ҳукумат нест. Чунон ки чараёни амалӣ гардидани ислоҳот нишон медиҳад, ки нобоварии одамон зуд бартараф нашуда ва хусусияти он дар ҳама ҷо яксон набудааст.

Танзими муносибатҳои суғуртавий. Дар таърихи давлат ва ҳуқуқи тоҷикон дар низоми муносибатҳои молиявӣ инчунин муносибатҳои суғуртавий арзи ҳастӣ доштанд. Маблағҳое, ки дар доираи ҳадафҳои суғуртавий ҷамъоварӣ карда мешуданд дар баробари барқарор намудани зарари ба суғурташуда расида, инчунин дар пур кардани буҷаи давлатӣ нақши муассир мебозид.

Мувофиқи фикри олими рус Н. Кабантсева суғурта ҳамчун қисми чудонашавандаи низоми муносибатҳои молиявии ҷамъият амал мекунад, зеро он бо ташаккул ва истифодаи фондҳои суғурта алоқаманд аст⁷⁷.

Мутобиқи ин андеша суғурта бояд ҳамчун омили асосии ҷамъшавии тавозуни пардохти давлат, инчунин воситаи танзими давлатии иқтисодӣ, ки барои кам кардани сарбории молиявии буҷа барои барқарор намудани захираҳои моддию меҳнатӣ, ки дар натиҷаи ҳодисаҳои суғурта талаф ёфтанд, баррасӣ карда шавад. Таъкид бояд намуд, ки масоили суғурта гарчанде аз нигоҳи илми ҳуқуқи соҳибкорӣ ва граждони баррасӣ шавад ҳам, масоили алоҳидаи он хоси танзими қонунгузори молиявӣ буд ва мебошад.

Худи истилоҳи «суғурта» маъно аз зарари эҳтимоли бо пул таъмин кардани худ бо роҳи ҳақгузори мунтазам ба муассисаи дахлдор, ки ҳангоми рӯй додани чунин зарар пардохти ҳаҷми маблағи зарарро ба уҳда гирифтааст, дорад.

Ҷамъоварии қувваҳо ва воситаҳои шахсонӣ алоҳида барои ҷуброн намудани таъсири манфии зухуроти тасодуфӣ, ки имрӯз суғурта мебошад, ба яке аз шаклҳои деринаи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ мансуб аст, ки дар робита бо дарки мардум дар бораи зарурати мубориза бо падидаҳо ва ҳодисаҳои хатарнок, ки метавонад ба манфиатҳои моддӣ ва шахсии ғайримоддӣ онҳо зарар расонад, ба вуҷуд омадааст. Аммо масъалаи муҳлати мавҷудияти ин низоми муносибатҳои иқтисодӣ дар илм хеле баҳсноканд⁷⁸. Дар воқеъ, масъалаи пайдоиши муносибатҳои суғуртавӣ мураккаб буда, таърихи тӯлонӣ доранд. Дар сарчашмаҳои ҳуқуқию таърихӣ пайдоиши муносибатҳои суғуртавӣ ба таври гуногун тасвир шудааст.

К.Д. Ишко қайд менамояд, ки аввалин нишонаҳои суғурта дар соҳаи нақлиёт тақрибан 4000 сол пеш аз ин дар Бобулистони қадим пайдо

⁷⁷ Румянцева А.В. Правовое регулирование аудита страховых организаций в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2007. – С. 16.

⁷⁸ Золотухин А.В. Правовое обеспечение страхования предпринимательских рисков по гражданскому праву Республики Таджикистан: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2016. – С. 98.

гардидааст⁷⁹. А.Д. Чабборов ва Н. Шаропов қайд менамоянд, ки аввалин падида маҳз 2 ҳазор сол пеш аз милод дар соҳаи нақлиёт дар қонунҳои Хаммурапӣ пайдо гаштааст. Тибқи он дар ҳолати ҳуҷуми ғоратгарон ё халок гаштани ҳайвоноти борқаш, тоҷирон байни худ зарарро тақсим менамудаанд⁸⁰.

Дар қаламрави Тоҷикистони муосир амалияи ташкили фондҳои захиравии давлатӣ бо тақсимои минбаъдаи онҳо дар байни ниёзмандони ҷомеа таърихи чандинҳазорсола дорад. Масалан, ҳанӯз дар замони зардуштӣ таҷрибаи идораи фондҳои хайрия, ки аз ҳисоби ҷарима, хайрия ва ғ., ҷамъоварӣ мешуд барои маросимҳои никоҳ ва маросимҳои дафн равона мегардиданд. Аз ин маблағҳо таъминоти беморон, камбағалон, бевазанон ва یتимон ба роҳ монда мешуд⁸¹.

Таърих гувоҳ аст, ки суғуртаи муосир натиҷаи ҷустуҷӯи доимии инсоният дар пайдо кардани шаклҳои ҳамкориҳои коллективона дар ҳифзи оқибатҳои харобиовари ҳодисаҳои тасодуфӣ мебошад. Шаклҳои аввалини чунин муносибатҳо, албатта аз муносибатҳои суғуртаи ҳозира, ки барои ҷомеаи ҳозира шиносанд, вале аҳамияти онҳо хеле калон аст, зеро онҳо барои низоми суғуртаи ҳозиразамон асос шудаанд.

Одатан, ташкил ва истифодаи ин гуна фондҳо дар он рӯзҳо дар асоси қонуни умумӣ сурат мегирифт. Дар баробари ин идора кардани баъзе намудҳои фондҳои ҷамъиятӣ эътирофи ҳуқуқӣ пайдо кардааст. Ҳамин тариқ, тибқи муқаррароти низоми қонунҳои сосонӣ, ки дар давраҳои Сосониён амал мекард, низоми ҳуқуқии фондҳои хусусии амонатии «барои ҷон» муқаррар карда шуд, ки бо ҳадафҳои нек ташкил карда шуда, барои хидматрасонӣ ба «манфиатҳои табиӣ инсон» пешбинӣ шуда буданд.

⁷⁹ Ишко К.Д. Правовое применения обязательного страхования гражданской ответственности владельцев транспортных средств в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2008. – С. 13.

⁸⁰ Чабборов А., Шаропов Н. Суғурта: китоби дарсӣ барои донишҷӯён, устодони мактабони олий, миёнаи махсус ва мутахассисоне, ки ба корҳои суғуртавӣ сару кордоранд. – Душанбе, 2011. – С. 36.

⁸¹ Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1994. – С. 83.

Ба фонд чун қоида молу мулки ғайриманқули ҳам хусусияти динӣ (қурбонгоҳ, маъбади оташ) ва ҳам ба мақсадҳои чамъиятӣ (купрӯкҳо, чӯйборҳо), инчунин дигар молу мулке, ки самара ва даромад меоранд, гузаронида мешуд. Як қисми маблағе, ки аз истифодаи молу мулки саҳҳомӣ ба даст омадааст, барои пардохт ва ташкили маросими дафн, маросимҳои динӣ ва таомҳо ба истилоҳ «барои ҷон» пешбинӣ мешуд⁸².

Паҳн гардидани институти суғурта дар Тоҷикистон таваҷҷуҳи устод С. Айниро ба худ ҷалб карда буд. Дар ин маврид устод С. Айнӣ дар китоби худ «Ёддоштҳо» чунин қайд менамояд: «Тоҷирони рус коре доранд, ки «суғурта» ном дорад. Моҳияти ин кор аз он иборат аст, ки ягон шахс масъулияти молу мулк ё ашёи касеро ба маблағи ночиз ба дӯш мегирад, агар ин амвол гум шавад, ӯ вазифадор аст арзиши онро пурра ба соҳибаш баргардонад.

Дар низоми суғурта бошишгоҳ, қорвонсарой, мол ва ғайраро суғурта кардан мумкин аст. Барои онҳое, ки мехоҳанд дар суғурта иштирок кунанд, шарикони сарватманд мавҷуданд, ки метавонанд талафотро дар сурати гум шудани ҳама гуна моли арзишманд ҷуброн кунанд. Онҳо ширкати «Кавказ-Меркурий» доранд, ки ба ноҳияҳои марказии Россия ашёи хом мефиристад ва ба ноҳияҳои гуногун маҳсулот барои заводҳо меоварад.

Барои хизматҳояш аз қорхона мувофиқи вазни мол музд мегирад. Ин ширкати нақлиётӣ борҳоеро суғурта мекунад, ки ҳамлу нақли онро ба роҳ мондааст. Ба ҳар ҳазор рубли арзиши бор ширкат боз ҳаққи иловагӣ гирифта, уҳдадор мешавад, ки агар ин бор гум шавад, сухта шавад ё аз он камтар бошад, ҷуброни зарарро пардохт намояд»⁸³.

Асосҳои дар боло овардашуда имкон медиҳад хулосабарорӣ намоем, ки сарфи назар аз мавҷудияти падидаи суғурта дар ҳудуди таърихии тоҷикон онҳо аслан шаклҳои оддии муносибатҳои суғуртавӣ буданд, ки

⁸² Периханян А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и Сасанидский периоды. – М.: Наука, 1983. – С. 160-163.

⁸³ Айнӣ С. Бухара: (Воспоминания): В 2 кн. Кн. 2. / пер. с тадж. С. Бородина. – Душанбе: «Ирфон», 1981. – С. 63.

ханӯз дар давраи зардуштӣ ба вучуд омада, дар шакли суғуртаи мутақобила буданд. Суғуртаи давлатӣ ва тичоратӣ ташаккул ва инкишофи худро дар шакли имрӯзаи худ то ба Россия ҳамроҳ шудани Тоҷикистони Шимолӣ ва Помир нагирифт ва танҳо ҳамчун институти карзӣ дар давраи баамалбарории қонунгузории императорӣ ба вучуд омада, инкишоф ёфт.

Дар он вақт якчанд намуди ташкилотҳое мавҷуд буданд, ки амалиёти суғуртавино анҷом медоданд, аз ҷумла ҷамъиятҳои сахҳомӣ (русӣ ва хориҷӣ), ширкатҳои суғуртаи мутақобила, кассаҳои амонатии давлатӣ ва ғайра⁸⁴.

Бори аввал баъд аз инқилоби соли 1917 дар Туркистон барқарор гардидани Ҳокимияти Шӯравӣ проблемаи инкишофи фаъолияти суғурта ба миён гузошта нашуд, зеро чунон ки дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, «аз як тараф, инқилоб як қатор мушкилотҳои тезутунд дошт ва аз тарафи дигар, масъалаҳое, ки оё суғурта дар сохти шӯравӣ бояд вучуд дошта бошад, агар ин тавр бошад, дар кадом шакл маълум набуд»⁸⁵.

Аммо, ханӯз соли 1918 барномаи бунёдии аз нав сохтани кори суғурта, милликунони суғурта ва аз соҳаи маблағгузории ғоиданоки сармоя ба воситаи муҳими иқтисодии муҳофизати манфиатҳои моликияти давлатӣ ва шахравандӣ табдил додани он шурӯъ карда шуд. Ислоҳоти фаъолияти суғуртавӣ тичорати суғурта аз он иборат буд, ки суғурта аз як соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ, ки ҳадафи асосияш гирифтани ғоида аз сармоягузориҳои суғурта мебошад, ба яке аз намудҳои фаъолияти муҳофизатӣ, ки мақсади барқарорсозии арзишҳо дар ҳолати нобудшавӣ ва вайрон шуданро дорад.

Дар маҷлиси Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШФСР 23 марти соли 1918 Декрет «Дар бораи муқаррар намудани назорати давлатӣ ба ҳамаи намудҳои суғурта, ғайр аз суғуртаҳои иҷтимоӣ (яъне суғуртаи хатмии

⁸⁴ Государственное страхование в СССР / под ред. Л.А. Мотылева. – М.: Финансы, 1975. – С. 48.

⁸⁵ Шиминова М.Я. Государственное страхование в СССР (правовые вопросы). – М., 1987. – С. 45.

давлатӣ)»⁸⁶, ки назорати давлатиро ба фаъолияти ташкилотҳои суғурта муқаррар карда буд, қабул карда шуд.

Мувофиқи Декрет аз 18 ноябри соли 1919 суғуртаи ҳаёт ва бо Декрет аз 18 декабри соли 1920 суғуртаи моликияти давлатӣ барҳам дода шуд. Аммо, аллақай дар давраи сиёсати нави иқтисодӣ таваҷҷуҳ ба суғуртаи моликият аз нав барқарор шуд, ки дар натиҷа Декрети Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШФСР аз 6 октябри соли 1921 «Дар бораи суғуртаи давлатии моликият» қабул гардид. Қонунгузориҳои ҶШФСР дар бораи суғурта асоси инкишофи суғурта дар ҷумҳуриҳои иттифокӣ, аз ҷумла дар ҶМШС Тоҷикистон дар ҳайати ҶШС Ўзбекистон буд.

Дар баробари ташкил ёфтани ИҶШС дар соли 1922 ва 18 сентябри соли 1925 тасдиқ шудани Комитети Иҷроияи Марказии ИҶШС ва Шӯрои Комиссарони Халқии ИҶШС Низомнома «Дар бораи суғуртаи давлатии ИҶШС» ягонагии суғуртаи давлатӣ мустаҳкам гардид». Мувофиқи ин Низомнома суғурта дар ҳамаи шаклҳои инхисори давлатии ИҶШС буда, дар тамоми ИҶШС аз тарафи як корхона – «Госстрах» амалӣ мегардад.

Ҳамин тавр, баррасии падидаҳои одатӣ ва ҳуқуқӣ аз он далолат мекунад, ки речаи суғурта ва ҷамоварии маблағҳо ва воситаҳои молиявӣ дар сарзамини тоҷикон таърихи чандинҳазорсола дошта, ташаккули падидаи суғурта ба давраҳои пешазисломӣ ва давраи пайдоиши ислом рост меояд.

Дар интиҳои таҳқиқи масоили танзими фаъолияти суғуртавӣ дар таърихи тоҷикон метавон чунин хулоса кард: «Маблағҳое, ки ба фондҳои суғурта дар давраҳои қадим дар низоми давлатдорӣ тоҷикон ҷамъоварӣ мешуд, на танҳо барои ҳодисаҳои нохуш масраф мегардид, инчунин барои маросимҳои тӯй ва дигар маросими хурсандии шахсон ба ин маблағҳо ҳуқуқдошта равона мегардиданд. Агар дар як вақт ин низом ба усул ва принципҳои қорӣ низоми суғуртавии муосир мувофиқат накунад ва содда намояд ҳам, аз ҷониби дигар, адолат дар тақсими

⁸⁶ Декреты советской власти. Т. II. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М., 1959. – С. 7-11.

маблағҳои ҷамъовардашуда бештар аён мегардад. Дар замони муосир хоҳ ширкати суғуртаи хусусӣ, хоҳ давлатӣ танҳо ба зарари ба суғурташаванда расида, диққат мекунанду халос.

Дар мавриди пеш наомадани зарари эҳтимоли маблағҳо ба фоидани муссида табдил меёбанд. Суғурта дар замони муосир ба объект ё масъалаи муайяне, ки вобаста ба он маблағи суғурта супорида шудааст, маҳдуд мегардад. Бинобар ин, хусусияти фарқкунандаи суғурта дар аҳди қадим, махсусан дар давраи Авесто ва Сосониён ва давлатҳои баъдӣ тоҷикон он буд, ки шахси суғурташуда дар ҳама масоил аз фонди суғурта маблағ ҷиҳати рафти мушкилоти худ ба даст оварда метавонист ва фондҳои суғурта на танҳо ба ҳодисаҳои нохуш, балки ба масоили дигар аз қабилӣ тӯй ва маърака низ маблағгузори мегардиданд.

1.2. Инкишофи қонунгузори молиявӣ дар Тоҷикистони шӯравӣ

Ф.Т. Тоҳиров ин давраи таърихи рушди давлатдории тоҷиконро воқеъбинона тавсиф намуда, қайд намудааст, ки «халқи тоҷик соҳиби таърихи қадиму ғанӣ бошад ҳам, дар оғози қарни ХХ зери асорати феодалӣ монда, ҳаёти қашшоқона ба сар мебуд. Маҳз ба туфайли Инқилоби Октябр халқи тоҷик аз зулму истибдод ва идоракунии нотаъвонона раҳой ёфт. Сарнагун кардани соҳти амирӣ, барқарор намудани давлати тоҷикон, инкишоф додани иқтисод ва фарҳанги он, чорӣ намудани нигоҳдории тандурустӣ ва маълумоти бепул, дигар беҳбудӣҳои иҷтимоӣ дастовардҳои асосии ҳаёти нави пасазинқилобӣ буд»⁸⁷.

Дар соли 1924 ба амал бароварда шудани делимитатсияи милли-худудӣ ва дар ҳайати ҶШС Ёзбекистон ташкил ёфтани ҶМШС Тоҷикистон марҳалаи нави рушди қонунгузори молиявӣ гардид. Баъди ташкил ёфтани ИҶШС ва ба ҳайати он дохил шудани ҷумҳуриҳои

⁸⁷ Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: «Ирфон». 1994. – С. 3.

навташкили миллӣ муносибатҳои байни онҳо хусусияти тобеияти пайдо карданд. Муносибатҳои байни ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва ниҳодҳои худмухтори онҳо дар ҳамин принципҳо асос ёфта буданд.

Манбаҳои ҳуқуқи ҶМШС Тоҷикистон қонунҳои ИҶШС, ҚШФСР ва собиқ ҚШС Туркистон мебошанд, ки дар Тоҷикистони шимолӣ пеш аз муҳлати марзи миллӣ-давлатӣ амал мекарданд.

Конститутсияи соли 1924 ИҶШС, Конститутсияи ҚШС Ўзбекистон ва Конститутсияи ҶМШС Тоҷикистон асоси тамоми қонунгузори соҳаи молиявии Тоҷикистон буданд.

Дар ҳама Конститутсияҳои шӯравӣ диққати махсус ба соҳаи буҷети давлатӣ равона гардида буд, зеро буҷет асоси фаъолияти молиявии давлат мебошад⁸⁸.

Дар Тоҷикистон дар минтақаҳо (қайр аз Истаравшан ва Панҷакент) то соли 1927 ҳатто шӯбаҳои молияи вилоят, комиссияҳои нақшавӣ набуданд. Бинобар ин, онҳо ба кори буҷети соли молиявии 1927-1928 мисли солҳои пештара ба таври мутамарказ шурӯъ карданд⁸⁹.

Муносибатҳои молиявӣ дар солҳои нахустини Иттиҳоди Шӯравӣ ба худ шакли нав гирифта, меъёрҳои махсус танзимкунандаро тақозо намуданд. Ин буд, ки дар даврони шӯравӣ як қатор қонунҳо дар самти танзими муносибатҳои молиявӣ қабул шуданд ва замина барои рушди низоми молиявии Иттиҳоди Шӯравӣ гардиданд. Қонунгузори молиявӣ дар даврони шӯравӣ ва муносибатҳои молиявӣ нисбат ба муносибатҳои молиявии тошӯравӣ васеъ гардида, рушду такомул ёфтанд.

Қонунгузори молиявӣ дар замони шӯравӣ дар як қатор соҳаҳо аз ҷумла, буҷет, назорати молиявӣ, асъор, қоғазҳои қиматнок ва ғ., қабул гардида буданд, ки самтҳои калидии қонунгузорӣ дар баҳши молия дар соҳаҳои зерин буданд:

1. Қонунгузори соҳаи андоз;

⁸⁸ Хрестоматия по истории отечественного государства и права: форма государственного единства в отечественной истории XX века; Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.).

⁸⁹ Расулов Ф.Т. Развитие законодательства о финансово-контрольной деятельности в Таджикистане (1917-2014 гг.): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2015. – С. 64.

2. Қонунгузории соҳаи гумрук;

3. Қонунгузории соҳаи суғурта.

Бо мақсади таҳлили ҳамаҷониба ва муайян кардани бавучудоӣ ва рушди қонунгузории соҳаи молиявии кишвар дар замони шӯравӣ соҳаҳои дар боло нишондодашударо пайи ҳам таҳлил менамоем.

Қонунгузории соҳаи андоз. Дар низоми қонунгузории молиявӣ мавқеи марказиро меёроҳро дар баҳши андоз ишғол менамояд. Бинобар ҳамин, қонунгузории соҳаи андоз чун қисмати марказӣ ва ҷудонопазири соҳаи молиявӣ ҳамеша боқӣ мемонад. Бо ворид гардидани Тоҷикистон ба ҳайати ИҶШС дар баробари тағйиротҳои соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ соҳаи андоз низ тағйир кард ва ба ин қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ замина гузошт.

Дар ИҶШС дар солҳои 1921–1924 сиёсати нави иқтисодӣ ба ҷои «сиёсати коммунизм» роҳандозӣ ва пиёда гардид. Дар заминаи ин сиёсат низоми қонунгузории андоз ва дигар бахшҳои молияи давлатӣ тағйир кард.

Дар ИҶШС дар марҳилаи ташаккули низоми андозӣ дар солҳои «Сиёсати нави иқтисодӣ» субъектҳои хоҷагидорӣ Тоҷикистон низ ба сифати супорандагони андоз баромад намуданд. Низоми андозии марҳилаи мазкур дорои чунин функсияҳо буданд:

1. Функсияи фискалӣ;

2. Функсияи танзимнамоӣ⁹⁰.

Соли 1929 бо табдил ёфтани ҶМШС Тоҷикистон ба ҶШС Тоҷикистони комилҳуқуқ низоми андози ҷумҳурӣ ҳамчун қисми таркибии низоми ягонаи андозии ИҶШС гардид. Қонунгузории баҳши андози Тоҷикистон дар заминаи қонунгузории иттифоқӣ ташаккул ёфт.

Мувофиқи Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон, ки бо Қарори Съезди IV Шӯрои Умумииттифоқии Тоҷикистон (17-25 феввали соли 1931) тасдиқ карда шуда буд, ҳамчун дар Конститутсияи пештара

⁹⁰ Архипкин И.В. Трансформация функциональной направленности налоговой политики в России XX века: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М., 2001. – С. 15-16.

Комиссариати иттифоқии молия ташкил карда мешавад, ки ба назди Кумитаи иҷроияи марказии ИҶШС тобеъ буд. Кумитаи иҷроия ва Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШС Тоҷикистон директиваҳои Комиссариати молияи ИҶШС-ро иҷро менамуд (м. 55)⁹¹.

Дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ як қатор ислоҳот дар соҳаи низоми андозбандӣ гузаронида шуд, ки онҳо аслан қабули санадҳои меъёрӣ ҳуқуқиро дар бар мегирифтанд. Ислоҳоти нахустин дар ин самт соли 1930 дар ИҶШС оғоз ёфта, низоми андозситониро тағйир дод. Санаи 2 сентябри соли 1930 қарори Кумитаи иҷроияи марказӣ «Дар бораи ислоҳот» қабул гардид. Соли 1931 як қатор қарорҳои мушаххаскунандаи ислоҳот ба тасвиб расид. Дар соли 1936 бошад, низоми пардохт барои корхонаҳои давлатӣ ва бахши колхозию кооперативӣ тағйир дода шуд⁹². Дар ин марҳила моҳияти ҳуқуқию иқтисодии ба тағйиротҳои кулӣ рӯ ба рӯ гардид, ки ин ҳолат давра ба давра қонунгузорию андозро мукамал гардонида, адолати иҷтимоиро дар бахши андоз таъмин намуд.

Самтҳои асосии ислоҳоти андоз дар соли 1930 инҳо буданд: Якум, низоми аксизии андоз, андози саноат ва як қатор дигар андозҳо ба андози ягонаи муомилот муттаҳид карда шуданд. Сониян, андозҳое, ки корхонаҳои давлатӣ месупоранд, ба пардохти ягона – тарҳҳо аз ғоида муттаҳид карда шуданд ва ин пардохт бо тақсимои идоравии ғоида муттаҳид карда шуд.

Низоми андозбандии маҳаллӣ дар ИҶШС баъд аз ислоҳоти андоз асосан аз ҳамон андозҳое иборат буд, ки давлат аз марказ ба таври самарабахш назорат карда наметавонист. Ин андозҳо пурра ба бучетҳои маҳаллӣ супурда шуда, ваколатҳои гузоштан ё чорӣ накардани онҳо ба Шӯроҳои маҳаллии ҳудудии дахлдор дода шуданд. Дар қонунгузорию умумииттифоқӣ танҳо чор намуди андозбандии маҳаллӣ муқаррар карда шудааст.

⁹¹ Имомов А. Укрепление государственности и создание гражданского общества в Таджикистане – Душанбе, 2003. – С. 353-355.

⁹² История отечественного государства и права. – Ч.2: учебник / Под ред. О.И. Чистякова. – М.: Юрист, 2003. – С. 312.

Дар Тоҷикистон дар навбати худ аз нав ташкил кардани андозҳо ва пардохтҳои маҳаллӣ ба амал бароварда шуд, ки дар натиҷаи он бо декретҳои Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШС Тоҷикистон инҳо ҷорӣ карда шуданд: – андози замин; – андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт; – пардохти соҳибони чорво; – ҳаққи якдафъаина дар бозорҳои колхозӣ; – ҳаққи яквақта барои сохтмони биноҳои мадания ҳоҷагии қишлоқ; – ҳаққи қамиш, бутта, алаф ва чаронидани чорво дар районҳои ҷанубӣ; – андоз аз соҳибони биноҳо; – ҳаққи об ва дигар пардохтҳо⁹³.

1 март соли 1941 Шӯрои Олии ИҶШС Қонун «Дар бораи андози даромад аз колхозҳо»-ро қабул кард. Ҳамаи навъҳои колхозҳо ба сифати субъектони андозсупор баромад мекарданд. Андоз аз даромади соли гузашта аз рӯи ҳисоботи солона баъди тафтиши ҳисоботи мақомоти молияи давлатӣ ҳисоб карда мешуд. Даромаде, ки аз андози даромад гирифта мешавад, ҳамаи намудҳои даромади соҳаҳои ҳоҷагии қишлоқро дар бар мегирифт. Ба таркиби даромади андозбандишаванда маблағҳое, ки колхоз барои маҳсулоти ба давлат вобаста ба таъминоти ҳатмӣ супурдааст, дар бар намегирад⁹⁴. Қонун «Дар бораи андози даромад аз колхозҳо» аз 5 боб ва 17 модда иборат буда, баҳри рушду нумӯи қонунгузори соҳа қадами устувор гузошт. Қонуни мазкур аз бобҳои зерин иборат буд:

1. Муқаррароти умумӣ;
2. Муайяннамоии даромади андозбандишаванда;
3. Меъёр ва муҳлати пардохти андоз;
4. Имтиёзҳо оид ба андоз;
5. Масъулият барои напардохтани андоз.

Бо вучуди он ки қонун дар марҳилаи Ҷанги Бузурги Ватанӣ қабул шуд, марҳилаи ҳасоси давлатдориро дар бар мегирифт. Аммо, аксари унсурҳои андоз дар он ҷой дорад, ки аз муқаммалии ин санади муҳим

⁹³ Материалы Управления регистрации нормативно-правовых актов и подготовки свода законов Республики Таджикистан Министерства Юстиции Республики Таджикистан. – Т.2. – С. 56-72.

⁹⁴ История налогового права. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.finteoria.ru/nalog40_50g.html (санаи мурочиат: 17.10.2021).

гувоҳӣ медиҳад. Таҳлили ҳамаҷонибаи қонуни номбурда нишон медиҳад, ки дар он унсурҳои зерини андоз ҷой доранд:

- субъекти андозситон;
- субъекти андозсупор;
- мавзӯ ва сарчашмаи андоз;
- объекти андоз;
- базаи андоз;
- сатҳи андоз;
- воҳиди андозбандӣ;
- давраи (ҳисоботи) андоз;
- меъёри (ставкаи) андоз;
- тартиби ҳисоб намудани андоз;
- муҳлати пардохти андоз;
- тартиби пардохти андоз;
- имтиёзҳо дар баҳши андоз;
- ҷавобгарӣ барои напардохтани андоз.

Моҳи апрели соли 1942 фармон «Дар бораи андозҳо ва бочҳои маҳаллӣ» бароварда шуд, ки тибқи он даромади буҷети маҳаллӣ 20 фоиз афзуд. Мувофиқи ҳамин фармон дар Тоҷикистон қарори Шӯрои Комиссарони Халқӣ аз 29 сентябри соли 1942, №959 қабул гардид.

Чи тавре маълум аст, таҷрибаи инсонӣ марҳила ба марҳила дар самтҳои мухталифи ҳаёт камбудию норасоихоро бо роҳи бартараф намудани онҳо ислоҳ мекунад. Қонунгузориҳои баҳши молиявӣ низ давра ба давра тағйир ёфта, норасоихоӣ қаблӣро дар худ ислоҳ намуд. Қонун «Дар бораи ҳуқуқи буҷетии ИҶШС, ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва шӯроҳои маҳаллӣ» солҳои 1959-1961 мисоли барҷаста мебошад.

Қонун «Дар бораи ҳуқуқи буҷетии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва шӯроҳои маҳаллӣ» аз 30 октябри соли 1959 аз 4 боб ва 46 модда иборат буд, ки масоили буҷети давлатии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқиро танзим менамуд.

Қонуни мазкур дар м. 11 муқаррар менамуд, ки ба даромади Бучети давлатии ИҶШС инҳо дохил мешаванд:

а) як қисми даромади корхонаҳо ва ташкилотҳои хоҷагӣ дар шакли андози муомилот ва пардохтҳо аз фоида;

б) андози даромад аз колхозҳо, андози даромад аз ташкилотҳои кооперативӣ ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ;

в) андозҳои аҳоли;

г) даромади дигаре, ки қонунгузори ИҶШС пешбинӣ кардааст.

Қонуни навбатӣ ин Қонуни ҶШФСР «Дар бораи ҳуқуқи бучетии ҶШФСР, ҷумҳуриҳои автономии шӯравии сотсиалистӣ ва шӯроҳои маҳаллии депутатҳои халқӣ» аз 15 декабри соли 1961 қабул гардид, ки дар фосолаи хурди байни қабули қонуни пештара ва қонуни мазкур тағйирот на танҳо дар номи қонун ба чашм мерасад, инчунин аз лиҳози ҳаҷм, бобҳо ва моддаҳо қонуни нав муқамалтар ва ҳаҷман калонтар шуд, ки нишон аз ташаккули қонунгузори молиявӣ дар ин самт мебошад.

Қонуни болозикр аз 8 боб ва 164 модда иборат буда, комилан ба шакли нав пешниҳод гардида буд. Ин қонуни бучетӣ дар алоҳидагӣ бучетҳои ҶШФСР, ҷумҳуриҳои автономӣ, вилоят ва маҳалҳоро тавассути моддаҳои алоҳида муқаррар ва танзим мекард. Ҳатто дар моддае, ки даромади бучет муқаррар гардида буд низ дигаргунӣ ба чашм мерасад. Чунончи, тибқи м. 9 Қонуни номбурда ба бучети давлатии ҶШФСР даромадҳои зерин ворид мешаванд:

а) пардохтҳо аз фоидаи корхонаҳои давлатӣ ва ташкилотҳои хоҷагии тобеи ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ;

б) даромади ҷангал, андози даромад аз колхозҳо, инчунин андози даромад аз ташкилотҳои кооперативӣ ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки мақомоти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии онҳо ва корхонаю ташкилотҳои тобеи онҳо месупоранд;

в) андози кишоварзӣ;

г) тарҳҳо аз андоз аз даромад ба андозаи 50 фоиз;

д) аз маблағи фурӯши заёмҳои дохилии бурдноки давлатӣ ба маблағи 50 фоиз нигоҳ дошта мешавад;

е) боҷи давлатӣ, андоз аз даромад аз намоиши филмҳо, андозҳои маҳаллӣ;

ж) даромади дигаре, ки бо тартиби муқарраркардаи қонунгузори ИҶШС муқаррар шудааст⁹⁵.

Бо вучуди он ки ИҶШС давлати ниҳоят бузург буд, аммо дар баробари як қатор бурдборҳои бахши қонунгузори молиявӣ боз буданд ҳолатҳои, ки ба принципҳои умумии соҳаи андоз хилофат доштанд. Масалан, андозҳои муқаррар карда шуда буд, ки кулли унсурҳои андозро дар бар намегирифт ва ноодилона аз шахрвандон ситонида мешуд. Яке аз унсурҳои асосии андоз ин объекти андозбандӣ буд, ки ҳатто гоҳо ин низ дар муҳлати муайяни давлатдории ИҶШС ба назар гирифта намешуд. Тибқи фармони Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС соли 1941 андоз барои шахсоне ки фарзанд надоранд бо номи «андоз барои муҷаррадӣ, барои шахсони якка ва барои шахрвандоне, ки оилаҳои камаъзо доранд» муқаррар карда шуда буд. Ин андоз комилан ба сохт ва сиёсати одилонаи андоз мувофиқ набуд.

Тибқи фармони Шӯрои Олии ИҶШС «Дар бораи зиёд кардани андозаи ҳадди минималии музди меҳнати андозбандинашавандаи коргарон ва хизматчиён» гирифтани андоз аз шахсони муҷаррад, танҳо ва шахрвандони ИҶШС, ки оилаҳои хурд (камаъзо) доранд, аз кормандон ва хизматчиёне, ки музди меҳнаташон 370 рубл дар як моҳ буд, манъ карда шуд⁹⁶.

Бо Фармони Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС аз 26 январи соли 1981 Низомнома «Дар бораи андозҳои маҳаллӣ» тасдиқ карда шуд, ки он гирифтани андозҳои зерини маҳаллиро пешбинӣ мекард: андоз аз соҳибони биноҳо; андози замин; андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт.

⁹⁵ Законы о бюджетных правах СССР, союзных республик и местных советов. 1959-1961 г. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://museumreforms.ru/node/13882#ref-2//> (санаи мурочиат: 11.02.2022).

⁹⁶ Ведомости Верховного Совета Таджикской Советской Социалистической Республики №18(466) 1965. – С. 489.

Дар қарори дахлдори Шӯрои Вазирони ҶШС Тоҷикистон аз 13 майи соли 1981, №123 барои мақсадҳои андози замин ҳудуди мамлакат ба 6 синф тақсим карда шуд. Аз соҳибони воситаҳои нақлиёт танҳо дар шаҳрҳои Душанбе ва Ленинобод ба андозаи баландтарин гирифтани андоз пешбинӣ карда шуд. Аз андоз аз соҳибони биноҳо ва андози замин озод кардани кооперативҳои манзилсозӣ, кооперативҳои сохтан ва ба истифода додани гаражҳо ва паркҳои автомобилии шаҳрвандон, аз андоз озод кардани маъҷубон - соҳибони воситаҳои нақлиёт⁹⁷.

Чун имрӯз дар даврони ИҶШС андозҳо қисми асосии буҷаи кишварро ташкил меод. Дар Қонуни ҶШС Тоҷикистон «Дар бораи Буҷети давлатии ҶШС Тоҷикистон барои соли 1984» андози муомилот, пардохти фондҳои истеҳсоли, пардохтҳои асосӣ, андоз аз ғоида, андози даромад ва дигар даромадҳо аз ғайриҷағҳи ҳоҷагидорӣ ҳамчун манбаъҳои даромади буҷети ҷумҳурӣ қайд гардида буд.

Барои ба буҷети давлат дар муҳлати муқарраргардида пардохт накардани андоз қонунгузори ҷиноятӣ ва маъмурӣ ҷавобгарҳои мушаххаси ҳуқуқиро муқаррар намуда буданд.

Мувофиқи м. 32 Қонуни ИҶШС аз 23 апрели соли 1990 «Дар бораи андози даромад аз шаҳрвандони ИҶШС, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд» ва Низомнома «Дар бораи андозҳои маҳаллӣ» аз 23 апрели соли 1990 шахсони мансабдори корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо, инчунин шаҳрвандоне, ки талабҳои шахсони мансабдори инспексияҳои давлатии андозро иҷро намеkunанд, ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида шуда, муносибан ба андозаи аз 50 то 200 рубл ва аз 25 то 100 рубл ҷаримабандӣ мешаванд⁹⁸.

Фармони Президенти ИҶШС «Дар бораи ҷорӣ намудани андоз аз ғурӯш» №УП-1272 аз 9 декабри соли 1990 бо мақсади таъминоти молиявии бо мақсади таъминоти барномаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, дастгирии табақаҳои камдаромади аҳоли ва муътадил гардондани

⁹⁷ СП Таджикской ССР. 1981. – №1. – С. 2.

⁹⁸ Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – №19. – С. 320.

муомилоти пулӣ ба тасвиб расид, ки аз 1 январи соли 1991 андоз аз фурӯш ба андозаи 5 фоизи фурӯши маҳсулот, иҷрои кор ва хизматрасонии пулакӣ муқаррар гардид.

Қонунгузориҳои бахши андоз дар замони шӯравӣ марҳилаи калидӣ ва ба қолабдарории низоми андозбандӣ ба ҳисоб меравад. Бо вучуди он ки гоҳҳо мушкилот ва норасоӣҳо дар бахши муқаррар намудани андоз бидуни мавҷудияти объекти андоз (аз соли 1941 то 1945 андоз аз шахсони мучаррад, якка ва оилаҳои камаъзо) ба чашм мерасид. Қонунгузориҳои андози шӯравӣ барои рушду такомули қонунгузориҳои андози Тоҷикистони соҳибистиклол заминаи ниҳоят муҳим гузоштааст.

Хусусияти хосси қонунгузориҳои андози замони шӯравӣ дар он зоҳир мегардад, ки андозҳо ҳам бо Фармони Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС ва ҳам бо Фармони Президенти ИҶШС муқаррар, тағйир ва бекор карда мешуданд. Инчунин, кишварҳои узви иттифоқ қонунҳои бояд дар бахши андоз қабул мекарданд, ки онҳо ба қонунҳои худ ИҶШС мутобик мебуданд.

Қонунгузориҳои соҳаи гумрук. Қабул ва роҳандозӣ намудани қонунгузориҳои бахши гумрук чун чӯзӣ муҳими қонунгузориҳои молиявӣ яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа дар Тоҷикистони Шӯравӣ маҳсуб мешуд. Бо баробари пайдоиши давлати Шӯравӣ ба сифати масъалаи умда ва таъхирнопазир ин масъалаи иқтисодӣ ва буча буд. Зеро амалӣ кардани функцияҳои давлати навбунёд бучаи ғаниро тақозо мекард. Бунёди чунин як давлати аз ҷиҳати иқтисодӣ пуриқтидор танҳо дар мавриди қонунҳои мукаммали бахши молия имконпазир буд. Махсусан, масъалаи мақом ва нақши қонунгузориҳои гумрукӣ ва мақоми ваколатдори соҳа муҳим буд.

13 март соли 1922 Қарор «Дар бораи савдои хориҷӣ»-ро Президиуми Комитети Иҷроияи Марказии Умумироссиягӣ қабул карда буд. Он санад муқаррар намуд, ки «савдои берунии ҶШФСР инҳисори давлатӣ мебошад». Дар баробари ин, қарори дигари ин ниҳод аз 16 октябри соли 1922 «Дар бораи савдои хориҷӣ» ба таври возеҳ муқаррар кард, ки қонунгузориҳои гумрукӣ

низомии меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки ба ҳифзи ҳуқуқҳои иқтисодии миллии ва ҳалли вазифаҳои молиявӣ нигаронида шудааст⁹⁹.

Бояд хотирнишон сохт, ки қонунгузориҳои давлатҳои узви иттифок дар заминаи қонунгузориҳои ҶШФСР таҳия, қабул ва ташаққул меёфтанд. Қонунгузориҳои баҳши гумрук низ ба ин қоидаи умумӣ итоат мекард. Олими ватанӣ Ф.Т. Тоҳиров дар ин маврид қайд менамоянд, ки ташаққули сарчашмаҳои ҳуқуқ, ташаққули низомии ҳуқуқи миллии давлатҳои Осӣи Марказӣ, аз ҷумла, ҶТ дар заминаи низомии ҳуқуқи ҶШФСР сурат мегирифт¹⁰⁰.

Дар даврони Шӯравӣ қонунҳо аслан дар шароити иқтисодӣ ба таври нақшавӣ таҳия ва қабул мегаштанд, ки ин раванд барои давлатҳои узв, ки баъди пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ иқтисоди бозоргониро пеша карданд, душворихои муайяно дар эҷоду қабули қонунҳои баҳши гумрук ба миён овард. Қабули қонунҳои баҳши гумрук дар замони Шӯравӣ мукаммалии хосро ба худ дошт, зеро қонунҳои соҳа бояд тарзе қабул мегардиданд, ки кулли баҳшҳои хоҷагии халқ ба он қаноатманд мебуданд ва дар заминаи тарифҳои гумрукии ба талаботи замон ҷавобгӯ будан, рушд мекарданд.

Аз ин рӯ, қонунгузориҳои гумрук дар ин шароит бояд ба ду принциби зерин асос меёфт: якум, тарифи қатъиян татбиқшавандаи протекционистӣ; сониян, муҳофизати хоҷагии қишлоқ дар асоси имкониятҳои мавҷуда, вале ба саноат зарар нарасонда.

Бояд гуфт, ки 12 ноябри соли 1920 Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи тартиби қабул, нигоҳ доштан, додани молҳои воридот ва содирот» декрет қабул намуд, ки он барои минбаъд дар соли 1924 қабул шудани Оинномаи гумрукии ИҶШС асос гардид. Ба ин муносибат, бо Декрети Шӯрои Комиссарони Халқӣ аз 31 март соли 1922 Низомномаи муваққатии муассисаҳои гумрукӣ-махаллӣ тасдиқ карда шуд. Ба Саридораи гумрукии Комиссариати Халқии савдои хориҷии ИҶШС дар

⁹⁹ ССДЗ СССР. Кн. 2. – М., 1926. – С. 51-52.

¹⁰⁰ Тоҳиров Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане. – Душанбе, 1987. – С. 150.

соли 1922-юм 283 муассисаи гумрукии маҳаллӣ ба ҳайати 8 округ, аз ҷумла, Туркистон дохил мешуданд¹⁰¹.

Аввалин санади кодификатсионӣ дар соҳаи гумрук дар даврони шӯравӣ бо номи Кодекси гумруки ИҶШС аз 19 декабри соли 1928 қабул гардид. Бо баробари қабул гардидани Кодекси гумрук дар баҳши гумруки ИҶШС таҳаввулоти амиқ ба миён омад. Ин санад тавонист, ки меъёрҳои парокандаро дар баҳши гумрук дар як санади мукамал ҷамъоварӣ намояд ва татбиқи онҳоро амалан бо тартиби осону дастрас таъмин намояд.

Дар соли 1925 Саридораи гумруки Осиеи Миёна ташкил карда шуд, ки ба он кори тафтиши молу мулки аз сарҳад кашондашуда ба қайд гирифтани он, ситонидани бочҳо ва пешгирии қочоқ гузошта шуда буд.

Дар он вақт коркунони гумрук дар фаъолияти худ фармонҳои Кумитаи Иҷроияи Марказӣ ва Шӯрои Комиссарони Халқии ИҶШС-ро дар бораи тарифи гумрукӣ ва Кодекси гумруки ИҶШС, ки мутаносибан дар моҳи феввали соли 1927 ва декабри соли 1928 тасдиқ карда шуда буданд, ба роҳбарӣ мегирифтанд. Бар асоси ин санадҳои меъёрӣ ба мақомоти гумрук вазифаҳои назорати иҷроӣ қарорҳои ҳукумат дар бораи инҳисори давлатӣ дар тичорати хориҷӣ ва ситонидани бочҳои гумрукӣ вогузор карда шуданд¹⁰².

Кодекси мазкур аз 14 боб ва 188 модда иборат буда, муносибатҳоро дар соҳаи гумрук ба таври амудӣ ба танзим мебаровард.

Боби аввали Кодекси гумруки ИҶШС аз соли 1928 муқаррар намуда буд, ки «идоракунии корҳои гумрук дар тамоми ҳудуди ИҶШС ба Комиссариати Халқии савдои хориҷӣ ва дохилии ИҶШС тааллуқ дорад, ки ин вазифаро ба воситаи Саридораи гумрук, ки ба ҳайати он дохил мешавад, иҷро мекунад».

Кодекс вазифа, функция ва ваколатҳои саридораи гумрукро муайян намуда, тартиби таҳияи сиёсати гумрукӣ ва шаклу усулҳои назорати гумрукиро муқаррар намуд.

¹⁰¹ Сарсембаев М.А. Таможенное право Республики Казахстан. – Алматы: «Данекер», 2000. – С. 17.

¹⁰² Саидов Х. Формирование и развитие таможенного законодательства в Советском и постсоветском Таджикистане: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2016. – С. 26-27.

Кодекс аз чаҳор баҳши асосӣ иборат буд:

- ташкили маъмурияти гумрук;
- амалиёти гумрукӣ;
- қочоқ, ҷазо барои он ва барои омодагии қорҳо вобаста ба қочоқ;
- тартиби ситонидани бочҳои гумрукӣ ва пардохтҳо, инчунин ҷаримаҳо барои вайрон кардани қоидаҳои гумрукӣ.

Дар давраи Тоҷикистони худмухтор дар ҳайати Ўзбекистон нахустин қонунҳои баҳши гумрук қабул гардиданд, ки онҳо барои ташаккули қонунгузори соҳа ва идоракунии давлатии соҳаи гумрук пойдевори асосӣ ба ҳисоб мерафтанд. Махсусан, дар ин марҳилаи давлатдорӣ тоҷикон дар ИҚШС Низомномаи гумруки ИҚШС соли 1924 ва Кодекси гумруки ИҚШС аз соли 1928 қабул гардидаанд. Ин ду санад соҳаи гумрукро дар шакли сифатан нав мавриди танзим қарор доданд ва ба ин васила тақонӣ ҷиддӣ ба рушди қонунгузори молиявии Тоҷикистони шӯравӣ бахшиданд.

Дар масъалаҳои соҳаи буҷетӣ-молиявӣ Съезди Умумитоҷикии Шӯроҳо ва Кумитаи иҷроияи марказӣ ҳуқуқ доштанд: – буҷети ҚМШС Тоҷикистон ҳамчун қисми ягонаи буҷети Ўзбекистони шӯравӣ ва ИҚШС тасдиқ намоянд; – мувофиқи Конститутсияи ИҚШС ва Ўзбекистони шӯравӣ андозҳои маҳаллӣ, бочҳо, даромадҳои ғайриандозӣ, қоғазҳои қиматноки дохилӣ ва хориҷии ҷумҳуриро муқаррар намуда, назоратро аз болои даромадҳо ва хароҷотҳои Тоҷикистони худмухтор амалӣ намоянд¹⁰³.

5 декабри соли 1929 ҚШС Тоҷикистон ташкил карда шуд. Яъне соли 1929 ҚШС Тоҷикистон аз ҳайати ҚШС Ўзбекистон баромада, ба ҷумҳурии комилҳуқуқи советӣ дар ҳайати ИҚШС табдил ёфт. Дар баробари ҳамин қайд кардан лозим аст, ки маҳсулоти дар ҷумҳури истеҳсолшаванда ба таври мутамарказ ба хориҷа ба воситаи бандарҳои баҳрӣ, нуқтаҳои назоратии сарҳади ИҚШС фиристода мешуд.

¹⁰³ Таҳиров Ф.Т. Учебное пособие: Правовая система Таджикской АССР (1924-1929 гг.). – Душанбе, 1988. – С. 37.

Аз ин рӯ, зарурати таъсиси дидбонгоҳҳои гумрукӣ дар қитъаи марзии Тоҷикистон вучуд надошт. Ягона гузаргоҳи гумрукӣ дар тамоми каламрави Осиёи Миёна, ки аз сарҳади гумрукии ИҶШС интиқоли молҳоро назорат мекард, дидбонгоҳи гумрукии Тирмиз буд.

Бо мақсади дуруст муайян ва даврабанди намудани қонунгузори бахши гумрук зарур мешуморем, ки дар рисолаи мазкур қулли санадҳои ҳуқуқии соҳаро, ки дар даврони Шӯравӣ қабул гардидаанд, пешкаш намоем. Аз ҷониби субъектони салоҳиятдор дар замони Шӯравӣ чунин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул гардидаанд:

- 1) 8 январи соли 1924 тарифи дуҷуми гумрукии шӯравӣ;
- 2) 2 март соли 1924 бо фармони Комиссариати Халқии савдои хориҷӣ Низомномаи Саридораи гумрук тасдиқ шуд;
- 3) 14 декабри соли 1924 Президиуми Кумитаи иҷроияи марказии ИҶШС Оинномаи гумруки ИҶШС-ро тасдиқ намуд, ки соли 1925 дар ҶШС Беларусия, ҶШС Украина ва Осиёи Миёна 11 идораҳои ноҳиявии назорати гумрукӣ ташкил карда шуд;
- 4) 5 майи соли 1925 Низомнома дар бораи шӯроҳои техникӣ ҳамчун мақомоти кории муассисаҳои гумрук тасдиқ гардид;
- 5) феввали соли 1927 тарифи сеҷуми гумрукии шӯравӣ тасдиқ гардид;
- 6) 9 декабр 1928 Кодекси гумруки ИҶШС тасдиқ гардида, ҷои Низомномаи гумрукро гирифт;
- 7) соли 1930 қабули Кодекси тарифҳои гумрукии ИҶШС сурат гирифт.
- 8) солҳои 1932-1934 ба тартиб даровардани гузариши босуръати мол ва сектори иҷтимоӣ аз сарҳади давлатӣ ва ба таври мутамарказ ҳисобу китоби бочҳои гумрукии ин молҳо роҳандозӣ шуд;
- 9) солҳои 1935-1938 ҷорӣ намудани дастурҳо оид ба иҷрои вазифаҳои назорату тафтиш нисбат ба кашондани молҳои савдои хориҷӣ, тағйирот

дар қоидаҳои интиқоли бағочи мусофирон ва тафтиши почтаҳои байналмилалӣ¹⁰⁴.

Давраи ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ ба қатъи (боздоштани) фаёолияти бисёр муассисаҳои гумрукӣ асос гардид. Соли 1942 дастури Саридораи давлатии гумрук оид ба пешбурди корҳо вобаста ба қочоқ тасдиқ гардид ва дар соли 1943 Қоидаи ба таври бебоҷ ворид гардидани молҳои хайрия аз хориҷа тасдиқ гардид. Ибтидои солҳои 50-ум бошад, ба ҳадамоти гумрук ҷалб намудани хатмкунандагони донишгоҳҳо, ки забонҳои хориҷиро медонанд, амалӣ шуда, ташкил намудани курсҳои харсолаи умумииттифоқии шашмоҳаи такмили ихтисоси коркунони муассисаҳои гумрук ба роҳ монда шуд. 14 августи соли 1951 ҷорӣ намудани унвонҳои шахсии ҳайати фармондиҳии муассисаҳои гумрук, соли 1953 тасдиқи қоидаҳои нави азназаргузаронии гумрукӣ ва расмиёти бағочи дастӣ ва бағоч, соли 1961 тасдиқ намудани тарифи нави (имтиёзноки) гумрукии ИҶШС сурат гирифт.

Дар радифи ин пайдарҳамии қабули санадҳо 5 майи соли 1964 Кодекси нави гумруки ИҶШС тасдиқ гардид ва дар соли 1971 пурзӯр намудани ҷавобгарии маъмурӣ барои қочоқи асьор ва арзишҳои асьорӣ ба роҳ монда шуд. Соли 1977 Қоидаҳои нави назорати гумрукӣ ба молу мулки шахсоне, ки аз сарҳади давлатии ИҶШС мегузаранд қабул гардид. 27 апрели соли 1981 Тарифи нави гумрукии ИҶШС тасдиқ гардид. 13 июли соли 1987 Низомнома дар бораи Саридораи назорати давлатии гумрукии ИҶШС дар назди Шӯрои Вазирони ИҶШС тасдиқ гардид. Солҳои 1986–1989 Татбиқи маҷмӯи тадбирҳо оид ба инкишофи ташкилию ҳуқуқии низоми мақомоти гумрук рӯи қор гирифта шуд. 11 декабри соли 1989 қабули қарори Шӯрои Вазирони ИҶШС, ки дуршавиро аз принципи инҳисори давлатии савдои хориҷӣ ба таври қонунӣ муқаррар менамояд,

¹⁰⁴ Стеценко, С.В. Становление и развитие таможенного законодательства и его роль в государственно-правовом механизме обеспечения продовольственной безопасности России в XIX-XX вв.: историко-правовое исследование. – Санкт-Петербург, 2006. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitiie-tamozhennogo-zakonodatelstva-i-ego-rol-v-gosudarstvenno-pravovom-mekh> (санаи мурочият: 12.12.2022).

сурат гирифт. Соли 1991 Кодекси гумруки ИҶШС ва Қонуни ИҶШС «Дар бораи тарифи гумрукӣ» қабул гардид.

Ташаккули қонунгузории гумрук дар Тоҷикистон дар давраи шӯравӣ дар баробари қонунгузории иттифоқӣ пеш мерафт, зеро ин соҳаи қонунгузорӣ дар салоҳияти марказ қарор дошт. А.Р. Неъматов низ раванди ташаккули қонунгузорию бо ин тарз таъкид кардааст¹⁰⁵.

Қонунгузории соҳаи суғурта. Қонунгузории суғуртаи Тоҷикистони шӯравӣ дар радифи бахшҳои дигари қонунгузории молиявӣ мавқеи мушаххас ва мустаҳкам дошта, худро ҳамчун институти алоҳидаи ҳуқуқи молиявӣ чи аз лиҳози илмӣ ва чи аз лиҳози қонунгузорӣ нигоҳ дошт ва рушд намуд. Дар амалияи татбиқи қонунгузорӣ дар соҳаи суғуртавӣ муваффақиятҳои зиёд мавҷуд буд. Новобаста аз он ки иқтисод дар заминаи усулҳои нақшавӣ пеш бурда мешуд ва суғурта ҳамчун инҳисори молиявӣ поя афрӯхта буд, вале дар ташаккули қонунгузории суғуртавии даврони соҳибистиклолӣ қонунгузории суғуртаи шӯравӣ нақши басо бо сазо дорад.

Дар солҳои мавҷудияти Ҳокимияти Шӯравӣ тадбирҳои гуногун андешида шуда, қабул ва тағйироти қонунгузорӣ дар доираи шаш гурӯҳи санадҳои ҳуқуқии дар боло нишондодашуда ташаккул ва инкишофи фаъолияти суғуртаро муайян ва таъмин карданд.

Дар як қатор декретҳо муқаррар карда шуд, ки аз 18 сентябри соли 1925 суғурта дар ҳамаи шаклҳои монополияи давлатӣ мебошад. Ҳамаи амалиётҳо дар асоси қоидаҳо ва тарифҳои ягонае, ки бо тартиби ягонаи умумииттифоқӣ тасдиқ карда шудаанд, гузаронда мешуданд. Тамоми воситаҳо дар ихтиёри суғуртаи давлатӣ буда, идораҳои суғуртаи давлатӣ дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба сифати мақомоти Саридораи суғуртаи давлатӣ баромад мекарданд.

Марҳилаи муҳим дар инкишофи фаъолияти суғуртавӣ ин қабули Қоидаҳо дар бораи суғуртаи давлатӣ аз тарафи Кумитаи марказии иҷроия ва Иттифоқи Комиссариатҳои Халқии Иттиҳоди Шӯравӣ 18

¹⁰⁵ Неъматов А.Р. Кодификация законодательства Республики Таджикистан. – М., 2008. – С. 49.

сентябри соли 1925 гардид, ки суғуртаро дар тамоми шакл ва намудҳои монополияи давлати ИҶШС эълон кард. Инчунин муқаррар намуд, ки «суғуртаи давлатӣ дар тамоми қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ аз ҷониби ташкилоти суғуртаи ягона «Госстрахом» (номи ташкилоти суғуртавӣ) амалӣ гардонида мешуд»¹⁰⁶.

Дар Қоидаи соли 1925 як қатор меъёрҳои суғуртавӣ дар соҳаи ҳуқуқи нақлиёт, ки ба зудӣ тараққӣ намуд, диққати махсусро ҷалб менамояд. 10 феввали соли 1926 Шӯрои Меҳнат ва Мудофия қарор «Дар бораи ворид кардани суғуртаи масъулияти граждани дар муносибатҳои марбут ба вучудномада» қабул менамояд, ки дар он Шӯрои Меҳнат ва Мудофия қарор кард: «Ба Идораи Асосии суғуртаи давлатӣ ворид намудани суғуртаи масъулияти граждани дар роҳҳои обӣ, ҳавоӣ ва автомобилӣ иҷозат дода шавад»¹⁰⁷.

Бояд қайд кард, ки дар бораи қарори номбаршуда дар адабиёти ҳуқуқӣ хело кам ёдоварӣ карда шудааст. Танҳо як нуқта маълум аст, ки чунин намуди суғурта дар шакли ихтиёрӣ гузаронида мешуд. Аммо, набудани шароит барои рушди суғуртаи ҳатмии Иттиҳоди Шӯравӣ ва дарки номуайяни моҳияти ҳамин намуди суғурта ба аз байн рафтани чунин намуди суғуртаи ҳатмӣ оварда расонд. Аммо, суғуртаи ҳатмии масъулият дар ИҶШС на он қадар хуб рушд менамуд. Зеро, аҳолии ба сабаби набудани маблағ имкони хариди воситаи нақлиёти автомобилро надошт ва ин воситаи нақлиёт ба аҳолии чандон дастрас ҳам набуд. Воситаи нақлиёти автомобилӣ асосан дар моликияти корхонаҳои давлатӣ қарор доштанд ва ин корхонаҳо дар ҳолати расонидани зарар ба молу мулкҳои худ дар натиҷаи садамаҳои нақлиётӣ ба осонӣ масъалаи ҷуброни зарарро дар байни ҳамдигар ҳаллу фасл менамуданд.

Ҳамин тариқ, дар Иттиҳоди Шӯравӣ масъалаи истифодабарии суғурта дар манфиатҳои давлатӣ аз ҷиҳати ҳуқуқӣ танҳо қисман танзими

¹⁰⁶ Декрет Совнаркома РСФСР от 6 октября 1921 г. «О государственном имущественном страховании» // мод. 554.

¹⁰⁷ Постановление ЦИК и СНК СССР от 18 сентября 1925 г. «Об утверждении Положения о государственном страховании СССР» // СЗ СССР. – 1925. – №73. – мод. 536-537.

худро ёфта буд. Муносибатҳои шартномавӣ аз рӯи суғуртаи ҳатмӣ вучуд надошт, азбаски суғуртаи давлатӣ дар асоси санадҳои меъёрии муқарраркунандаи суғурта тибқи ҳар як намуди мушаххас ба амал оварда мешуд. Дар қонунгузори Шӯравӣ ба ин намуди суғурта диққат дода намешуд. Масалан, дар Кодекси граждани соли 1922 ва Кодекси граждани соли 1964¹⁰⁸ меъёрҳои танзимкунандаи суғуртаи масъулияти граждани вучуд надоштанд.

Кодекси граждани ИҶШС дар боби «Суғуртаи давлатӣ» ҳамагӣ панҷ моддаро дар бар мегирифт. Дар шароити сиёсати нави иқтисодӣ, суғуртаи шахсии шахрвандон низ аз нав барқарор карда шуд. Суғурта ҳанӯз дар соли 1922 ворид карда шуда, танҳо аз соли 1924, вақте ки иқтисодиёти Шӯравӣ каме устувортар гардид он бештар рӯ ба тараққиёт овард. Суғуртаи ихтиёрии ҳаёт ва суғурта аз ҳодисаҳои нохӯш, суғуртаи омехтаи ҳаёт, масъулияти суғуртавӣ дар вобастагӣ ба гум кардани қобилияти меҳнатӣ аз ҳодисаи нохӯш иҷозат дода шуд. Соли 1926 суғуртаи мусофирҳо аз ҳодисаҳои нохӯш дар роҳҳои оҳан, автомобилӣ ва ҳавоӣ, ки аз соли 1931 ҳатмӣ шуд, ба вучуд омад.

Аз соли 1942 дар суғуртаи шахсӣ тағйирот ба амал меояд, ки дар натиҷа суғуртаи коллективӣ арзи вучудро гум мекунад ва ба инфиродӣ табдил меёбад. Агар ба тарзи дигар иброз намоем, сиёсати нави иқтисодӣ давраи эҳёи суғуртаи давлатӣ гардид. Дар ин давра шумораи суғуртакунандагон афзоиш ёфта, низоми объектҳои суғурта зиёд гардиданд, низоми тарифҳо ва имтиёзҳо барои субъектҳои махсус (вобаста ба ваъзи иҷтимоӣ) таъсис дода шуд. Дар давраи баъдичангӣ (солҳои 1945-1961) қонунгузори ИҶШС дар бораи суғуртаи ҳатмӣ ба тағйироти муҳим дучор нагардид, вале тағйироти қалон дар фаъолияти суғуртавӣ ба амал омад.

¹⁰⁸ Ведомости Верховного Совета РСФСР от 18 июня 1964 г., №24. – Ст. 406; 1966. – №32. – Ст. 771; 1973. – №51. – Ст. 1114; 1974. – №51. – Ст. 1346; 1986. – №23. – Ст. 638; 1987. – №9. – Ст. 250; 1988. – №1. – Ст. 1; 1991. – №15. – Ст. 494; 1992. – №15. – Ст. 768; 1992. – №29; 1992. – №34. – Ст. 1966.

Дар солҳои 1946-1947 қоидаҳо аз рӯи тамоми намудҳои суғуртаи шахсӣ аз сар қор қарда баромада мешаванд. Дар онҳо барои меҳнатқашон шароитҳои беҳтари муносиб пешбинӣ қарда мешаванд. Дар солҳои 50-ум тағйиротҳои ҷиддӣ дар якҷанд намудҳои суғуртаи молумулкӣ рух медиҳад. Аз 1 январи соли 1956 суғуртаи ҳатмии давлатии фонди зист, инчунин суғуртаи молу мулки муассисаҳои давлатии дар буҷети маҳал қарордошта ва дар пешбурди корхонаву ташкилотҳо ҷойдошта, қатъ қарда шуда буданд¹⁰⁹.

Марҳилаи муҳим дар инкишофи қонунгузории суғуртаи шахсӣ қабул қардани қоидаҳои нави суғуртаи омехтаи ҳаёт дар соли 1956 гардид. Дар мувофиқа бо Қоидаҳо ба шахрвандон бастанӣ шартномаҳо на танҳо то 10, 15 ва 20 сол, чи гунае ки пештар буд, балки ба муҳлати на он қадар дароз – 5 сол иҷозат дода шуд. Дар солҳои 1956-1961 дохилшавии миёнаи солонаи пардохтҳо аз рӯи суғуртаи шахсӣ 5 маротиба афзуд¹¹⁰.

Солҳои 60-ум бо раванди тарғиботи фаъоли суғурта дар миёни аҳоли гузаронида шуд. Дастоварди муҳимтарин ин давраи қабулшавии қарори Шӯрои Вазирони ИҶШС аз 28 августи соли 1967 «Дар бораи суғуртаи ҳатмии давлатии колхозҳо», ки дар мувофиқа бо онҳо ба суғурта қариб ҳамаи молу мулки колхозҳо, аз ҷумла: ҳосили зироатҳои хоҷагии кишлоқ, биноҳо, иншоотҳо, воситаҳои нақлиёт, таҷҳизот ва ғ., ҳатмӣ донида шуд. Махсусан, дар охири солҳои 60-ум масъала дар бораи зарурати ворид сохтани суғуртаи масъулияти граждании бо истифодабарии воситаҳои нақлиёт алоқаманд дар ИҶШС-ро муҳаққиқон Н. Малейн, С. Артемов ва Д. Половинчик дар миён гузошанд¹¹¹.

¹⁰⁹ Муминзода О.С. Рушди қонунгузории суғуртаи масъулияти граждании соҳибони воситаи нақлиёти автомобилӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ // Қонунгузорӣ. – 2020. – №2(38). – С. 53.

¹¹⁰ Стеценко С.В. Становление и развитие таможенного законодательства и его роль в государственно-правовом механизме обеспечения продовольственной безопасности России в XIX-XX вв.: историко-правовое исследование. – Санкт-Петербург, 2006. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-tamozhennogo-zakonodatelstva-i-ego-rol-v-gosudarstvenno-pravovom-mekh> (санаи мурочиат: 12.12.2022).

¹¹¹ Малейн Н.С. Страхование гражданской ответственности // Советская юстиция. – 1962. – №11. – С. 24-25.; Артемьев С., Половинник Д. Новые виды страхования подсказывает жизнь // Советская юстиция. – 1961. – №11. – С. 3-4.

Дар солҳои минбаъда як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба мукамалсозии соҳаҳои гуногуни суғурта равонабуда, қабул гардид. Ҳамин тавр, соли 1979 суғуртаи ҳатмии молу мулки совхозҳо ва дигар корхонаҳои хоҷагии қишлоқи низоми Вазорати хоҷагии қишлоқи ИҶШС дар шароити барои колхозҳо муқарраркардашуда ворид карда шуд. Баъдтар суғурта ба корхонаҳои хоҷагии қишлоқ ва корхонаҳои дигар вазорату идораҳо паҳн гардид. Аз моҳи январи соли 1983 Шӯрои Олии ИҶШС санади меъёрии ҳуқуқӣ «Дар бораи суғуртаи мусофирҳои нақлиёти ҳавоӣ, роҳи оҳан, обӣ ва автомобилӣ» ба амал даромад. Санади меъёрии мазкур барои рушди суғурта дар соҳаи нақлиёт аҳамияти муҳим дошт.

Аҳамияти муҳимро дар ин давра қарори Шӯрои вазирони ИҶШС «Дар бораи меъёрҳо аз рӯи инкишофи минбаъдаи суғуртаи давлатӣ ва баланд бардоштани сифати фаъолияти мақомоти суғурта» дошт, ки ба васеъ гаштани намудҳои гуногуни суғурта, мукамалгардонии шароитҳои он мусодат намуд.

Бо сабаби рушди некуаҳволии аҳоли ва афзоиши миқдори воситаи нақлиёти автомобилӣ шахсӣ зарурати танзими онҳо ба миён омад. Масалан, соли 1977 дар ИҶШС суғуртаи ихтиёрии воситаҳои нақлиёт пайдо гардид, ки тибқи Қоидаҳои суғурта анҷом дода мешуд. Соли 1985 боз як намуди суғуртаи воситаи нақлиёти автомобилӣ – суғуртаи ихтиёрии муштараки воситаи нақлиёти автомобилӣ, мусофир ва бағоч рӯи қор омад.

Қайд намудан зарур аст, ки солҳои 90-ум дар ИҶШС низоми дигари суғурта ташкил гардид. Аҳамияти бештарро дар соҳаи суғуртаи молумулкӣ суғуртаи ҳатмии молу мулки корхонаҳои хоҷагии қишлоқ, инчунин суғуртаи молу мулки аҳоли чи ҳатмӣ ва чи ихтиёрӣ, дар соҳаи суғуртаи шахсӣ тараққиёти бештарро суғуртаи ихтиёрии инфиродии суғуртаи шахсӣ ва дағар намудҳои суғурта, ки аз қабилҳои онҳо суғуртаи мусофирон, суғуртаи нафақаҳои иловагӣ ва дигар гирифта буд.

Ҳамчунин, дар қонунгузорӣ меъёрҳои умумӣ бо шароити гузаронидани суғуртаи ҳатмӣ алоқаманд вучуд надошанд. Дар ҳар як ҳолати мушаххас ба вучуд омадани онҳо бо қабулкунии санади махсуси қонунгузори муқарраркунандаи уҳдадории суғурта ва шароити гузаронидани он алоқаманд буд. Оғози марҳилаи муосири инкишофи суғурта бо қабули Қонун «Дар бораи кооператсия дар ИҶШС» аз 26 майи соли 1988, №8998 аз тарафи Шӯрои Олии ИҶШС гардид, ки замнан ҳуқуқи барҳамдиҳии инҳисори Суғуртаи давлатии ИҶШС ва оғози инкишофи бозоргонии суғуртаро гузошт. Қабули қонун имконият дод, ки тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба пуррагӣ ба иқтисоди бозоргонӣ мутобиқ гардонида шавад. Дар натиҷа, якумин ҷамъиятҳои саҳомии суғуртавӣ ба вучуд омаданд.

Ба иқтисоди бозорӣ гузаштани ИҶШС тағйири самти сиёсии он ба рушди босуръат ва пешрафти якбораи суғуртаи тичоратӣ боис гашт. Аз ислоҳоти иқтисодӣ иқтисодии молиявии давлат хеле заиф гардида, давлат хавфҳои суғуртавино ба зиммаи худ гирифта натавонист. Соли 1988 қонуни ИҶШС «Дар бораи кооператсия» қабул карда шуд, ки дар он имконияти кооперативҳо барои таъсиси ташкилотҳои хусусии суғуртавӣ ва мустақилона муайян намудани шартҳои суғуртаи ин ё он объект пешбинӣ мегардид.

Соли 1990 Шӯрои Вазирони ИҶШС боз ду санади меъёрии ҳуқуқиро дар таърихи суғурта қабул намуд:

1) Низомнома дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ ва ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд¹¹², ки дар он имкони таъсиси ширкатҳои суғуртавӣ дар чунин шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ муқаррар гардид;

2) Қарор «Дар бораи чораҳои аз монополияи давлатӣ баровардани хоҷагии халқ»¹¹³, ки бевосита ба рушди рақобат дар бозори суғуртаи ИҶШС нигаронида шуда буд.

¹¹² Постановление СМ СССР «Об утверждении Положения об акционерных обществах и обществах с ограниченной ответственностью и Положения о ценных бумагах» от 19 июня 1990 г., – №590 // СП СССР. – 1990. – №15. – Ст. 82.

Зикр кардан ба маврид аст, ки дар даврони шӯравӣ қонунгузори молиявӣ дар дигар бахшҳои молияи давлатӣ низ баробар бо рушди қонунгузори бахши андоз, гумрук ва суғурта ба вучуд омада, инкишоф меёфтанд. Хусусан, дар Тоҷикистони шӯравӣ ба бахши бонкдорӣ низ диққати хоса дода мешуд. Низоми бонкдории шӯравӣ низоми якзинагӣ буда, қонунгузор маҳз дар заминаи ҳамин принцип ташаккул меёфт. Фаъолияти бонкӣ дар замони Шӯравӣ аз ҷониби худ давлат асосан ба роҳ монда мешуд.

Зарурати кушодани бонкҳо дар ҳудуди Тоҷикистон бори аввал дар баромади ҷонишини раиси Кумитаи Иҷроияи Марказии ҶМШС Тоҷикистон дар маҷлиси Ҳукумат 14 декабри соли 1924 қайд гардид ва ба суроғи шуъбаи осиемиёнагии Бонки давлатии ИҶШС маълумот дар бораи он ки кадом корҳо барои ташкили шуъбаи Бонки давлатии ИҶШС дар Душанбе рафта истодааст, фиристода шуд. Дар Бухоро соли 1924 дар қатори Бонки давлатӣ ва бонки кишоварзии Осиемиёнагӣ, инчунин Бонки Тичоратии Осиемиёнагӣ, ки ҳамон сол бунёд гардидааст, аллақай фаъолияти ҳудро сар карда буд. Бо ин назардошт, вазъияти молиявии Ҷумҳурии Бухоро рӯ ба беҳбудӣ ниҳод¹¹⁴.

Тибқи маълумотҳо то октябри соли 1925 дар Душанбе Агентии бонки давлатии ИҶШС таъсис дода шуда буд, ки аз октябри соли 1925 то соли 1926 он бо номи Контораи бонки давлатии ИҶШС дар Душанбе, аз соли 1926 бо номи Контораи Тоҷикистони бонки давлатии ИҶШС, аз сентябри соли 1932 бо номи шуъбаи (контораи) ҷумҳуриявии Бонки давлатии ИҶШС, аз октябри соли 1987 бо номи Бонки ҷумҳуриявии тоҷикии Бонки давлатии ИҶШС, аз 28-уми июни соли 1991 бо номи Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 14-ум декабри соли 1996 бо номи Бонки миллии Тоҷикистон фаъолият менамояд.

¹¹³ Постановление СМ СССР «О мерах по демополизации народного хозяйства» от 16 август 1990 г., – №835 // СП СССР. – 1990. – №24. – С. 114.

¹¹⁴ Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик: нашри дуюм. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – С. 158.

Бори аввал низоми бонкӣ дар қаламрави Тоҷикистони имрӯза баъд аз таъсиси ҚМШС Тоҷикистон оғоз ёфт. Нахустин муассисаҳои бонкии Тоҷикистон «Намояндагии бонки давлатии ИҚШС дар шаҳри Душанбе» моҳи июни соли 1925 ташкил гардид, ки ба идораи дар Осиёи Миёна будаи Бонки давлатии ИҚШС дар шаҳри Тошканд тобеъ буд. Моҳи декабри соли 1925 ба «Намояндагии Бонки давлатии ИҚШС дар шаҳри Душанбе» табдил дода шуд. Моҳи декабри соли 1934 Намояндагии Бонки давлатии ИҚШС дар шаҳри Душанбе буда, ба тобеияти бевоситаи Бонки давлатии ИҚШС гузашт ва дар оянда ба худ номи «Идораи тоҷикистони Бонки давлатии ИҚШС»-ро гирифт.

Дар соли 1934 бо 24 бахш, соли 1942 бахшҳои Бонки давлатӣ то ба 42 ва соли 1987 то ба 59 бахш расид ва ба корхонаҳо ва шахсони ҷудоғона хизмати бонкӣ мерасонд. Аз соли 1925 то соли 1987 дар Тоҷикистон се бонки давлатии соҳавӣ: Идораи тоҷикистони Бонки давлатии ИҚШС, Идораи тоҷикистони Бонки сохтмони ИҚШС, Идораи тоҷикистони Бонки амонатгузори ИҚШС фаъолият менамуд¹¹⁵.

Дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза ташкилоти бонкӣ дар давраи Иттиҳоди Шӯравӣ пайдо шуда бошад ҳам, сармояи бонкӣ ба воситаи механизми миёнаравӣ ба ин минтақа дар солҳои аввали ҳамроҳшавии қисми Осиёи Миёна ба Империяи Россия ворид шуд. Бонки давлатии Россия, ки соли 1875 шуъбаи худро дар Тошканд кушода буд, хазинаҳои қарзии бонки худро дар шаҳрҳои Хучанд, Конибодом, Исфара ва Панҷакент таъсис дод. Яъне аз охири асри XIX то Инқилоби Октябр ҳудуди шимолии Тоҷикистони имрӯза, ки ба Империяи Россия дохил мешуд, аз системаи бонкии ин давлат бевосита вобаста буд. Дар ин давра бонкҳои қалонтарин, ба монанди Бонки давлатии Россия, Бонки Русӣ-Осиёӣ, Бонки москвایی савдои байналхалқӣ ва дигар бонкҳо намояндагӣҳои худро дар ҳудуди Осиёи Миёна ташкил карданд.

¹¹⁵ Бердиев Р.Б., Қаюмов С.Ш., Мирзоев С.С. Фаъолияти бонкӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2016. – С. 30.

Бахшҳои Бонки давлатӣ дар ноҳияҳои зерин фаъолият менамуданд: Қурғонтеппа, Кӯлоб, Фарм, Панҷакент, Хучанд, Ёротеппа, Конибодом, Хоруғ, Исфара, Обигарм, Шаҳринав, Янгибозор (ҳозира Кофарниҳон), Чиликӯл, Куйбишев (ҳозира А. Ҷомӣ), Шаҳритус, Мӯъминобод, Кангурт, Фархор, Нов, Ашт, Кагановичобод (ҳозира Ҷ. Балхӣ), Кӯктош (ҳозира Рӯдакӣ), Ҳисор. Дар соли 1942 филиалҳои Бонки давлатӣ то ба 42 ва дар соли 1987 бошад, то ба 59 адад расид.

Аз соли 1959 то соли 1987 дар ҷумхури асосан се бонк, яъне Идораи Ҷумҳуриявии Бонки давлатии ИҶШС, Идораи ҷумҳуриявии Бонки сохтмони ИҶШС ва Бонки амонатгузори фаъолият мекарданд. Соли 1987 дар асоси қарори Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ ва Шӯрои Вазирони ИҶШС аз 17 июли соли 1987, №821 дар Иттиҳоди Шӯравӣ ислоҳоти бонкӣ гузаронида шуд ва дар асоси ин қарор низоми бонкии зерин ташкил карда шуд:

- Бонки давлатии ИҶШС;
- Бонки фаъолияти иқтисодии хориҷии ИҶШС;
- Бонки саноату сохтмони ИҶШС;
- Бонки агросаноатии ИҶШС;
- Бонки хоҷагии манзилу коммуналӣ ва рушди иҷтимоии ИҶШС;
- Бонки амонатгузори ва қарздиҳӣ ба аҳолии ИҶШС.

Баъдан бо қарори Шӯрои Вазирони ИҶШС аз 6 октябри соли 1987, №1118 муайян карда шуд, ки дар ҷумҳуриҳо, аз ҷумла дар ҶШС Тоҷикистон бонкҳои ҷумҳуриявии зерин ташкил карда шаванд:

- Идораи Ҷумҳуриявии Бонки давлатии ИҶШС;
- Идораи Ҷумҳуриявии Бонки саноату сохтмони ИҶШС;
- Идораи Ҷумҳуриявии Бонки рушди манзилию иҷтимоии ИҶШС;
- Идораи Ҷумҳуриявии Бонки амонатгузори ИҶШС.

Аз сабаби он ки ба тамоми аҳолию субъектҳои хоҷагидорӣ Бонки давлатӣ, Бонки сохтмон ва Бонки амонатгузори хизмат мерасониданд, баъд аз ташкил шудани бонкҳои дар боло номбурда, вазифаи бонкҳои

амалкунанда байни ҳамаи бонкҳо тақсим карда шуданд. Дар замони мавҷудияти ИҚШС дар Тоҷикистон фаъолияти бонкӣ зери инҳисори давлат қарор дошт ва пешбурди фаъолияти бонкдории хусусӣ ҳамчун ханнотӣ баҳогузорӣ мегардид. Дар замони таҷдиди иқтисодиёти ИҚШС (солҳои 1987-1990) ислоҳоти бонкӣ гузаронида шуд, ки боиси пайдоиши бонкҳои хусусӣ ва байнидавлатӣ гардид¹¹⁶.

Дар ин давра, Бонки давлатии ИҚШС системаи пулиро қарзиро тавассути идораҳои дар ҷумҳуриҳо мавҷудбуда идора намуда, сиёсати ягонаи пулиро қарзии мамлакатро тартиб меод, фаъолияти бонкҳои дигарро танзим ва назорат мекард. Баъдтар, яъне соли 1991 Шӯрои Олии ҚТ дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи Бонки миллии ҚТ», ба қарори худ аз 28 июни соли 1991, №332 Бонки миллии ҚТ-ро таъсис дод.

Ташаккули қонунгузории молиявии ҚТ-ро дар замони Шӯравӣ дар се қисмати асосӣ андоз, гумрук ва суғурта таҳқиқ намуда, раванди бавучудой ва ташаккули онро ба чор давра ҷудо намудан мумкин аст: давраи якум ҚМШС Туркистон (қисматҳои шимолии имрӯзаи Тоҷикистон); давраи дуюм ҚХШБ (қисматҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон); давраи сеюм аз соли 1924-1929, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҚМШС дар ҳайати Ўзбекистон қарор дошт; давраи чорум аз соли 1929 то соли 1991, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҚШС дар ҳайати ИҚШС баромад менамуд.

¹¹⁶ Пирзода Т.Р. Танзими ҳуқуқи фаъолияти соҳибкорӣ дар бозори хизматрасонии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун аъзои Созмони Умумиҷаҳонии Савдо: автореф. дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. – Душанбе, 2018. – С. 13.

БОБИ 2. ИНКИШОФ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ МОЛИЯВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОНИ СОҶИБИСТИҚЛОЛ

2.1. Марҳилаҳои инкишофи қонунгузори молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври Истиқлолияти давлатӣ

ҚТ пас аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ба марҳилаи нави инкишофи таърихӣ – бунёди давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ ворид гардид.

Дар даври Истиқлолияти давлатӣ бо мукамал шудани қонунгузори молиявӣ фаъолияти молиявии давлат ҳамчун бахши таркибии муҳим ва зарурии низоми сиёсати иҷтимоии давлат қарор гирифта, васоит ва тарзу усулҳои гуногун ба қор бурда шуд, ки онҳо ба қошиш додани нобаробарии иҷтимоӣ равона қарда шудаанд.

Мувофиқи м. 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 қонунгузорӣ ин санадҳои меъёрии ҳуқуқие мебошанд, ки муносибатҳои қамъиятиро дар маҷмӯъ ё дар соҳаи муайян танзим мекунанд¹¹⁷. Дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми васеъ ва маҳдуди қонунгузорӣ пешниҳод қарда мешавад. Ба маънои маҳдуд маҷмӯи қонунҳо ва дар маънои васеъ қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла, санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҚТ эътироф намудааст, фаҳмида мешавад¹¹⁸.

Истилоҳи «қонунгузорӣ» дар адабиёти илмӣ таълимӣ дар матни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ васеъ истифода мешавад. Муайян намудани мафҳуми қонунгузорӣ аҳамияти муҳими илмӣ ва амалӣ дорад. Аҳамияти илмӣ мафҳуми қонунгузорӣ дар он аст, ки бо як қатор мафҳумҳо ва категорияҳои илмӣ-назариявӣ, ба мисли «низоми қонунгузорӣ», «санадҳои қонунгузорӣ», «санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», «сарчашмаҳои

¹¹⁷ Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2017. – №5. – қ. 1. – Мод. 271; 2019. – №7. – Мод. 465; 2021. – №12. – қ. 2. – Мод. 694.

¹¹⁸ Холикзода А.Г. Критерии қачества закона: общетеоретическое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – С. 31.

хуқук», «фаъолияти қонунгузорӣ», «фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ» ва дигар мафҳумҳо робитаи зич дорад.

Қонунгузори молиявии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, дар замони соҳибистиклолии кишвар мукамал гардид. Бояд қайд намуд, ки дар ҚТ ба ислоҳоти соҳаи идоракунии молияи давлатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Дар ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодӣ амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Низоми молиявии давлат яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме мебошад, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд.

Даврони соҳибистиклолӣ марҳилаи фаъоли рушди қонунгузори молияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва бозоргонӣ мусоидат намуда истодааст. Ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани соҳаҳои нави рушди иқтисодӣ, пайдоиши самтҳои нави рушди стратегии кишвар (масалан, саноатикунони босуръати миллӣ) такмили муттасили қонунгузори молиявиро талаб менамояд.

Такмили қонунгузори молиявӣ бо як қатор омилҳо, аз ҷумла, дигаргуниҳои фаъолияти молиявии давлат (хусусигардонӣ, дастгирии соҳибкорӣ, муқарраркунии рақами мушаххаси андозсупорӣ, ба вучуд омадани низоми устувори идоракунии молиявӣ ва ғ.) асос меёбад ва қабули қонунҳои нав ва умуман низоми қонунгузори молиявии ба талаботи объективии ҷамъият мутобиқро тақозо менамояд.

Соҳаи молия яке аз бахшҳои муҳим ва марказии иқтисодиёт маҳсуб ёфта, дар таъмини амалишавии ҳадафҳои стратегии давлат нақши муҳим дорад. Тавассути ҳуқуқи молиявӣ маблағҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетӣ ташаккул меёбанд ва аз нав тақсим карда, истифода бурда мешаванд, андозҳо аз ҳисоби шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ гирд оварда мешаванд, ҳамзамон, сиёсати пулию-қарзӣ мавриди татбиқ қарор гирифта, фаъолияти бонкҳо ба низом дароварда мешавад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ мухтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд менамоянд, ки «Ҳукумати мамлакат минбаъд низ сиёсати молиявиро ба пешгирӣ намудани таъсири омилҳои беруна ба иқтисодиёти кишвар, хусусан дар самти тағйирёбии нархи молу ашёи хом ва маводи хӯрокворӣ дар бозори ҷаҳонӣ, инчунин ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва густариши муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ равона менамояд»¹¹⁹.

Шурӯъ аз солҳои 20-уми асри ХХ анъанаҳои таърихии рушди давлатҳои собиқ шӯравӣ оғоз гардиданд, ки аз навоариҳои конститусионӣ, дигаргуниҳои мухталиф ва азнавсозии ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ маҳсуб меёфт. Баъд аз барҳам хурдани давлати шӯравӣ ва дар заминаи он ташкил гардидани давлатҳои миллӣ бешак тағйироти хоссаро дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаи ин давлатҳо ба вучуд овард.

Баъди соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла, иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ба тағйироти кулӣ ниёз доштанд. Дар шароити гузариш аз як марҳилаи рушд ба марҳилаи дигар тавассути қонунгузорӣ мустаҳкам намудани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, ворид намудани тағйироти дахлдор ба ин ё он соҳаи иҷтимоӣ, ба талаботи ҷамъиятӣ мувофиқ гардонидани танзими ҳуқуқӣ роҳи самараноки таъмини минбаъдаи инкишофи ҷамъият маҳсуб меёбад.

Соҳаи молия низ дар ҶТ аз ибтидои ба даст овардани Истиклолияти давлатӣ мавриди ислоҳот қарор дода шуда, то имрӯз ислоҳот дар ин самт идома дорад. Дар аввали солҳои Истиклолияти давлатӣ ҶТ дар масъалаи азнавсозии молиявӣ-иқтисодӣ, дар маҷмӯъ бо бисёр мушкилотҳо рӯ ба рӯ гардида, сохторҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ-ҳуқуқии ҶТ пурра мавриди тағйирот ва ислоҳот қарор дода шуданд. Гузариш ба иқтисоди бозорӣ, озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ,

¹¹⁹ Паёми Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олии ҶТ аз 20 апрели соли 2012 // [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj> (санаи мурочиат: 21.06.2022).

баробарӣ ва ҳифзи тамоми шаклҳои моликият ва низоми нави ҳуқуқию молиявӣ аз ҷумлаи ин тағйиротҳо маҳсуб меёбанд.

Ба андешаи олимони ватанӣ А.Д. Гафурзода ва И.З. Саъдиев қонунгузори соҳаи молияи давлатӣ бо суръати хело ҳам баланд рушд намуда истодааст, ки ин раванд дар мушаххасгардони мавзӯи танзимнамоии ҳуқуқи молиявӣ ва такмили институтҳо ва зерсоҳаҳои ҳуқуқи молиявӣ мусоидат менамояд. Махсусан, баъди қабул ва мавриди амал қарор гирифтани кодексҳои андоз, гумрук, қонунҳои соҳаи бонкӣ, суғурта, қоғазҳои қиматнок ва асбоб дар танзими муносибатҳои молиявӣ як қатор объектҳо, усулҳо, механизмҳо ва принципҳои нав ворид гардид¹²⁰.

Ҳамзамон, мувофиқи сарҳати 8 банди 18 Консепсияи сиёсати ҳуқуқи ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 6 феввали соли 2018, №1005¹²¹ тасдиқ шудааст, яке аз масъалаҳои муҳим «такмили қонунгузори соҳаи молиявӣ бо дарназардоштани ташаккули рушди иҷтимоию иқтисодии давлат ва таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ» мебошад.

Рушди қонунгузори молиявӣ дар ҷаҳони муосир, фаъолгардони танзими ҳуқуқи молиявӣ дар муносибатҳои ҷамъиятӣ, ба вучуд омадани созмонҳои нави молиявӣ ва низоми қонунгузориҳои молиявӣ ба барқарорсозӣ, ташаккул ва рушди он дар Тоҷикистон замина гузошанд¹²².

Дар робита ба сарчашмаҳои ҳуқуқи молиявӣ Ф.Р. Абдуллоев ва З.И. Холхучаев қайд мекунанд, ки ба низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи молиявӣ як қатор қонунҳои оддӣ низ дохил мешаванд. Дар байни онҳо аз ҳама бештар муҳим Қонун дар бораи буҷет мебошад, ки ҳамасола барои

¹²⁰ Гафурзода А.Д., Саъдиев И.З. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – С. 251.

¹²¹ Консепсияи сиёсати ҳуқуқи ҚТ барои солҳои 2018-2028 аз 6 феввали соли 2018, №1005 // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқи ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 21.09.2020).

¹²² Гафуров А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) // Под ред. доктора юридических наук, профессора Шерипова Н.Т. – Душанбе, 2017. – С. 6.

соли оянда қабул гардида, тамоми фаъолияти молиявии давлатро барои давраи муайян (як сол) муқаррар ва ба танзим медарорад.

Ҳамзамон, муаллифони болизикр ишора ба он мекунанд, ки аҳамияти калонро дар низоми қонунгузори молиявии ҚТ инчунин қонунҳое доранд, ки ҳам соҳаҳои умумии татбиқи муносибатҳои молиявӣ ва ҳам соҳаҳои алоҳидаи онро ба танзим медароранд. Масалан, Қонунҳои ҚТ «Дар бораи молияи давлатӣ», «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон», «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ¹²³.

Ҳ.Ҳ. Алиев зимни таҳлили рушди қонунгузори молиявӣ дар даврони соҳибистиклолӣ ба хулоса меояд, ки таҳлили рушди қонунгузорӣ дар ҚТ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар давраи истиқлолият қонунгузори молиявӣ дар давраи фаъоли рушди худ қарор дошта, барои зиёдшавии маблағҳои бучети давлатӣ ва дар ин асос таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои иҷтимоию иқтисодии кишвар заминаи устувор гузоштанд. Талаботи иқтисодиёти кишвар ва равандҳои ҳамгирӣ бо иқтисодиёти ҷаҳон сол то сол боз ҳам мукамалтар намудани қонунгузориро тақозо менамоянд. Ин бошад, моро барои дар солҳои наздик ба самти баландтари рушд расонидани қонунгузори молиявӣ водор менамояд¹²⁴.

Бо дарназардошти он ки низоми ҳуқуқи ҚТ романи-олмонӣ аст, аз ҳамин сабаб сарчашмаи асосии танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла, муносибатҳо вобаста ба молия санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба ҳисоб мераванд. Маҷмӯи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ, ки муносибатҳоро дар соҳаи алоҳида танзим менамоянд, қонунгузори ҳамин соҳа номида мешавад.

Ҷанбаи амалии мафҳуми қонунгузорӣ дар он ифода меёбад, ки дар матни қонунҳо, кодексҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ,

¹²³ Абдуллоев Ф.Р., Холхучаев З.И. Ҳуқуқи молиявӣ (маҷмӯаи таълимӣ-методи). – Душанбе: Озар, 2014. – С. 153.

¹²⁴ Алиев Ҳ.Ҳ. Рушди қонунгузори молиявӣ, андоз ва гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // инкишофи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давони истиқлолият / Маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 64.

стратегияҳо, концепсияҳо ва барномаҳои давлатӣ, фаъолияти амалии мақомоти давлатӣ, зимни мураттабсозии қонунгузорӣ дар фаъолияти иттилоотӣ-ҳуқуқӣ васеъ истифода мешавад.

Айни замон ҳар ду мафҳуми зикршуда ҳам дар амалия ва ҳам дар назария эътироф шуда, ҷонибдорон ва мунаққидони худро дорад. Р.Ш. Шарофзода қайд мекунад, ки аз лиҳози илмӣ истифодаи якҷояи мафҳумҳои васеъ ва маҳдуди «қонунгузорӣ» (мафҳуми интегративӣ) мувофиқи мақсад аст, чунки барои таҳқиқоти илмии мафҳуми мазкур, таъмини нуфузи қонун дар давлати ҳуқуқбунёд, волоият ва сифати қонун, робитаи низоми ҳуқуқ ва низоми қонунгузорӣ, такмили соҳти уфуқӣ ва амудии қонунгузорӣ, инкишофи соҳаҳои қонунгузорӣ, воҳидҳои комплекси қонунгузорӣ мусоидат менамояд.

Аз лиҳози амалӣ бошад, мафҳуми васеи қонунгузорӣ дар матни қонунҳо ва кодексҳо ҳоло истифода мешавад ва дар шароити васеъ гардидани доираи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, васеъшавии ҳаҷми қонунгузорӣ, инкишофи минбаъдаи он бо мақсади танзими муносибатҳои нави ҷамъиятӣ аҳамияти амалӣ дорад¹²⁵.

Қонунгузорӣ ба маънои маҳдуд, маҷмӯи қонунҳо мебошад. Чунин мафҳуми «қонунгузорӣ» яқум, аз талаботи волоияти қонун дар давлати ҳуқуқбунёд бармеояд; дуюм, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқиро, ки мутобиқ ба қонун мебошанд, дар назар дорад. Қонунгузорӣ ба маънои васеъ, маҷмӯи ҳам қонунҳо ва ҳам санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ мебошад¹²⁶.

Ба ақидаи М.З. Раҳимзода қонунҳои амалкунандаи Тоҷикистон тамоюл ба фаҳмиши мафҳуми «қонунгузорӣ» ба маънои васеъ доранд, ки он аз Конститутсия, қонунҳо, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ва

¹²⁵ Шарофзода Р.Ш. Инкишофи мафҳуми «қонунгузорӣ» дар робита бо нуқтаҳои назари илмӣ ва истифодаи меъёрӣ // Раванди қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: рушд ва мушкилотҳо (маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, шаҳри Душанбе, 31 март соли 2020) // Зери назари номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Саидзода И.Х. – Душанбе, 2020. – С. 23.

¹²⁶ Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: «Сино», 2018. – С. 541.

санадҳои байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон иборат мебошад ва он ба сифати моддаи алоҳида дар онҳо ифода шудааст¹²⁷.

Қонунгузори молия ин маҷмӯи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ мебошанд, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи мазкур ба танзим мебароранд. Қонунгузори молиявии ҚТ ба Конститутсия асос ёфта, аз қонунҳои конститусионӣ, ки ваколати мақомоти ваколатдори соҳаи молияро муайян мекунанд, қонунҳои ҚТ дар ин соҳа, қарорҳои Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ дар соҳаи иқтисодӣ ва додугирифтӣ қарзи давлатӣ ва дигар санадҳои меъёрии зерқонунӣ иборат мебошад¹²⁸.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқии молиявӣ ба мафҳуми қонунгузори молиявӣ зич алоқаманд мебошанд. Маҷмӯи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки меъёрҳои ҳуқуқии молиявиро дар бар мегиранд, қонунгузори молиявӣ махсуб меёбанд¹²⁹.

Қонунгузори молиявии кишвари мо бешубҳа рушд мекунад ва такмил меёбад. Аммо дараҷаи таҷдиди он, ҳам мазмунан ва ҳам шаклан мухталиф аст. Зеро ки қонунгузори молиявӣ дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, барои таҳияи он дониши махсуси молиявӣ ва мутахассисони соҳавӣ зарур аст.

Дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ барои таъмини худнигаҳдори ҚТ ҳамчун давлати соҳибистиклоли мустақил дар назди Ҳукумат қабули қарори қатъӣ оид ба баромадан аз бӯҳрони иқтисодӣ меистод¹³⁰. Бо ҳамин мақсад, Фармони Президенти ҚТ «Оид ба чораҳои

¹²⁷ Раҳимов М.З. Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони истиқлолият: инкишоф ва проблемаҳо // Инкишофи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият: маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011 // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимов М.З. – Душанбе: «ЭР-граф». – С. 20.

¹²⁸ Гаюров Ш.К. Ҳуқуқи молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ // Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Насрудинов Н.Ш. – Душанбе: «Сино», 2005. – С. 36.

¹²⁹ Гафуров А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) // Под ред. доктора юридических наук, профессора Шерипова Н.Т. – Душанбе, 2017. – С. 47.

¹³⁰ Алиев Х.Х. Рушди қонунгузори молиявӣ, андоз, гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Инкишофи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият: маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 57-65.

аввалиндараҷаи тақвияти дигаргунсозихои иқтисодӣ ва тезонидани гузариш ба муносибатҳои бозорӣ» аз 3 декабри соли 1994, №8 қабул гардид, ки минбаъд дар заминаи он «Барномаи дигаргунсозихои иқтисодӣ дар ҶТ дар давраи солҳои 1995-2000», «Барномаи миёнамуддат барои солҳои 1998-2001», «Барномаи дарозмуддат барои солҳои 2001-2015» таҳия ва қабул карда шуданд.

Марҳилаи аввали мустаҳкам намудани қонунгузорию молия баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ин танзим намудани муносибатҳои пулӣ ба ҳисоб меравад. Тоҷикистон дар байни давлатҳои нави мустақил ягона кишваре боқӣ монда буд, ки дар қаламрави он то соли 1995 рубли Федератсияи Россия дар муомилот истифода мешуд. Ин вазъият як қатор мушкилоти ҷиддии иҷтимоию иқтисодиро ба миён овард, аз ҷумла, қарзи давлатии ҷумҳурӣ аз сабаби нарасидани пули нақд барои пардохти музди кор, нафақа ва кӯмакпулиҳо бемайлон меафзуд; маблағгузорию иқтисодиёт амалан қатъ гардид ва ниҳоят Бонки миллии Тоҷикистон имконияти гузаронидани сиёсати мустақилонаи пулию қарзӣ ва асъориро пеш гирифт.

Ҳалли ин мушкилот ва масъалаҳои дигар зарурияти ҷорӣ кардани пули миллиро ба миён овард. Дар кишвар бо мақсади татбиқи сиёсати самараноки иқтисодӣ, суръат бахшидан ба дигаргуниҳои иқтисодӣ ва бунёди низоми мустақили пулии Тоҷикистон бо ташаббуси бевоситаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси ҷорӣ кардани пули миллии Тоҷикистон қарор қабул гардид.

Мутобиқи қарори Комиссияи давлатии ҶТ оид ба ҷорӣ намудани пули миллӣ аз 6 майи соли 1995, №8 (324) «Дар бораи тартиби дар қаламрави ҶТ ба муомилот баровардани пули миллӣ – рубли тоҷикӣ» аз 10 майи соли 1995 пули миллии Тоҷикистон бо арзиши 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500, 1000 рубли намунаи соли 1994, барориши Бонки миллии Тоҷикистон ба муомилот бароварда шуд.

Ба муомилот баровардани пули миллӣ барои рушди минбаъдаи ҷумҳури аҳамияти муҳими иқтисодӣ дошт ва падидаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ гардид. Дар солҳои аввали истиқлолият бинобар сабаби мавҷуд набудани танзими самараноки муомилоти пулӣ ва низоми пулӣ Тоҷикистон ба мушкилотҳои азими иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ мувоҷеҳ шуд. Дар ҳудуди ҚТ аз соли 1991 то моҳи январи соли 1994 пули замони Иттиҳоди Шӯравӣ амал мекард. Ин раванд ба иқтисодиёти давлати навтаъсис зарари калон расонд.

Санаи 10 майи соли 1995 пули миллии тоҷикӣ бо номи рубли тоҷикӣ, ки эмитенти он Бонки миллии Тоҷикистон буд, ба муомилот бароварда шуд¹³¹. Бо Фармони Президенти ҚТ аз 26 октябри соли 2000, №415 дар хусуси аз 30 октябри соли 2000 ба муомилот баровардани воҳиди нави пули миллии кишвар – «Сомонӣ», ки ба ифтихори бунёдгузори нахустин давлати мутамаркази тоҷикон Исмоили Сомонӣ номгузорӣ шудааст, эълон гардид ва пулҳои қоғазӣ бо арзиши 1, 5, 10, 20, 50, 100 сомонӣ ва воҳиди хурди он бо арзиши 1, 5, 20, 50 дирам ба муомилот бароварда шуданд. Пули миллӣ, ки дар минтақаи гардиш эътибори кофӣ дорад рамзи шоёни Тоҷикистони мустақил гашт ва ба сифати воситаи боэътимоди танзими иқтисодиёти тараққикардаистодаи кишвари мо хизмат хоҳад кард. Имрӯз сомонӣ яке аз пулҳои устувор дар ИДМ махсуб мегардад, ки таваҷҷуҳи доираҳои молиявии давлатҳои ҳамсоҷро ба худ ҷалб намудааст.

Конститутсияи ҚТ дар низоми тобеияти қонунгузори молиявӣ сароғози тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи андоз, бучет, гумрук, пулу қарз, нарх ва асъор мебошад. Ба ибораи дигар, «Конститутсия ба сифати қонуни асосӣ, “қонуни қонунҳо” роҳҳои мухталифи самтҳои асосии рушду такомули ҳуқуқи миллиро муайян мекунад, ҷаҳорҷубаи ихтиёрот ва фаъолияти мақомоти қонунгузор ва дигар мақомоти давлатиро дар мавриди ҳуқуқэҷодкунӣ муқаррар намуда, доираи

¹³¹ Ғафурзода А.Д., Саъдиев И.З. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – С. 231.

робитаи иҷтимоиеро муайян менамояд, ки зарурат ба танзими ҳуқуқӣ доранд»¹³². Қонунгузори молия низ ба Конститутсияи ҚТ асос меёбад.

Як қатор меъёрҳои умумие, ки дар он зикр шудаанд, пурра нисбати муносибатҳои соҳаи мазкур татбиқшаванда мебошанд. Ҳамзамон, дар Конститутсия баъзе меъёрҳои дигаре пешбинӣ гардидаанд, ки бевосита ба муносибатҳои молиявӣ дахл доранд, аз ҷумла, уҳдадориҳои супоридани андоз ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ (м. 45), салоҳияти Маҷлиси намояндагон оид ба ризоият ба додугирифтӣ қарзи давлатӣ (м. 57), салоҳияти Президент бобати муайян кардани низоми пулӣ (м. 69), ваколати Ҳукумати ҚТ дар бораи пешниҳод намудани сиёсати додугирифтӣ қарзи давлатӣ ва ёрии иқтисодӣ ба дигар давлатҳо, лоиҳаи буҷети давлатӣ, масъалаи андозаи имконпазири касри буҷети давлатӣ ва манбаи ҷуброни он ба Маҷлиси намоядағони Маҷлиси Олии ҚТ (м. 75) ва дигар меъёрҳо.

М.З. Раҳимзода инкишофи қонунгузори ҚТ-ро ба таври умумӣ дар замони истиқлолият таҳлил намуда, ба марҳилаҳои зерин ишора мекунад: 1) солҳои 1991-1994; 2) солҳои 1995-2000; 3) солҳои 2000 то ба имрӯз¹³³.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқии солҳои охир қабулшуда асосан ба ислоҳоти идоракунии молиявии давлат дахл доранд. Аз ин рӯ, инкишофи қонунгузори молияро дар замони истиқлолият шартан ба давраҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1) солҳои 1991 то 1994, яъне солҳои аввали Истиқлолияти давлатӣ то қабули нахустин Конститутсияи ҚТ ва дигар қонунгузориҳои соҳа. Гарчанде, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ин давра муносибатҳоро дар бахши алоқаманд ба низоми молия ба танзим мебароварданд, маҳз онҳо заминаҳои ҳуқуқиро барои инкишофи соҳаи қонунгузори молия гузоштанд. Қабули Қонунҳои ҚТ «Дар бораи қоғазҳои қиматнок ва

¹³² Ҳомидов Х. Истиқлолияти давлатӣ ва Сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон // Давлат ва ҳуқук. – Душанбе, 2001. – №3. – С. 4.

¹³³ Раҳимов М.З. Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони истиқлолият: инкишоф ва проблемаҳо // Инкишофи қонунгузори ҚТ дар даврони истиқлолият: маводҳои конфронсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии ҚТ 26-29 августи соли 2011 / Зери таҳрири Раҳимов М.З. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 21.

биржаҳои фондӣ» (с. 1992), «Дар бораи фаъолияти иқтисодии хориҷии ҚТ» (с. 1993) ва ғ., ба ҳамин давра рост меоянд.

2) солҳои 1994-2002, ки дар ин давра Конститутсияи ҚТ қабул гардид, ки дар он озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, кафолат ва ҳифзи ҳама гуна шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро муқаррар намуд. Минбаъд дар асоси муқарраротҳои Конститутсияи ҚТ як қатор қонунҳои дигар қабул гардиданд, ки барои танзими муносибатҳои молиявӣ саҳми назаррас гузоштанд.

Аз ҷумла, Қонунҳои ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» (с. 1995), «Дар бораи тарифи гумрукӣ» (с. 1995), «Дар бораи омили давлатӣ» (с. 1997), «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» (с. 1998), «Дар бораи палатаи савдои саноатии ҚТ» (с. 1998), «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» (с. 1998), «Дар бораи баҳисобгирии бухгалтерӣ» (с. 1999), «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти тижоратии хориҷӣ» (с. 1999), «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» (с. 1999) ва ғ.

3) аз соли 2002 пас аз қабул гардидани аввалин Қонунҳои ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» (с. 2002) ва «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» (с. 2002), ки барои беҳтар намудани вазъи молиявӣ, инкишоф додани идоракунии давлатии соҳаи молия ва мутобиқ намудан ба стандартҳои байналмилалӣ молиявӣ замина гузоштанд.

Пешбурди фаъолияти молиявии давлатро, ки яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлату Ҳукумати ҚТ ба ҳисоб меравад, бидуни танзимои ҳуқуқӣ тасаввур намудан имконнопазир аст. Бо мақсади танзими босамару мақсадноки ин ё он соҳаи фаъолияти молиявии давлат, албатта санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул мегарданд, ки дар таъмини рушди дурусту мақсадноки соҳа саҳми назаррас мегузоранд.

Дар даврони Истиқлолияти давлатӣ барои таҳкими сиёсати молиявӣ ва иқтисодии мамлакат як қатор қонунҳои ҳаётан муҳим, аз ҷумла, Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» аз 28 июни соли 2011, №723; Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» 2

декабри соли 2002, №66; Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» аз 2 июли соли 2010, №626; Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, №702; Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» аз 22 июли соли 2013, №993; Қонуни ҚТ «Дар бораи хазинадорӣ» аз 18 июни соли 2008, №396 қабул гардид.

Нақши Конституцияи ҚТ дар рушди қонунгузори молия. Қабули Конституцияи даврони соҳибистиклолии кишвар 6 ноябри соли 1994 ҳамчун ҳуҷҷати дорой эътибори олии ҳуқуқӣ ҚТ¹³⁴-ро давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ эълон намуд ва самтҳои нави рушди ҷомеаро муайян кард.

Ба маънои васеъ, Конституция аз маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқие иборат мебошад, ки муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро ба танзим дароварда, қувваи олии ҳуқуқӣ дорад. Аз ҳамин лиҳоз, яке аз самтҳои танзимнамоии Конституцияи ҚТ ин фаъолияти низоми молиявии давлат мебошад, ки муносибатҳои буҷет ва андозро дар бар мегирад.

Фаъолияти молиявии давлатӣ яке аз самтҳои асосии фаъолияти мақомоти давлатӣ мебошад, ки таъмини вазифаҳои давлатӣ дар марҳилаҳои ҷамънамоӣ, тақсимкунӣ ва истифодабарии маблағҳои пулии давлатиро дар бар мегирад.

Аз ҳамин нуқтаи назар, Конституцияи ҚТ заминаи асосии ҳуқуқии самтҳои фаъолияти молиявии давлатӣ ба ҳисоб рафта, дар якҷанд моддаҳои алоҳида сиёсати иқтисодӣ, молиявӣ ва андозбандиро ба танзим даровардааст (моддаҳои 12, 45, 59, 69, 75, 77¹³⁵ Конституцияи ҚТ).

Ба андешаи Ҳ.Ҳ. Алиев дар заминаи меъёрҳои Конституцияи ҚТ барои таҳкими сиёсати молиявӣ ва иқтисодии мамлакат дар давраи истиқлолият як қатор қонунҳои ҳаётан муҳим, аз ҷумла, қонунҳои ҚТ

¹³⁴ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

¹³⁵ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

«Дар бораи молияи давлатӣ»¹³⁶, «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ»¹³⁷, «Дар бораи хазинадорӣ»¹³⁸, «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ»¹³⁹, «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ»¹⁴⁰, «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад»¹⁴¹, «Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок»¹⁴², «Дар бораи суғуртаи давлатии иҷтимоӣ»¹⁴³, «Дар бораи аудити дохилӣ дар баҳши давлатӣ»¹⁴⁴, Кодексҳои андоз, гумрук таҳия ва қабул карда шудаанд. Умуман, дар маҷмӯъ дар самти сиёсати молиявӣ, андоз ва гумрук дар давраи истиқлолият зиёда аз 20 қонун ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул шудаанд, ки дар амал татбиқ намудани онҳо истиқлолияти низоми ягонаи миллии молиявии ҚТ-ро таъмин намуд¹⁴⁵.

Рӯ овардан ба иқтисоди бозорӣ ва дар Конститутсияи ҚТ пешбинӣ намудани озодии фаъолияти иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият тақозои онро мекунад, ки қонунҳои ҷавобгӯи талаботи замон қабул карда шаванд. Дар ин росто муҳим аст, ки қонунгузорӣ, аз ҷумла, дар соҳаи молия, адозу гумрук ва фаъолияти бонкӣ ба талаботи раванди инкишофи ҷомеа мутобиқ гардонида шавад. Чунин мутобиқгардонӣ бояд бо назардошти баланд бардоштани сифати қонунгузорӣ, аз ҷумла, соҳаи зикршуда ба роҳ монда шавад¹⁴⁶.

¹³⁶ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436; 2013. – №3. – Мод.189. – №11. – Мод.784; 2016. – №5. – Мод.367.

¹³⁷ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2002. – №11. – Мод. 681; 2007. – №7. – Мод. 686; 2010. – №1.

¹³⁸ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №6. – М. 454.

¹³⁹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №3. – Мод. 169; 2014. – №3. – Мод. 149.

¹⁴⁰ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2013. – №7. – Мод. 521; 2014. – №7. – Мод. 411.

¹⁴¹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1999. – №12. – Мод. 326; 2021. – №1795.

¹⁴² Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 456; 2014. – №3. – Мод. 151; 2015. – №11. – Мод. 976; 2016. – №11. – Мод. 889.

¹⁴³ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1997. – №23-24. – Мод. 350; 2003. – №8. – Мод. 458; 2006. – №4. – Мод. 200; 2007. – №3. – Мод. 177; 2007. – №7. – Мод. 694; 2008. – №10. – Мод. 821; 2012. – №4. – Мод. 274; – №8. – Мод. 830; 2013. – №12. – Мод. 903.

¹⁴⁴ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – №7. – Мод. 563; 2016. – №7. – Мод. 632.

¹⁴⁵ Алиев Ҳ.Ҳ., Рушди қонунгузории молиявӣ, андоз ва гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011 / Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимов М.З. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 61.

¹⁴⁶ Раҳимзода М.З., Баҳриддинзода С.Э., Бобоев Ҷ.Қ., Азимов И.М., Дамонов Б.Н. Истилоҳоти соҳаи молия, андозу гумрук ва фаъолияти бонкӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Империл-Групп», 2014. – С. 3.

Чунончӣ, дар моддаи 12 Конститутсияи ҚТ зикр гардидааст: «Асоси иқтисодиёти Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳад. Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад».

Бояд қайд кард, ки Конститутсияи ҚТ бори аввал баробарҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликиятро эътироф ва кафолат дода, ҳамзамон давлатро вазифадор менамояд, ки фаъолияти озоди иқтисодӣ ва соҳибкориро таъмин намояд. Ин талаботи меъёри Конститутсияи ҚТ ба он алоқаманд аст, ки имрӯз дар шароити иқтисоди бозорӣ аксарияти қисми даромади бучети давлатҳои тараққикардари андоз ва дигар пардохтҳои умумии ҳатмии давлатӣ ташкил медиҳад ва пушида нест, ки аксарияти андозсупорандагон соҳибкорон ва шахсони ҳуқуқи тичоратӣ ба ҳисоб мераванд.

Инчунин, заминаи асосии ин гуфтаҳо ҳамасола дар паёмҳои Президенти мамлакат ба Маҷлиси Олӣ таъкид мегарданд. Чунончӣ дар паёми Президенти ҚТ қайд гардидааст: «Сиёсати молиявӣ ислоҳоти воқеан ҷиддиро тақозо менамояд ва он бояд дар доираи барномаи махсус амалӣ карда шавад. Дар асоси он бояд ислоҳоти идоракунии молияи давлат, шаффофият, самаранокӣ ва назорати қатъии қисмҳои даромаду хароҷоти бучети давлатӣ, беҳтар намудани раванди ташаккули бучет ва ислоҳоти андоз таъмин гардад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки татбиқи Стратегияи ягонаи идоракунии молияи давлатӣ тақвият бахшида шавад».

Дар ҳақиқат, ҳидояти Сарвари давлат дар шароити имрӯза бамаврид ва боиси дастгирист. Чунончӣ, дар адабиётҳои ҳуқуқӣ қайд шудааст, ки сарчашмаи асосии қисми даромади бучети давлатӣ аз ҳисоби андозҳо дар Федератсияи Россия 94,4%, Франция 95%, ИМА 90%, Олмон 80% ва Япония 75%-ро дар бар мегирад¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Налоговое право / Под ред. И.Ш. Киясханова. – Москва, 2004. – С. 34.; Козырин А.Н. Налоговое право зарубежных стран: вопросы теории и практики. – М.: Манускрипт, 1993. – С. 7.

Таъмини озодии фаъолияти иқтисодӣ, соҳибкорӣ ва баробарҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият тавассути меъёрҳои конституционӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар Тоҷикистон заминаи ҳуқуқии рушди иқтисодиёти пешрафта, сармоягузорӣ, фаъолияти низоми бонкии муосир ва сиёсати андозбандии одилона пайдор аст.

Мутобиқи м. 45 Конститутсияи ҚТ «додани андоз ва пардохтҳо, ки қонун муайян кардааст, вазифаи ҳар як кас мебошад».

Бояд қайд кард, ки дар шароити гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ низоми андозбандӣ яке аз омилҳои танзимкунандаи иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Ба ҳамагон маълум аст, ки рушди иқтисодиёти кишвар аз татбиқи дурусти низоми андозбандӣ вобастагӣ дорад ва дар таърихи аҳли башар ягон давлат бе сиёсати мукаммали андозбандии муосир тараққӣ накардааст. Умуман андозҳо дар ҳома се нақши асосиро иҷро менамоянд: якум нақши фискалӣ; дуюм нақши танзимкунанда ва сеюм нақши иҷтимоӣ.

Нақши якум дар он зоҳир мегардад, ки андозҳо заминаи асосии таъсисёбии бунёдҳои пулии давлатиро ба вуҷуд меоранд. Нақши танзимкунандаи андозҳо ин воситаҳои таъсиррасонии давлатӣ ба воситаи маблағҳои пулии аз ҳисоби андозҳо ҷамъоваришаванда ба иқтисодиёти кишвар мебошад. Нақши сеюми андозҳо, таъминкунандаи адолати иҷтимоӣ дар ҳома мебошад¹⁴⁸.

Таъсиси низоми андозбандии созгор ва амалишаванда яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи давлат ба ҳисоб меравад. Сиёсати андозбандӣ ҳамчун самти асосии рушди иқтисодии кишвар дар мадди назари Ҳукумати ҚТ буда, низоми андоз ва қонунгузори он зина ба зина такмил ёфта истодааст.

Андоз яке аз нишонаҳои давлатдорӣ буда, ифодагари сиёсати мустақилона дар баҳши молия мебошад ва маҳз ба туфайли маблағҳои

¹⁴⁸ Фафуров А.Д. Доир ба баъзе проблемаҳои сиёсати ҳуқуқии молия, андоз ва бучет дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон // Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва амалияи татбиқи он // Маводи конфронси ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 15-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (29 ноябри соли 2009). – Душанбе: «Шуҷоён», 2009. – С. 89.

чамъовардаи андоз давлат мавқеъ ва қувваи иқтисодиро соҳиб мегардад. Дар низоми ҳуқуқии Тоҷикистон рушди қонунгузорию андоз боиси он гардид, ки давлат аз он ба сифати воситаи ҳуқуқӣ ҷиҳати таъсиррасонӣ ба иқтисодиёти бозорӣ ҳамчун фишанги муҳими механизми танзими давлатии иқтисодиёт истифода намуда, бучети давлатиро ғанӣ гардонид.

Муносибатҳо оид ба танзими асъор ва назорати асъорӣ бо санадҳои меъёрии гуногун ба танзим дароварда мешаванд, ки асоси онро Конституцияи ҚТ ташкил менамояд. Бояд зикр кард, ки меъёрҳои Конституцияи ҚТ, ки ба муносибатҳои асъорӣ бахшида шудаанд, ин пеш аз ҳама м. 12 мебошад, ки оид ба шаклҳои гуногуни моликият, фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва кафолати ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият мебошад. Зеро, муносибатҳои асъорӣ як ҷузъи муносибатҳои иқтисодии кишварро ташкил менамоянд.

Дар баробари ин, б.б. 4 ва 10, м. 57 оиди салоҳияти Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ дар бораи додани ризоият ба додугирифтӣ қарзи давлатӣ, тасдиқи фармони Президент дар бораи таъин ва озод намудани раиси Бонки миллӣ ва муовинони ӯ, инчунин б.б. 7, 16, м. 69 оид ба салоҳияти Президент дар бораи таъин ва озод намудани раиси Бонки миллӣ ва муовини ӯ низоми пулиро муқаррар менамояд ва маълумотро ба Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ пешниҳод менамояд.

Меъёрҳои, ки дар Конституцияи ҚТ муқаррар шудаанд мустақиман амал намуда, ҳислати ҳуқуқтаъсиркуниро доранд ва ин меъёрҳо дар қонунҳои дигар васеъ инкишоф дода шуда, мушаххас мегарданд. Санади марказии танзими асъор ва назорати асъорӣ ин Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» мебошад. Бояд қайд намуд, ки Қонуни мазкур бевосита аз Конституцияи ҚТ сарчашма гирифта, ҳамчун санади танзимнамоии муносибатҳои асъорӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи танзими асъор ва назорати асъор, мақсад, вазифа, принципҳо, амалиётҳои аъсориро байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо муқаррар

намуда, ҳуқуқу уҳдадорихои резидентҳо ва ғайррезидентҳои ҚТ-ро оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории сарватҳои асъорӣ муайян менамояд.

Аз ҷумла, масъалаи наشري санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба танзими амалиёти асъор аз тарафи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ба монанди бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ва мақомоти давлатӣ, додани иҷозатномаҳо, назорат ва танзими фаъолияти шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки бо мубодилаи асъор машғуланд, аз ҷумла, ташкилотҳои қарзӣ, муайян кардани тартиб ва қоидаҳои анҷом додани амалиёти асъорӣ барои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, муайянкунии тарзи муқаррар намудани қурби пули миллӣ нисбати асъори дигар ва ғ., аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон дар доираи Қонуни ҚТ «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, ки ҳамчун мақомоти танзими асъор ва назорати асъорӣ мебошад, амалӣ гардонида мешавад¹⁴⁹.

Масъалаи дигаре, ки дар Конститутсияи ҚТ дарҷ гардидааст, ин муносибатҳои буҷетӣ мебошад. Буҷет мавқеи асосиро дар фаъолияти молиявии давлатӣ ишғол намуда, яке аз нишонаҳои соҳибихтиёрии давлатӣ ва воситаи таъмини мақсаду вазифаҳои молиявии давлатӣ баромад намуда, манбаи маблағҳои пулии давлатӣ ба ҳисоб меравад.

Дар қонунгузории ҚТ мафҳуми расмии буҷети давлатӣ қайд гардидааст. Мувофиқи м. 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» – буҷети давлатӣ гуфта, захираи асосии маблағҳои пулиро меноманд, ки дар шакли нақшаи молиявии давлат оид ба ҷамъоварӣ, аз нав тақсим кардан ва истифодабарии маблағҳои пулӣ тартиб гардида, дар шакли қонун қабул ва амалӣ карда мешавад ва аз ин ҳисоб мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ вазифаҳои ба зимаи онҳо воғузошта шударо иҷро менамоянд.

Ба таври махсус ва ба салоҳияти мақомоти алоҳида вобаста гардидани муносибатҳои буҷетӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Конститутсияи ҚТ ба муносибатҳои молиявӣ, буҷетӣ ва андозбандӣ аҳамияти ҷиддӣ

¹⁴⁹ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» // Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе, 2015. – С. 4.

зоҳир карда, онҳоро дар алоҳидагӣ танзим кардааст. Шаҳодати ин гуфтаҳо талаботи м.м. 59, 60, 75 ва 77 Конституцияи ҶТ мебошад, ки дар он қайд гардидааст: «Лоихаи қонун дар бораи буҷет, оид ба муқаррар ва бекор кардани андозҳо аз ҷониби Ҳукумати ҶТ ба Маҷлиси намояндагон пешниҳод мешавад» (м. 59), «қонунҳое, ки Маҷлиси намояндагон қабул намудааст, ба Маҷлиси миллӣ пешниҳод мешавад, ба истиснои қонунҳо дар буҷети давлатӣ ва авф (м. 60), «Ҳукумат барномаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ, сиёсати додугирифтӣ қарзи давлатӣ ва ёри иқтисодӣ ба дигар давлатҳо, лоихаи буҷети давлатӣ, масъалаи андозаи имконпазири касри буҷети давлатӣ ва манбаи ҷуброни онро ба Маҷлиси намояндагон пешниҳод менамояд» (м. 75).

Ҳамин тариқ, қайд кардан ба маврид аст, ки нақши Конституцияи ҶТ ҳамчун сарчашмаи қонунгузори кишвар ва заминаи рушди муносибатҳои ҳуқуқии ҷамъиятӣ баръало мушоҳида гардида, зина ба зина дар устувор гардидани принципҳои миллии давлатдорӣ навини тоҷикон, яъне дар бунёди давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона инъикос мегардад.

Баъди соҳибистиклолии кишвар Қонуни ҶТ «Дар бораи молияи давлатии ҶТ» 2 декабри соли 2002, №77 қабул гардид. Қонуни мазкур аввалин санади меъёрии махсус оид ба танзими ҳуқуқии муносибатҳои молиявӣ ба ҳисоб мерафт. Қонун аз 15 боб ва 65 модда таркиб ёфта, асосҳои ҳуқуқӣ, принципҳои ташкилии идоракунии молияи давлатӣ, тартиб додани системаи буҷету гурӯҳбандии он, ташаккул, тақсим ва истифодаи фондҳои марказонидашудаи маблағҳои пулиро муайян намуда, муносибатҳои молиявӣ байнибуҷетиро танзим менамуд.

Қонуни мазкур, ҳамчунин нақши мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, дигар иштирокчиёни раванди буҷетро дар бобати таҳия, баррасии лоихаҳои буҷетҳо, тасдиқ, назорати иҷрои онҳо ва ҷавобгариро барои вайрон кардани қонунгузори ҶТ дар бораи молияи давлатӣ муқаррар карда буд.

Минбаъд бо мақсади такмили меъёрҳои қонунгузори молиявӣ, қабули меъёрҳои нав дар ин соҳа ва ба талаботи замони мутобиқ намудани он Қонуни дар боло зикршуда, дар таҳрири нав қабул гардид. 28 июни соли 2011 Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» қабул гардид, ки он аз 14 боб ва 70 модда иборат аст. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқӣ, принципҳои ташкилии идоракунии молияи давлатӣ, ба низом даровардани буҷет ва гурӯҳбандии он, таҳия, ташаккул, тақсимот ва истифодаи маблағҳои марказонидашудаи пулиро муайян, муносибатҳои молиявии байнибуҷетиро танзим намуда, мавқеи мақомоти ҳокимият, идоракунии давлатӣ ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, инчунин дигар иштирокчиёни раванди буҷетиро дар таҳия ва баррасии лоиҳаҳои буҷетҳо, таҳияву тасдиқи ҳисобот ва назорати иҷрои онҳоро муқаррар менамояд.

Ба андешаи Ҳ.Ҳ. Алиев қабули Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатӣ» имконияти боз ҳам пурратар амалигардонии мақсадҳо ва вазифаҳои нави низоми молиявии давлатро ба танзим дароварда, зарурати ба ҳар як шаҳрванди ҚТ кушоду равшан сохтани сиёсати андозу буҷет ва фондҳои мақсадноки давлатиро таъмин мегардонад ва дар оянда мустақилияти молиявии истифодабарандагони маблағҳои буҷетӣ, масъулияти ташкилотҳои буҷетӣ оид ба мақсаднок ва самаранок истифодабарии захираҳои молиявӣ, пешгирии ҳолатҳои коррупсионӣ ва боз ҳам шаффоф ва оммафаҳм гардидани буҷети давлатиро таъмин менамояд¹⁵⁰.

Дар ҳамин Қонун дар фарқият аз қонуни пештар амалунанда мафҳуми молияи давлатӣ ба таври зерин муайян карда шудааст: «молияи давлатӣ ин маҷмӯи муносибатҳои пулӣ вобаста ба ташаккул, тақсим ва истифодаи фондҳои чамъшудаи воситаҳои пулӣ ва дигар захираҳои молиявӣ тавассути буҷети ҷумҳуриявӣ, буҷетҳои маҳаллӣ ва фондҳои мақсадноки давлатӣ мебошад, ки аз ҷониби мақомоти ҳокимият ва

¹⁵⁰ Алиев Ҳ.Ҳ. Рушди қонунгузори молиявӣ, андоз ва гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Инкишофи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011 / Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимов М.З. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 61.

идоракунии давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот барои иҷрои вазифаҳои ба зиммаи онҳо вогузоргардида, истифода бурда мешаванд».

Яке аз санадҳои дигаре, ки дар рушди қонунгузори молияи ҚТ нақши асосӣ дорад, ин Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ» аз 2 июли соли 2010, №626 маҳсуб меёбад. Яке аз самтҳои муҳимтарини фаъолияти молиявии давлат дар шароити муносири ҷаҳонишавӣ ва бӯҳрони молиявӣ иқтисодӣ ин дуруст, бонизом ва самаранок ба роҳ мондани идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ мебошад.

Маҳз аз ҳамин хотир, давлат ва Ҳукумати ҚТ ба масъалаи фаъолияти молиявии давлат ва рушди пайвастаи он тавачҷуҳи доимӣ зоҳир намуда, онро яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати худ медонад. Аз ин рӯ, қабули санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқӣ гувоҳи назарраси сиёсати давлатӣ дар ин соҳа мебошад. Санади асосии сиёсати давлатӣ дар самти идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ» аз 21 июли соли 2010, №626 мебошад.

Қонуни мазкур аз 5 боб ва 16 модда иборат буда, дар он масъалаҳои идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ, ташкил намудани низоми назорати дохилӣ, ҳисоботи идоракунӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ, унсурҳои идоракунии молиявӣ ва дигар масъалаҳои вобаста ба он дарҷ гардидаанд.

Тавре аз муқаддимаи Қонуни мазкур бармеояд, он асосҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии низоми идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣро дар бахши давлатӣ ва ташкилотҳое, ки аз бӯҷети давлатӣ маблағгузорӣ мешаванд, муқаррар менамояд.

Аз мазмуни муқаддимаи Қонуни мазкур бармеояд, ки Қонуни мазкур се гурӯҳи муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамояд:

– муносибатҳо вобаста ба асосҳои ташкилӣ ва ҳуқуқии низоми идоракунии молиявӣ;

- муносибатҳо оид ба назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ;
- муносибатҳо вобаста ба ташкилотҳои, ки аз Бюҷети давлатӣ маблағгузорӣ мешаванд.

Бо қабули Қонуни мазкур раванди танзимнамоии ҳуқуқи фаъолияти ташкилотҳои бахши давлатӣ вусъати тоза ёфта, мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ, бахусус Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Ҳукумати ҶТ ба он таваччуҳи зиёд доранд.

Натиҷаи ҳамин таваччуҳ ва ғамхорист, ки бо мақсади баланд бардоштани самаранокии низоми молияи давлатӣ ва тезонидани рушди иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат бо фармони Президенти ҶТ аз 31 январи соли 2020, №1446 Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҶТ барои давраи то соли 2030 тасдиқ шудааст, ки вазифаи асосии он пеш аз ҳама, аз муайян намудани самтҳои умумии ислоҳот дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ иборат мебошад, ки барои таъмини дастовардҳои мақсадҳои зерин равона гардидааст: баланд бардоштани интизоми фискалӣ; беҳтар намудани самаранокии тақсимооти захираҳои молиявӣ; назорати доимӣ оид ба истифодабарии захираҳои молиявӣ ва хароҷоти мақсадноки воситаҳои пулии давлатӣ; банақшагирии воқеии дурнамои (ояндабинии) захираҳои молиявӣ барои афзалиятҳои муайяншуда; баланд бардоштани самаранокии амалиётӣ; таъмини шаффофият ва тобеияти ҳисоботдиҳии маблағҳои давлатӣ.

Ҳамзамон, бо мақсади таъмини идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ мақомоти ваколатдори давлатӣ – Вазорати молияи ҶТ муайян гардидааст, ки бо мақсади мутобиқсозӣ ва ҳамохангсозии идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ сиёсати давлатии молиявиро ба амал мебарорад.

Низоми назорати дохилӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ барои ноил гардидан ба мақсадҳои: дурустӣ ва мукаммалии иттилооти молиявӣ ва идоракунии; фаъолияти натиҷабароранда сарфақорона ва самараноки

мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои бахши давлатӣ; нигоҳдорию доройҳо ва риоя намудани қонунгузори ташкил карда мешавад.

Ҳамзамон, бо мақсади тақмили Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ» тақлифҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

– муқаддимаи Қонун ба талаботи қисми дуюми м. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 мутобиқ карда шавад. Зеро дар он, мақсад ва вазифаи Қонун инъикос карда нашудааст;

– дар м. 1 Қонун мафҳуми «бахши давлатӣ» пешбинӣ карда шавад. Зеро он яке аз мафҳумҳои асосии Қонуни мазкур ба ҳисоб меравад;

– аз м. 2 Қонуни мазкур калимаи дар қавсайн «(Сарқонун)» хориҷ карда шавад. Зеро бо даровардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ аз 22 майи соли 2016 калимаи мазкур хориҷ карда шудааст;

– дар сарҳати сеюми қ. 2, м. 4 калимаи «фармонҳо» ба калимаи «фармоишҳо» иваз карда шавад. Зеро мутобиқи қисми дуюми м. 24 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» вазоратҳо, мақомоти назди Президенти ҚТ, мақомоти назди Ҳукумати ҚТ санади меъёрии ҳуқуқиро дар шакли «фармоиш» қабул мекунанд;

– мафҳумҳои «ҳисоботи идоракунии», ки дар қ. 1, м. 5 ва «муҳити назоратӣ», ки дар қ. 1, м. 9 пешбинӣ шудаанд, дар м. 1 Қонуни мазкур, ки мафҳумҳои асосӣ ном дорад, пешбинӣ карда шаванд. Зеро мутобиқи м. 40 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» мафҳумҳои дар матни санади меъёрии ҳуқуқӣ истифодашаванда бояд ба талаботи техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ ҷавобгӯ бошанд.

Яке аз қонунҳое, ки дар рушди муносибатҳои молиявӣ ва қонунгузорию соҳаи молия нақши асосӣ дорад, ин Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат қафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886¹⁵¹ мебошад. Танзими ҳуқуқии

¹⁵¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат қафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999. – №886 // Махзани мутамаккази иттилоотии ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 21.09.2022).

молиявии қарзи давлатӣ яке аз масъалаҳои рӯзмараи низоми молиявии давлат мебошад.

Қарзи давлатӣ қисми таркибии низоми молиявии ҳар як давлат, аз ҷумла, ҚТ буда, барои тавозун намудани сиёсати пулию қарзӣ истифода бурда мешавад. Қарзи давлатӣ ва танзими ҳуқуқи он барои иқтисодиёти муосири Тоҷикистон яке аз масъалаҳои муҳимтарин ба ҳисоб рафта, рушди иқтимоию иқтисодии кишвар аз он вобаста аст.

Мубрам будани масъалаҳои ҳуқуқи қарзгирии давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки вобаста ба нокифоя будани маблағҳои буҷетӣ барои аз ҷониби давлат иҷро намудани вазифаҳои худ зарурияти воқеии маблағҳои иловагии қарзӣ ба миён меояд, ки дар навбати худ метавонад бо роҳи гирифтани қарзгирии давлатӣ амалӣ карда шавад. Қарзгирии давлатӣ муносибатҳои мебошад, ки дар он давлат ба сифати қарзгиранда ё кафолатдиҳандаи қарзгири дигар баромад менамояд.

Бояд қайд кард, ки назорати вазъи қарзи давлатии дохилӣ ва хориҷии ҚТ ба таври зерин анҷом дода мешавад:

– идоракунии ва хизматрасонии қарзҳои давлатии дохилӣ ва хориҷии ҚТ;

– қонунӣ, мақсаднок ва самарбахш будани истифодаи қарзҳои хориҷӣ, грантҳо, кӯмакҳои башардӯстона ва техникае, ки Ҳукумати ҚТ мегирад, инчунин қарзҳои, ки субъектҳои хоҷагидорӣ бо кафолати давлат мегиранд;

– додани қарзҳои давлатӣ ва кафолати давлатӣ, инчунин ба ихтиёри давлатҳо ва ташкилотҳои хориҷӣ бе подош додани воситаҳои давлатӣ¹⁵².

Қайд намудан зарур аст, ки дар муносибатҳои молиявӣ давлат ба сифати қарздиҳанда ва қарзгиранда баромад менамояд. Дар ташаккули маблағҳои буҷети давлатӣ ба ғайр аз даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ, нақши муҳимро институти қарзи давлатӣ мебозад, ки маблағгузориҳои хароҷотҳои давлатро ҳангоми мавҷуд будани касри буҷет таъмин

¹⁵² Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Зери таҳрири муовини якуми директори Маркази миллии қонунгузори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Баҳриддинзода С.Э. – Душанбе, 2019. – С. 20-25.

менамояд. Бо чунин маъно, қарзи давлатии ҚТ – аз уҳдадории қарзии ҚТ дар назди шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, давлатҳои дигар, ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ, дигар субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ иборат мебошад, ки пурра ва бе ягон шарт аз ҳисоби молу мулкҳои давлат таъмин карда мешавад¹⁵³.

Мафҳуми қарзи давлатиро ба маъноҳои гуногун фаҳмидан мумкин аст:

1. Ба маънои моддӣ – қарзи давлатӣ маблағи гирифташуда ва бозпардохтнагардидаи пули қарзи давлатӣ дар муҳлати муқарраргардида мебошад.

2. Аз нуқтаи назари иқтисодӣ – қарзи давлатӣ низоми муносибатҳои пулиро ифода менамояд, ки вобаста аз он аз тарафи давлат ихтиёрони чалб намудани маблағҳои пулии озоди шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, дигар субъектҳои барои истифодабарии муваққатӣ ба вучуд меояд.

Субъекти ҳатмии муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба қарзи давлатӣ давлат мебошад, ки ба сифати қарздиҳанда ва қарзгиранда баромад мекунад. Дар муносибатҳои молиявӣ дар соҳаи қарзгирии давлатӣ як тараф давлат, ки ба сифати қарзгири маблағҳои пулии муваққатан озод баромад менамояд, тарафи дигар қарздиҳандагон – шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва дигар субъектон баромад мекунанд.

3. Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ - қарзи давлатӣ ин бо меъёрҳои ҳуқуқӣ ба танзим даровардани муносибатҳо оиди аз тарфи давлат чамъ кардани маблағҳои пулии муваққатан озоди шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, дигар субъектон дар асоси принципҳои ихтиёрӣ, фаврӣ, музднок ва баргарданда бо мақсади пӯшонидани касри буҷет ва батанзимдарории муомилоти пулӣ мебошад.

Тибқи м. 57 Конститутсияи ҚТ аз 6 ноябри соли 1994¹⁵⁴ ризоият ба додугирифтӣ қарзи давлатӣ салоҳияти Маҷлиси намояндагон мебошад.

¹⁵³ Абдуллоев Ф.Р., Холхучаев З.И. Ҳуқуқи молиявӣ (маҷмӯаи таълимӣ-методӣ). – Душанбе, 2014. – С. 262-265.

¹⁵⁴ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раъйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ ба он тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – 64 с.

Тибқи м. 75 Конституцияи ҶТ Ҳукумат барномаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ, сиёсати додугирифтӣ қарзи давлатӣ ва ёрии иқтисодӣ ба дигар давлатҳо, лоиҳаи буҷети давлатӣ, масъалаи андозаи имконпазири касри буҷети давлатӣ ва манбаи ҷуброни онро ба Маҷлиси намояндагон пешниҳод менамояд.

Бо мақсади танзими муносибатҳо дар раванди қарзгирии давлатӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори ҶТ ва қарзгирии ғайридавлатӣ аз ҷониби намояндагони ҶТ бо таъмини кафолати давлатӣ, чараёни идора намудани қарзи давлатӣ ва қарзи бо кафолати давлатӣ гирифташуда, андозаҳои қарзгирии давлатӣ, пешбурди ҳисоби қарзи давлатӣ, иҷрои уҳдадорихо ва шартҳои қарзи давлатӣ, шаклҳои қарзгирии давлатӣ, қоғазҳои қиматноки давлатӣ, шакл ва мазмуни кафолати давлатӣ аз рӯи пули қарз, ваколат барои додани кафолати давлатӣ аз рӯи пули қарз, интихоби лоиҳаҳои сармоягузорӣ барои додани кафолати давлатӣ ва ҳалли баҳсҳо оид ба қарзи давлатӣ аз зумраи масъалаҳои муҳиме мебошанд, ки ба қонунгузорию соҳаи қарзгирии давлатӣ ва қарзи аз ҷониби давлат кафолат додашуда, дохил мешаванд.

Дар шароити муосир масъалаи манбаъҳои маблағгузорию ғайридавлатӣ аҳамияти хоса дорад. Яке аз ин манбаъҳо дар баробари андоз ва дигар даромадҳо қарзи давлатӣ ба ҳисоб меравад. Қарзи давлатӣ воситаи муҳими сиёсати иқтисодии давлат мебошад, ки қарзи давлатиро ташкил медиҳад. Қарздиҳии давлатӣ ҳамчун воситаи танзими иқтисодиёт бо мақсади нигоҳ доштани соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт, минтақаҳо, дар баъзе ҳолатҳо корхонаҳо ва ширкатҳои алоҳидаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим ба кор бурда мешавад. Истифодаи қарзҳои байналмилалӣ дорои хусусияти сиёсӣ буда, барои таъмини манфиатҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ хизмат мекунанд¹⁵⁵.

Дар муносибатҳои қарзгирӣ ба сифати қарздиҳандагон субъектҳои хоҷагидор (шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ), давлатҳои хориҷӣ ва

¹⁵⁵ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад»: нашри аввал. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2021. – С. 6-7.

сармоягузори хориҷӣ, инчунин ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ-қарзӣ баромад менамоянд. Давлат ҳамчун кафолатдиҳандаи баргардонидани қарзҳо баромад менамояд, ки онҳо кафолатнок ҳисобида мешаванд.

Қарзи давлатӣ танҳо масъалаҳои муваққатӣ норасоии маблағҳои буҷетиро ҳал мекунад ҳалос. Натиҷаи қарзгирии давлатӣ боиси пайдоиши қарзи дохилӣ ё берунӣ мегардад, ки ҳаҷми он таъсири муҳим ба ҳолати иқтисодӣ-иқтисодии давлат мерасонад. Таъмини кафолатҳои давлатӣ, инчунин боиси ташаккули қарзи давлатӣ мегардад, зеро давлат хароҷоти воқеиро ба зимма мегирад. Агар қарзгиранда имконияти ҳисоббаробаркуниро бо қарздиҳанда надошта бошад, давлат бори пурраи молиявиро бар дӯш мегирад.

Ҳамчун яке аз шаклҳои сафарбаркунии захираҳои молиявӣ, қарзи давлатӣ нақши дугона дорад. Аввалан, дар муносибатҳои қарзи давлатӣ он ба ташаккули фондҳои иловагӣ бо мақсади маблағгузориҳои вазифаҳои асосии давлат ва дуюм, дар муносибатҳои қарздиҳии давлатӣ ба тақсими маблағҳои мавҷуда барои маблағгузориҳои самтҳои алоҳидаи фаъолияти давлатӣ нигаронида шудааст.

Қалби қарзгирии давлатӣ ҳам оқибатҳои мусбӣ ва ҳам манфӣ дорад. Аз як тараф, қалби маблағҳои иловагӣ ба рушди иқтисодиёт ва самаранокии иқтисодиёт дар давлат, ҳавасмандии истеъмоли ё сармоягузори дар истеҳсолот таъсир расонад, аз тарафи дигар, таъсири манфӣ дорад, зеро хароҷотҳо барои нигоҳдории он ба вазъи иқтисодии кишвар бинобар коҳиш ёфтани захираҳо ба таври амиқ таъсир мерасонад. Бо назардошти хусусияти дучонибаи хусусияти қарзи давлатӣ, онро бояд барои давлат воқеӣ арзёбӣ кард, зеро агар давлат қарор дар барои истифодаи қарзҳо қабул кунад, пас зарурият барои беҳтар кардани фаъолияти молиявӣ он вучуд дорад.

Вобаста ба ин, ҳар як давлат бо мақсади кам кардани ҳаҷм ва оқибатҳои манфии ҳаҷми қарз дар кишвар ва муносибгардони истифодаи маблағҳои қарзӣ бо дарназардошти нишондиҳандаҳо ва

тамоюлотии уҳдадорихоии қарзӣ сиёсати оқилонаи қарзӣ дар қонунгузориӣ молиявӣ пешбинишуда ва тағйир додани онро пеш мебарад.

Аз ин рӯ, зарурати омӯзиш ва баррасии таҳлили қарзи давлатӣ, ки ба рушди иҷтимоии иқтисодии кишвар таъсири мустақим дорад, муҳим аст. Зеро дар шароити ҷаҳонишавӣ омӯзиши таҷрибаи давлатҳои хориҷие, ки таърихи бисёрсолаи танзими ҳуқуқии қарзгирии давлатиро доранд, хеле муфид арзёбӣ мегардад. Аз ин ҷиҳат, бо мақсади дуруст ва самаранок амалӣ намудани сиёсати давлатӣ дар самти қарзгирии давлатӣ Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886¹⁵⁶ қабул гардидааст.

Қонуни мазкур муносибатҳои, ки дар рафти қарзгирии давлатӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори ҚТ ва қарзгирии ғайридавлатиеро, ки аз ҷониби намояндагони ҚТ бо таъмини кафолати давлатӣ ба вуқӯъ мепайванданд, танзим намуда, инчунин ҷараёни идора намудани қарзи давлатӣ ва қарзи бо кафолати давлатӣ гирифташударо таъмин менамояд. Қонуни зикргардида қонуни ягона ва мушаххасе ба ҳисоб меравад, ки муносибатҳои самти қарзгирии давлатӣ ва қарзеро, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад ба танзим мебарорад.

Мақсади қарзгирии давлатӣ аз ҷалб намудани воситаҳои зарурӣ барои иҷрои буҷет ва бозпардохти қарзи давлатӣ иборат буда, воситаҳои, ки аз рӯи пули қарзи давлатӣ гирифта шудаанд, ба ҳисоби буҷети давлатӣ гузаронида мешаванд ва барои иҷрои буҷет истифода карда мешаванд, аз ҷумла, ба таври истифодаи бебозгашт (харочотҳои буҷетӣ) ё ин ки пешниҳод намудан ба қарзбардорони дохилӣ (қарзбардорони охирин) дар асоси бозгардонидани пули қарз.

Баҳри амалӣ гардидани Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» як қатор стратегияву барномаҳои давлатӣ қабул карда шудаанд. Аз ҷумла,

¹⁵⁶ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1999. – №12. – М. 326.

Стратегияи идоракунии қарзи давлатӣ барои солҳои 2012-2014, 2015-2017, 2018-2020 ва 2021-2023.

Инчунин, Барномаи давлатии қарзгирии берунаи ҚТ барои солҳои 2009-2011, 2014-2016 ва 2018-2020, ки мақсад ва вазифаҳои стратегия ва барномаҳои зикршуда ба истифодаи самаранок ва мақсадноки захираҳои молиявии берунӣ ва дохилии ҷалбшаванда дар асоси дараҷаи мақбули хавфҳо; риояи сиёсати ҷалби қарзгириҳои давлатии имтиёзнok; ҷалби қарзҳо дар ҳамоҳангӣ бо барномаи сармоягузориҳои давлатӣ дар асоси арзёбии даромаднокӣ, самаранокии лоиҳаҳо ва такмили механизми институтсионалии ҳамоҳангсозӣ ва мониторинги амалисозии онҳо; такмили низоми идоракунии қарз дар асоси баҳисобгирӣ, таҳлил ва мониторинги қарзи давлатӣ; рушди бозори қоғазҳои қиматноки давлатӣ ва таъмини устувории қарзи давлатӣ ва нигоҳ доштани сохтори муносиби сандуқи қарзӣ бо роҳи афзоиши марҳила ба марҳила ва пайвастаи ҷалби захираҳои дохилӣ тавассути рушди бозори қоғазҳои қиматноки давлатӣ ҷиҳати диверсификатсияи сохтори сандуқи қарзии кишвар нигаронида шудаанд¹⁵⁷.

Барои ноил гардидан ба ҳадафҳои дарозмуддат ва нишондиҳандаҳои ниҳоят муҳим дар ҚТ дар самти қарзгирии давлатӣ як қатор стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ қабул карда шуданд: Аз ҷумла:

– Стратегияи идоракунии қарзи давлатии ҚТ барои солҳои 2009-2011, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 31 октябри соли 2008, №526 тасдиқ карда шудааст;

– Стратегияи идоракунии қарзи давлатии ҚТ барои солҳои 2012-2014, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 30 апрели соли 2012, №199 тасдиқ карда шудааст;

¹⁵⁷ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад»: нашри аввал. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2021. – С. 11-14.

– Стратегияи идоракунии қарзи давлатии ҚТ барои солҳои 2015-2017, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 31 март соли 2014, №214 тасдиқ карда шудааст.

– Стратегияи идоракунии қарзи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2017, №486 тасдиқ карда шудааст;

– Шартномаи қарзгирии берунаи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 20 октябри соли 2017, №485 тасдиқ карда шудааст.

Вобаста ба қарзҳои дохилӣ дар ҚТ ду қонун амал мекунад, ба монанди Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардони моликияти давлатӣ дар ҚТ» ва Қонуни ҚТ «Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок». Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардони моликияти давлатӣ дар ҚТ» дар самти қарзи дохилӣ нақши амиқи худро доро мебошад.

Ҳангоми додани қарзи давлатӣ дар дохили кишвар ба ташкилотҳо, шахсони ҳуқуқӣ тавассути қонуни мазкур иҷозат дода мешавад, ки ҳангоми пардохтнопазир будани ташкилотҳое, ки ба фаъолияти соҳибқори хурду миёна машғуланд, баҳри дастгирии давлатии онҳо тавассути зовияи хусусигардони маблағҳои ба қарз додашуда бегона карда шаванд. Яъне, танҳо дар асоси қонуни мазкур қарзҳои давлатӣ метавонанд хусусӣ карда шаванд.

Дар ҚТ яке аз намудҳои амалӣ намудани қарзи давлатӣ ин ба муомилот баровардани қоғазҳои қиматнок мебошад. Дар м. 56 Қонуни ҚТ «Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок» зикр шудааст, ки амалиёт бо нархгузори қоғазҳои қиматнок, ки аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар доираи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ, инчунин бо мақсади идораи қарзи давлатӣ дар бозори қоғазҳои қиматнок амалӣ мегардад, қаллобӣ ба ҳисоб намеравад. Яъне, амалиётҳои гузаронидашавандаи Ҳукумати ҚТ, Бонки миллӣ ва Вазорати молия бо мақсади идораи қарзи давлатӣ дар бозори қоғазҳои қиматнок иҷозат дода шудааст, ки каме ҳам

бошад муносибатҳои қарзи давлатӣ вобаста ба қоғазҳои қиматнокро танзим намудааст.

Дар самти қарзи давлатӣ дар ҚТ санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ вобаста ба қарзи берунии ҚТ низ қабул карда шудааст. Аз ҷониби Ҳукумати ҚТ Низомнома дар бораи Комиссияи байниидоравӣ оид ба қарзи беруна аз 10 майи соли 2000, №215 тасдиқ карда шудааст.

Низомномаи мазкур бо мақсади баланд бардоштани самаранокии назорат аз рӯи ҷалби қарзҳои хориҷӣ ба ҷумҳурӣ, ки қарзи берунаи давлатиро ташкил медиҳанд ва иҷрои созишномаҳо ва кафолатҳои Ҳукумати ҚТ аз ҷониби Комиссияи зикргардида қабул карда шудааст. Дар низомнома мақсадҳои фаъолияти комиссияи қарзӣ ва сохтори он муайян карда шудааст, ки дар самти қарзи давлатӣ назорати бевосита ва ҷалби қарзи давлатиро амалӣ менамояд.

Ба ғайр аз ин, вобаста ба танзими қарзи давлатӣ қарор дар бораи тасдиқи тартиби ҷалби лоиҳаҳои сармоягузорӣ барои пешниҳоди кафолатҳои давлатӣ, истифодабарӣ, рӯпушнамоӣ, баҳисобгирӣ ва бақайдгирии маблағҳои қарзҳои хориҷӣ, инчунин қарзҳои аз ҷониби давлат кафолатдодашуда, ки қарзи берунаи давлатиро ташкил медиҳанд, аз 21 сентябри соли 2000, №385 қабул карда шудааст.

Ҳамин тариқ, аз таҳлил ва омӯзиши танзими ҳуқуқии қарзи давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад, муайян карда шуд, ки дар ҚТ самти зикргардида аз Қонуни асосии кишвар, яъне Конститутсияи ҚТ оғоз гардида, то ба қарорҳои Ҳукумати ҚТ танзим карда шудааст. Танзими самти мазкур ба таври дахлдор ва назаррас дар ҚТ ҳаллу фасли худро ёфтааст.

Ҳамзамон, бо мақсади мутобиқ намудани Қонуни ҚТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» ба Конститутсияи ҚТ пешниҳод карда мешавад, ки аз қ. 3, м. 5 Қонуни мазкур калимаҳои «Мақомоти ҳокимияти давлатӣ (ҳукуматҳо) дар маҳалҳо» мувофиқан ба калимаҳои «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» иваз карда шавад ва мазмуни матни мазкур дар таҳрири зерин

ифода карда шавад: «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ надорад қарзгирии давлатиро дар чӣ шакле набошад, амалӣ намоянд».

Ҳамин тариқ, бо мақсади такмили меъёри мазкур пешниҳод мегардад, ки номи м. 18 Қонуни мазкур ва қисми дуюми он дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Моддаи 18. Назорат ва масъулият оид ба истифодаи маблағҳое, ки тибқи шартномаи (созишномаи) қарз бо кафолати давлатӣ гирифта шудаанд». Матни қисми дуюм дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қарзгиранда оид ба қарзе, ки кафолати давлатӣ дорад барои ғайрмақсаднок истифода кардани воситаҳои пулие, ки бо кафолати давлатии қарз гирифта шудааст, барнагардонидан ва иҷро накардани ухдадорихои қарзӣ тибқи тартиби пешбиниамудаи қонун масъулият дорад».

Дар низоми қонунгузории молиявӣ дар даврони муосир яке аз масъалаҳои муҳим ин баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ мебошад. Бо ин мақсад, Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 март соли 2011, №702¹⁵⁸ қабул гардидааст, ки дар низоми қонунгузории молиявӣ нақши муҳим дорад.

Қонуни мазкур аз 5 боб ва 29 модда иборат буда, дар он вазифаҳо ва низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, масъалаҳои ҳисоботи молиявӣ, ҳисобот ва масъулияти идоракунӣ, унсурҳои идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ ва дигар масъалаҳои марбут ба он танзим гардидааст.

Аз муқаддимаи Қонуни мазкур чунин бармеояд, ки он асосҳои ташкилию ҳуқуқӣ, принципҳо ва қоидаҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартиб додани ҳисоботи молиявиро дар ҚТ муқаррар карда, муносибатҳои ин соҳаро танзим менамояд. Ҳамин тавр, аз мазмуни муқаддимаи Қонуни мазкур пайхас намудан мумкин аст, ки он муносибатҳои ҷамъиятии марбут ба:

¹⁵⁸ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №3. – Мод. 169; 2014. – №3. – Мод. 149; 2014. – №1074; 2017. – №1400.

– асосҳои ташкилию ҳуқуқӣ, принципҳо ва қоидаҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ;

– тартиб додани ҳисоботи молиявӣ дар ҳудуди кишвар;

– дигар муносибатҳои вобаста ба баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявиро танзим менамояд.

Бояд қайд кард, ки мақсади қабули Қонуни мазкур пеш аз ҳама ин аз таъмини сиёсати ягонаи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ, пешбурди баҳисобгирии молу мулк, дороиҳо, уҳдадориҳо ва тартиб додани иттилооти муқоисавӣ ва саҳеҳ вобаста ба амалиёти хоҷагидорие иборат мебошад, ки мақомоти давлатӣ, корхонаҳо, муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо барои истифодабарандагон пешниҳод менамоянд.

Ҳукумати мамлакат бо мақсади таъмини шароити арзандаи зиндагӣ як қатор барномаҳои комплексии ислоҳотро амалӣ менамояд. Дар доираи ин барномаи ислоҳот ба масъалаҳои идоракунии молияи давлатӣ диққати махсус дода мешавад. Бо ин мақсад Ҳукумати ҚТ ду маротиба: «Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар ҚТ барои солҳои 2009-2018» аз 20 март соли 2009, №639 ва «Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030» аз 31 январи соли 2021, №1446 қабул намудааст.

Тавре ки маълум аст, Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» дар таъмини пешбурди сиёсати молиявии давлат ва танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ин самт нақши назаррас дорад, аммо то ҳол механизми амалишавии он қаноатбахш арзёбӣ намегардад.

Метавон зикр кард, ки аз давраи қабули Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 дар маҷмӯъ, дар баробари соҳаҳои технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, идоракунии қарзи давлатӣ, хазинадорӣ ва раванди банақшагирии буҷети давлатӣ дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ низ пешравии назаррас ба даст оварда шудааст. Беҳбудӣ дар идоракунии захираҳои инсонӣ, аудит, барномаи миёнамуҳлати харочоти давлатӣ ва иштироки шаҳрвандон дар чараёни

буҷетӣ дида мешавад. Ҳамзамон, тибқи ҳисоботи охирини «Баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар соли 2017» гузаронидашуда беҳдошти устувор ва батадричи қисми зиёди нишондиҳандаҳо нисбат ба баҳодиҳии қаблӣ дида мешавад.

Самтҳои асосии ислоҳот, ки дар он беҳбудӣ дида мешавад: маҷмӯӣ ва шаффофияти иттилооти буҷетӣ; пешгӯӣ ва назорати иҷрои буҷети давлатӣ; аудити берунӣ ва назорати иҷрои буҷети давлатӣ ва баҳисобгирии муҳосибӣ дар бахши давлатӣ ва ҳисобот мебошанд.

Аммо сарфи назар аз ҷой доштани беҳбудӣ дар самти баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ он яке аз самтҳои мебошад, ки ба ислоҳот дар соҳаи молияи давлатӣ дохил мегардад. Самаранокии танзими Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» низ пеш аз ҳама он лаҳза ба назар мерасад, ки меъёрҳои Қонуни мазкур дар амалия аз ҷониби субъектони ваколатдор дар кадом сатҳ амалӣ карда мешавад.

Аз ин лиҳоз, муайян гардидааст, ки равандҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар бахши давлатӣ ҳанӯз ба низоми иттилоотии идоракунии молияи давлатӣ ба пуррагӣ муттаҳид карда нашудааст. Илова бар ин, мутобиқ ва дар амал ҷорӣ намудани модулҳои иловагӣ дар низоми иттилоотии идоракунии молияи давлатӣ талаб карда мешавад, ки онҳо самаранокии автоматикунони равандҳои буҷетро баланд бардоранд.

Бояд таъкид кард, ки бо мақсади таъмини баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ мақомоти ваколатдори давлатӣ – Вазорати молияи ҚТ муайян гардидааст, ки бо мақсади мутобиқсозӣ ва ҳамоҳангсозии идоракунии молиявӣ ва баҳисобгирии муҳосибӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ сиёсати давлатии молиявиро ба амал мебарорад.

Тавре ки дар «Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030» дарҷ гардидааст татбиқи муваффақонаи ҳама гуна стандартҳои баҳисобгирии муҳосибӣ аз пешниҳоди дурусти ҳисоботи молиявӣ, аз ҷумла, тавзеҳоте, ки Стандарти ҳисоботи молиявии бахши

давлатии Тоҷикистон талаб менамояд, вобаста мебошад. Аммо, то имрӯз тақсимкунандаи асосии маблағҳои буҷетӣ тавзеҳоти мавҷудбударо ҳангоми пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ манзур наменамояд. Илова бар ин, муносибгардонии шумораи ташкилотҳои буҷетӣ, ки бояд ҳисоботи молиявӣ таҳия намоянд, ҳанӯз оғоз нашудааст.

Дар ин асос метавон зикр кард, ки аз ҷониби субъектони ваколатдор баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар кадом сатҳе, ки ба роҳ монда шавад, ҳамон қадар самаранокии амалишавии Қонуни ҶТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» таъмин карда мешавад.

Дар пешбурди сиёсати молиявии давлат ташаккул ва ба роҳ мондани фаъолияти аудиторӣ нақши калидӣ дорад. Бо мақсади танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ба роҳ мондани фаъолияти аудиторӣ дар кишвар Қонуни ҶТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» аз 22 июли соли 2013, №993 қабул карда шудааст. Тавре ки дар муқаддимаи Қонуни мазкур дарҷ гардидааст, он асосҳои ҳуқуқии фаъолияти аудиториро муайян намуда, муносибатҳои ҷамъиятиеро, ки дар ҷараёни амалӣ намудани он ба миён меоянд, танзим менамояд.

Қонуни мазкур аз 4 боб ва 32 модда иборат буда, дар он бевосита фаъолияти аудиторӣ, танзими ин навъи фаъолият муқаррар гардидааст. Бояд зикр кард, ки амали Қонуни мазкур дар як навбат нисбат ба ҳамаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, филиалу намояндагии онҳо, аз он ҷумла филиалҳо ва намояндагии шахсони ҳуқуқии хориҷие, ки дар ҳудуди ҶТ мутобиқи қонунгузориҳои ҶТ ба қайд гирифта шудаанд, татбиқ гардида, дар навбати дигар нисбат ба санҷиши аудитори муассисаҳои буҷетӣ татбиқ намегардад.

Мутобиқи м. 1 Қонуни мазкур дар зери мафҳуми аудит – санҷише, фаҳмида мешавад, ки дар асоси шартнома бо дархости фармоишгар аз тарафи аудитори инфиродӣ ё ташкилоти аудиторӣ мутобиқи стандартҳои аудит, бо мақсади изҳор намудани ақидаи мустақил оид ба саҳеҳӣ ва мутобиқати ҳисоботи молиявӣ ва дигар иттилооти марбут ба

ҳисоботи молиявӣ ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ё стандартҳои миллии ҳисобдорӣ гузаронида мешавад. Ин нави санҷиш аз ҷониби аудитор гузаронида шуда, ҷаъолияти он ҳамчун ҷаъолияти аудиторӣ арзёбӣ мегардад.

Аудитор ин шахси воқеие, ки ба талаботи таҳассусии муқаррарнамудаи мақоми ваколатдори давлатӣ ҷавобгӯ буда, дорони Шаҳодатномаи таҳассусии аудиторӣ мебошад. Яъне аудитор ҷаъолияти худро дар асоси Шаҳодатномаи таҳассусӣ ба роҳ мемонад, ки аз тарафи Комиссияи таҳассусии аттестатсиякунонӣ ва иҷозатномадиҳӣ дода шуда, таҳассуси касбии аудиторро тасдиқ менамояд.

Мавриди зикр аст, ки ҷаъолияти аудиторӣ дар ҚТ ҳамчун ҷаъолияти соҳибкорӣ пазируфта шудааст, ки ба гузаронидани аудит ва дигар хизматрасонии марбут ба он, ки аудитори инфиродӣ ё ташкилоти аудиторӣ амалӣ менамояд. Дар ҷаъолияти касбии худ аудиторҳо аз касе вобастагӣ надоранд. Лекин, баҳусус барои таъмини мустақилияти аудит ва принсипҳои он мунтазамкунии ҷаъолияти аудиторӣ, ҳам аз тарафи мақомоти давлатӣ ва ҳам ҷамъиятӣ зарур аст.

Дар ҚТ мувофиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи ҷаъолияти аудиторӣ» аудит мунтазамкунии ҷаъолияти аудиторӣ ба зиммаи мақомоти ваколатдор - Вазорати молияи ҚТ ва комиссияи махсус вогузошта шудааст, ки он ба муҳлати 5 сол комиссияи махсус дар ҳайати олимони коркунони бонк, андоз ва дигар мақомоти тафтишотӣ, муаллимони макотиби олий, коркунони амалии соҳаи баҳисобгирӣ, ҳисобот ва назорат ташкил карда мешавад. Тарзи тавсиядиҳии касбӣ ва литсензиядиҳӣ бо пешниҳоди ин комиссия аз тарафи Ҳукумати ҚТ тасдиқ карда мешавад. Роҳбарии умумиро аз болои ҷаъолияти аудиторӣ палатаи аудиторҳо мебарад.

Палатаи аудиторҳо ин ташкилоти ҷамъиятӣ буда, барои ҳимояи ҳуқуқ ва вазифаҳои аудиторон, мунтазамкунии ҷаъолияти аудиторӣ ташкил карда шуда, дар Вазорати адлияи ҚТ ба қайд гирифта мешавад. Палатаи аудиторон дар ҳамаи давлатҳо амал мекунад, ба вазифаи ӯ

коркардабароии стандартҳои аудиторӣ, мутобиқкунии кори аудиторон ва ташкилотҳои аудиторӣ, назорати сифати хизмати аудитории расонидашуда дохил мегардад.

Бояд зикр кард, ки дар амалияи кишвар фаъолияти аудиторӣ дар сатҳи зарурӣ то ба ҳол ташкил карда нашудааст. Масалан, тавре ки дар «Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030» аз 31 январи соли 2020, №1446 дарҷ гардидааст, чорӣ намудани таъминот ва таҷҳизоти нави барномавӣ дар Палатаи ҳисоби ҚТ барои иҷрои самаранокӣ фаъолияти аудиторӣ; мустаҳкам намудани иқтисодии кадрӣ Палатаи ҳисоби ҚТ оид ба гузаронидани фаъолияти аудиторӣ дар мутобиқати пурра бо Стандартҳои байналмилалӣ мақоми олии аудит; таҳияи роҳнамоии дахлдори амалиётӣ барои баланд бардоштани самаранокӣ ва натиҷанокии фаъолияти аудиторӣ Палатаи ҳисоби ҚТ аз қабилӣ чорабинӣҳое мебошанд, ки ба бартараф намудани мушкилоти ҷойдошта ва дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани фаъолияти аудиторӣ нигаронида шудааст.

Мавриди зикр аст, ки муқарраротҳои меъёрии Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» ба Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити дохилӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ» аз 21 июли соли 2010, №631 ва Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 мартӣ соли 2011, №702 мутобиқат намуда, дар онҳо такрорёбии меъёрҳо ҷой дорад.

Масалан, мафҳуми «аккредитатсия» ва «ҳисоботи молиявӣ» ҳам дар Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» ва ҳам дар Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» бо ҳамон як тарз муқаррар шудаанд. Ҳамзамон, мафҳумҳои «аудити дохилӣ» ҳам дар Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» ва ҳам дар Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити дохилӣ дар ташкилотҳои бахши давлатӣ» бо як мазмун оварда шудааст, ки ҳамаи ҳолатҳои дар боло овардашуда такрорёбии меъёрҳои қонунгузориро нишон медиҳанд.

Яке аз самтҳои умдатарини фаъолияти молиявии давлат таъминии баамалбарории сиёсати ягонаи давлатӣ, инчунин пойдории асъори миллӣ ва суботи бозори дохилаи асъорӣ ҳамчун омили инкишофи иқтисоди миллӣ ва ҳамкориҳои иқтисодии байналмилалӣ мебошад.

Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» аввалин маротиба соли 1995 қабул гардид, қабули қонуни нав дар соли 2013 аз рушди қонунгузории молиявӣ дар бахши асъор шаҳодат медиҳад.

Қобили қайд аст, ки сиёсати давлатӣ дар ин самт назаррас аст ва гувоҳи он қабули санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқӣ дар ин соҳа мебошад. Санади асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи асъор ва назорати асъорӣ Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» аз 13 юни соли 2013, №964 мебошад.

Қонуни мазкур аз 4 боб ва 23 модда иборат буда, дар он масъалаҳои мақсад, вазифа ва принципҳои танзими асъор; мақомоти танзими асъор; мақсад ва вазифаҳои назорати асъорӣ; амалиёти асъорӣ байни резидентҳо ва ғайрирезидентҳо; амалиёти мубодилавӣ бо асъори хориҷӣ ва ғайра дарҷ гардидаанд¹⁵⁹.

Ба санадҳои зерқонунии танзимкунанда ва назорати асъор дохил мешаванд: қарори Ҳукумати ҚТ «Оид ба дурнамои самтҳои асосии сиёсати пулиро қарзӣ ва асъорӣ»-и ҚТ дар соли 2004 аз 4 декабри соли 2003, №529; қарори Ҳукумати ҚТ «Дар хусуси тасдиқи Созишнома дар бораи принципҳои асосии сиёсат дар соҳаи танзими асъор ва назорати асъор дар давлатҳои аъзои ИДМ» аз 30 апрели соли 2012, №198; фармони Президенти ҚТ «Дар бораи маҳдуд кардани даҳолати маъмурӣ ба фаъолияти бозори асъори ҚТ» аз 31 март соли 2000, №247; фармони Президенти ҚТ «Дар бораи ба муомилот баровардани пули миллии сомонӣ» аз 26 декабри соли 2000, №426; фармони Президенти ҚТ оиди озод кардани муомилоти асъорию содиротӣ ва таъминии боздошти пурраи даромади асъор ба ҷумҳурӣ» аз 24 феввали соли 1996, №424;

¹⁵⁹ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» // Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе, 2015. – С. 4.

қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ оиди тасдиқ намудани «Созишнома дар бораи таъсис додани кумитаи байнидавлатии асъор» аз 29 июни соли 2001; қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ оиди тасдиқ намудани «Созишнома дар бораи тасдиқи созишномаи қарзӣ байни ҶТ ва Бонки исломии рушд оид ба лоиҳаи “Таҷдиди зеристгоҳи барқии “Равшан” дар ҶТ» аз 25 июни соли 2014 ва ғ.

Дар танзимнамоии муносибатҳои асъорӣ қисми зиёди санадҳои зерқонунии танзими асъор ва назорати асъорро дастурамал, низомнома ва қоидаҳои муқаррарнамудаи Бонки миллии Тоҷикистон ташкил менамояд. Чунончӣ, Дастурамали №171 Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи кушодан, аз нав ба расмият даровардан ва бастанӣ суратҳисобҳои бонкӣ аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ дар ҶТ» аз 10 июни соли 2011, №545; Дастурамали №188 Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи кушодани суратҳисоби резидентҳои ҶТ бо аъзори хориҷӣ дар бонкҳои берун аз ҶТ» аз 15 декабри соли 2011, №92; Дастурамали №191 «Дар бораи тартиби анҷомдиҳии амалиёти аъзорӣ вобаста ба ҳаракати сармоя аз тарафи резидент» бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2011, №139; Дастурамали №142 «Дар бораи тартиби ба ҶТ ворид намудан ва аз ҶТ содир намудани аъзори нақди миллий ва хориҷӣ, қоғазҳои қиматноки бо аъзори миллий ва хориҷӣ ифодаёфта» бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2005, №269; Дастурамали №175 «Оид ба меъёрҳои ҳадди ниҳии мавқеи кушодаи аъзорӣ ва тартиби ҳисоби онҳо барои ташкилотҳои қарзӣ (кредитӣ)» бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 10 августи соли 2009, №264; Дастурамали №202 «Дар бораи тартиб ва қоидаҳои додан, асосҳои рад ва ё бозхонди иҷозатнома барои фаъолияти нуқтаҳои мубодилаи аъзор ва тартиби анҷомдиҳии ин фаъолият» аз 26 декабри соли 2013, №310; Дастурамали №168 «Дар бораи тартиби истифодаи аъзори хориҷӣ дар қаламрави ҶТ» аз 2 мартӣ соли 2009, №79; Дастурамали №192 «Дар бораи тартиб ва қоидаҳои анҷом додани

амалиёти асъорӣ, фурӯши мол, иҷрои кор ва хизматрасонӣ бо асъори хориҷӣ дар ҚТ» аз 31 майи соли 2012, №89 ва ғайра.

Дар баробари ин, Низомнома «Дар бораи тартиби гузаронидани амалиёти асъории марбут ба ҳаракати сармоя»; Тартиби додани иҷозат барои аз ҷониби резидентҳо кушодани ҳисобҳо бо асъори хориҷӣ дар банкҳо берун аз ҳудуди ҚТ; «Қоидаҳои муқаррар намудани қурби расмии асъори хориҷӣ нисбат ба сомонӣ», ки бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 7 майи соли 2010, №120 тасдиқ шудааст, иборат мебошанд.

Бояд қайд намуд, ки санадҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст ва онҳо муносибатҳои соҳаи мазкурро танзим менамоянд ба низоми қонунгузори танзими асъор ва назорати асъорӣ дохил мешаванд. Лозим ба ёдоварист, ки айни замон Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» қабул гардид ва меъёрҳои он ба талаботҳои байналмилалӣ мутобиқ гардонида шудааст. Гузашта аз ин, имрӯз дар ҚТ Қонун «Дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ ҚТ» аз 23 июли соли 2016, №1326¹⁶⁰ амал карда, масъалаҳои эътироф, тартиби бастан, тасдиқ, иҷро, безътибор доништан, қатъ, бекор кардан ва боздоштани амали шартномаҳои байналмилалӣро танзим менамояд.

Ҳамзамон, дар шароити муносири ҷаҳонишавӣ ҚТ бо дигар давлатҳо якҷанд созишномаҳои байналмилалӣро дар соҳаи танзими асъор ва назорати асъор ба имзо расонидааст, ки ҳамчун танзимкунандаи ин муносибатҳо истифода карда мешаванд. Масалан, «Созишнома дар бораи принципҳои асосии сиёсат дар соҳаи танзими асъор ва назорати асъорӣ дар давлатҳои аъзои ИДМ» аз 30 апрели соли 2012; «Созишнома дар бораи таъсис додани Кумитаи байнидавлатии асъор» аз 29 июни соли 2001 ва ғ.

¹⁶⁰ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 23 июли соли 2016. – №1326 // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 17.06.2021).

Дар баробари мавҷудияти дастовардҳои зикршуда дар соҳаи қонунгузори молия як қатор мушкилот ҷой дорад, ки барои ҳалли онҳо анҷом додани чунин корҳои зерин мувофиқи мақсад аст:

- бо дар назар доштани иқтисодии молиявӣ ва сарчашмаҳои воқеии молиявии мавҷуда тибқи қонунгузорӣ таҳия намудани барномаҳои мақсаднок;

- такмили низоми назорати молиявии давлатӣ, аз ҷумла, аудити дохилӣ ва беруна;

- ҷорӣ намудани низоми самараноки мониторинги молиявӣ дар соҳаҳои тандурустӣ ва маориф;

- таҳияи низоми ҷалб ва истифодаи дороиҳои ғайридавлатӣ (ташкilotӣ ва молиявӣ) дар раванди ҳифзи иҷтимоӣ;

- такмили механизми дастгирии молиявии бахши хусусӣ;

- инкишофи бозори аввалияи қарздиҳӣ барои манзил, аз ҷумла, тавассути ҷорӣ намудани стандартҳои қарздиҳӣ барои манзил;

- тезонидани раванди пешниҳоди ҳисоботи молиявии электронӣ аз ҷониби субъектони хоҷагидорӣ;

- такмили қонунгузори соҳаи молиявӣ бо дар назар доштани ташаккули рушди иҷтимоӣю иқтисодии давлат ва таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ;

- мусоидат ба ташаккули мақсадноки пасандозҳо аз тарафи аҳоли бо мақсади хариди манзил, аз ҷумла, бо ёрии кооперативҳои сохтмонӣ ва амонатгузорӣ.

Хусусияти хоси инкишофи қонунгузори молия дар даврони соҳибистиклолии кишвар дар он ифода мегардад, ки дар ин давра ҷиҳати рушди муносибатҳои молиявӣ, такмили ин низом, ислоҳоти идоракунии давлатии молияи давлатӣ дар баробари санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин як қатор стратегияву ҳуҷҷатҳои давлатӣ қабул гардид. Вобаста ба муносибатҳои молиявӣ аз солҳои аввали Истиклолияти давлатӣ стратегияҳои давлатӣ қабул гардид ва соҳаи молияи кишвар дар партави онҳо рушд намуда истодааст.

Ҳамин тавр, қонунгузори молия ин маҷмӯи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ мебошад, ки муносибатҳои вобаста ба ташкил, тақсим ва истифодаи маблағҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетии давлатро ба танзим мебарорад. Таҳлили рушди қонунгузорӣ оид ба молия аз он шаҳодат медиҳад, ки дар давраи истиқлолият қонунгузори молиявӣ дар сатҳи фаъоли рушди худ қарор дошта, барои зиёдшавии маблағҳои буҷети давлатӣ ва дар ин замина, таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои иҷтимоӣ-иқтисодии кишвар заминаи устувор гузошта истодааст.

Ҳамзамон, хусусияти хоси инкишофи қонунгузори молия дар замони Истиқлолияти давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки ислоҳоти молияи давлатӣ дар асоси стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ сурат гирифта истодааст, ки ба рушди босуботи қонунгузори соҳа мусоидат менамояд. Дар ин замина, зарур аст, ки қонунгузори молия пайваста бо дарназардошти самтҳо ва вазифаҳои дар ин ҳуҷҷатҳои давлатӣ пешбинишуда тақмил дода шуда, ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои дар онҳо дарҷшуда имконият фароҳам оварда шавад. Махсусан, қонунгузори молияи кишвар бояд дар партави самтҳои афзалиятноки тақмили қонунгузори молия, ки дар Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 пешбинӣ шудаанд, рушд намояд.

2.2. Рушди қонунгузори молиявӣ оид ба назорат ва идоракунии давлатии соҳаи молия

Назорати давлатии молиявӣ асоси сиёсати молиявии давлатро ташкил медиҳад. Назорати молиявӣ категорияи мураккаб ва бисёрҷабҳа мебошад. Вай шартӣ ҳатмии таъмини муътадили молияи давлат буда, бевосита аз устувории коркарди низоми назорати давлатии молиявӣ вобаста аст, яъне аз ташкил ва фаъолияти мақомоти гуногуни назорат барои истифода бурдани захираҳои молиявии давлат иборат мебошад.

Дар ҚТ мисли дигар давлатҳо назорати молиявӣ ба самаранок идора кардани молияи давлатӣ таъсири муайян мерасонад. Дар баробари ин, дар чараёни баамалбарории он мавҷудияти қонунгузорию мебошад, ки фаъолиятро оид ба амалисозии назорати молиявӣ ба танзим мебарорад.

Бухрони ҷаҳонии молиявӣ иқтисодие, ки дар охири соли 2014 ба вучуд омад, нишон дод, ки механизми идоракунии молиявӣ дар ҚТ ислоҳоти ҷиддиро металабад.

Назорати давлатии молиявӣ ва ба танзимдарории ҳуқуқии муносибатҳои молиявӣ дар ҳамаи соҳаҳо аз ҷониби давлатҳои тараққиқарда дар ҳамон ҳадде истифода бурда мешавад, ки ҷӣ тавр вазифаҳои сиёсӣ ва иқтисодиро ҳал мекунанд. Назорати давлатии молиявӣ дар низоми таъмини амнияти иқтисодӣ, пеш аз ҳама барои таъмини кам кардани равандҳои манфии иқтисодие, ки бо ҳуқуқвайронкунии дар соҳаи молияи давлатӣ алоқаманд аст, эътироф шудааст. Бо мақсади бештар самаранок, қонунан ва илман асоснок кардани хароҷоти захираҳои молиявӣ давлат бояд механизми аниқ назорат аз болои онҳоро таҳия кунад. Бе назорати дахлдор қафолат додани қонунан ва мақсаднокии хароҷоти молияи давлатӣ номумкин аст.

Ҳангоми ташкили назорати давлатии молиявӣ аҳамияти хосро масъалаи батанзимдарории ҳуқуқӣ мебозад. Батанзимдарории ҳуқуқии муносибатҳо дар соҳаи назорати молиявӣ ҷиҳати ба тартиб даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар чараёни фаъолияти ҳокимияти давлатӣ оид ба амалисозии назорати давлатии молиявӣ ба вучуд меоянд, равона шудааст. Асоси ҳуқуқии дахлдор ин аз ҳисоби амалияи байналмилалӣ ва стандарти байналмилалӣ қабул шудааст, ки яке аз фактҳои асосӣ буда, ба самаранокии амалисозии назорати давлатии молиявӣ таъсир мерасонад.

Бо ин мақсад, таҳлилу баррасии навгониҳои қонунгузорӣ дар бораи назорати давлатии молиявӣ яке аз мавзӯҳои муҳими замони имрӯза ба ҳисоб меравад.

Аз ин рӯ, давлату ҳукумат нисбат ба танзими ҳуқуқи он тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, муносибатҳои мазкурро дар доираи қонуни алоҳида пешбинӣ намудааст. Санади асосие, ки дар танзими муносибатҳои молиявии давлат нақши муҳим дорад, ин Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» мебошад, ки соли 2002, №66 қабул шудааст. Қонуни мазкур аз 25 модда иборат буда, дар он вазифаҳои назорати давлатии молиявӣ, принципҳои амалӣ намудани он, мақоми назорати давлатии молиявӣ, намудҳои фаъолияти назорати давлатии молиявӣ, ҳамкорӣ бо дигар мақомоти назоратии ҚТ, ҳуқуқи ваколатҳои кормандон ва ғ., дарҷ гардидаанд¹⁶¹.

Санади асосии танзими назорати давлатии молиявӣ ин Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» мебошад. Бояд қайд намуд, ки Қонуни мазкур ҳамчун санади танзимкунандаи муносибатҳои назорати давлатии молиявӣ муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба назорати давлатии молиявӣ, мақсад, вазифаҳои назорати давлатии молиявӣ, принципҳои амалӣ намудани он, мақоми назорати давлатии молиявӣ, намудҳои фаъолияти назорати давлатии молиявӣ, ҳамкорӣ бо дигар мақомоти назоратии ҚТ, ҳуқуқи ва ваколатҳои кормандон ва амалӣ гардонидани фаъолияти дигари ба он алоқамандро танзим менамояд.

Аз ҷумла, вазифаҳои назорати давлатии молиявӣ, принципҳои назорати давлатии молиявӣ, мақоми назорати давлатии молиявӣ, намудҳои фаъолияти назорати давлатии молиявӣ, ташкил ва банақшагирии фаъолияти назоратӣ, ваколатҳои мақомоти назоратӣ, тафтиши гурӯҳҳои кории маҷмӯӣ, санҷишҳои мавзӯӣ, тафтиши иҷрои буҷети давлатӣ ва истифодаи фондҳои давлатӣ, назорати вазъи қарзи давлатии дохилӣ ва хориҷии ҚТ, назорати фаъолияти сармоягузорӣ,

¹⁶¹ Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Зери таҳрири муовини якуми директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Баҳриддинзода С.Э. – Душанбе, 2019. – С. 23.

назорат дар соҳаи фаъолияти бонкӣ, ҳамкорӣ бо дигар мақомоти назоратӣ, ҳуқуқ ва масъулияти кормандони мақоми назорат, робитаҳои байналмилалӣ ва ғ., ки дар доираи қонуни мазкур пешбинӣ гардидааст, амалӣ гардонида мешавад.

Дар баробари Қонуни мазкур, инчунин як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқие вучуд доранд, ки ба танзими муносибатҳои назорати давлатии молиявӣ алоқамандӣ доранд, аз ҷумла: Қонуни ҚТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» аз 21 июли соли 2010, №626¹⁶²; Қонуни ҚТ «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ» аз 20 марти соли 2008, №374¹⁶³; Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» аз 28 июни соли 2011, №723¹⁶⁴; Қонуни ҚТ «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, №702¹⁶⁵; Кодекси андози ҚТ аз 23 декабри соли 2021, №№1844¹⁶⁶, Кодекси гумруки ҚТ аз 3 декабри соли 2004, №62¹⁶⁷ ва ғ.

Қисми чудонашавандаи низоми қонунгузории назорати давлатии молиявиро санадҳои зерқонунии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ташкил медиҳанд. Бо мақсади босамар татбиқ намудани меъёрҳои алоҳидаи Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ», қарорҳои Ҳукумати ҚТ, фармонҳои Президенти ҚТ, қарорҳои Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ, санадҳои зерқонунии Вазорати

¹⁶² Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар баҳши давлатӣ» аз 21 июли соли 2010. – №626 // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 21.09.2021).

¹⁶³ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №3. – Мод.193; 2009. – № 5. – Мод.323; 2010. – №3. – Мод.154; 2011. – №6. – Мод. 459; 2013. – №7. – Мод. 517; 2014. – №11. – Мод. 645; 2016. – №3. – Мод. 137; Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.02.2017, – №1387; аз 24.02.2017. – №1388; аз 24.02.2017. – №1389; аз 30.05.2017. – №1441.

¹⁶⁴ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436; 2013. – №3. – Мод. 189. – №11. – Мод. 784; Қонуни ҚТ аз 14.05.2016. – №1316.

¹⁶⁵ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №3. – Мод. 169; 2014. – №3. – Мод. 149; Қонуни ҚТ аз 24.02.2017. – №1400.

¹⁶⁶ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2021. – №12. – қ. 1. – Мод. 681; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18.03.2022. – №1867.

¹⁶⁷ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2004. – №12. – қ. 2. – Мод. 703. – Мод. 704; 2006. – №3. – Мод. 159; 2007. – №7. – Мод. 681; 2008. – №6. – Мод. 459. – №10. – Мод. 818; 2011. – №3. – Мод. 160. – №6. – Мод. 458; 2012. – №4. – Мод. 250. – №7. – Мод. 695. – Мод. 724. – №8. – Мод. 818. – №12. – Қ. 1. – Мод. 1000; 2013. – №12. – Мод. 879; 2015. – №3. – Мод. 211; 2016. – №3. – Мод. 151. – №7. – Мод. 625. – №11. – Мод. 882; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.05.2017. – №1421; аз 30.05.2017. – №1422.

молияи ҚТ, Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ, Палатаи ҳисоби ҚТ, Бонки миллии Тоҷикистон, Хадамоти гумруки назди Ҳукумати ҚТ ва Кумитаи андози назди Ҳукумати ҚТ қабул карда шудаанд, ки барои ба танзим даровардани назорати молиявӣ мусоидат менамоянд.

Дар ин ҷо метавон якчанд қарорҳои Ҳукумати ҚТ-ро номбар намуд, ки дар соҳаи мазкур қабул гардидаанд, аз ҷумла: қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 марти соли 2007, №87 «Дар бораи Стратегияи рушди назорати давлатии молиявии дохилӣ дар ҚТ», қарори Ҳукумати ҚТ аз 30 июни соли 2007, №330 «Дар бораи вазъи истифодаи маблағҳои буҷетӣ ва натиҷаҳои тафтиш ва санҷишҳои Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ дар панҷ моҳи аввали соли 2007», қарори Ҳукумати ҚТ аз 23 майи соли 1996, №210 «Дар бораи барҳам додани мақомоти соҳавии назорати молиявӣ», қарори Ҳукумати ҚТ аз 25 январи соли 2018, №37 «Дар бораи лоиҳаи Созишнома байни Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ ва Хадамоти давлатии мубориза бо ҷиноятҳои иқтисодии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон» (Полиси молиявӣ) оид ба ҳамкорӣ дар мубориза бо ҷиноятҳои молиявӣ ва иқтисодӣ ва ба инҳо монанд.

Рушди қонунгузори молиявӣ оид ба идоракунии давлатии соҳаи молия. Бо мақсади амалӣ намудани назорати давлатии молиявӣ аз тарафи Президенти ҚТ мақомоти назорати давлатии молиявӣ таъсис дода шудааст, ки он мақоми асосии назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ буда, дар назди Президенти ҚТ ҳисоботдиҳанда мебошад.

Назорати молиявиро бевосита мақомоти давлатӣ ташкил менамояд, ки мувофиқи ҳолати ҳуқуқӣ ба онҳо ваколати гузаронидани тафтишу санҷиш ва назорати молиявӣ вобаста гардидааст. Дар ҚТ чунин мақомот ин Палатаи ҳисоби ҚТ ва Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҚТ мебошанд. Инчунин, дар баробари мақомоти мазкур Вазорати молияи ҚТ, Ҳазинадории марказӣ, мақомоти

молиявии ҳокимияти маҳаллӣ, соҳибмулкони асосӣ ва моликони дигар назорати молиявиро дар доираи ваколати худ мегузаронанд.

Қобили зикр аст, ки назорати молиявиро дар ҷумхурӣ бевосита мақомоти дахлдор пеш мебарад, ки ин Палатаи ҳисоби ҚТ буда, тибқи фармони Президенти ҚТ аз 12 декабри соли 2011, №1173 таъсис дода шудааст. Вале бояд қайд намуд, ки пеш аз ташкил ёфтани Палатаи ҳисоб, вазифаҳои онро дар соҳаи назорати давлатии молиявӣ собиқ Кумитаи назорати давлатии молиявии ҚТ иҷро мекард.

Палатаи ҳисоби ҚТ тибқи талаботи қонунгузорӣ мақоми олии назорати молиявии ҚТ мебошад, ки аудити мустақили берунро оид ба баҳодихӣ ба иҷрои буҷети давлатӣ анҷом дода, чиҳати такмили он пешниҳод омода месозад. Ваколати Палатаи ҳисоб вобаста ба гузаронидани аудити мустақили беруна ба тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатии ҚТ амалӣ мегардад. Фаъолияти Палатаи ҳисоб ба Конститутсияи ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи палатаи ҳисоби ҚТ» ва дигар санадҳои қонунгузори ҚТ асос меёбад.

Мақсад ва вазифаҳои Палатаи ҳисоби ҚТ тибқи талаботи м. 5 Қонуни ҚТ «Дар бораи палатаи ҳисоби ҚТ» аз инҳо иборат мебошад:

– бо тартиби муқарраргардида оид ба лоиҳаи буҷети давлатӣ ва иҷрои он хулоса пешниҳод менамояд;

– бо мақсади пешниҳоди маълумоти бегаразона ба Президенти ҚТ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ барои мусоидат ба назорати истифодабарии маблағҳои гирифташуда ва харҷгардидаи буҷети давлатӣ ва идоракунии зарурии захираҳои давлатӣ аз ҷониби Ҳукумати ҚТ санҷишҳо мегузаронад.

Дар баробари ин, аудити аз ҷониби Палатаи ҳисоб гузаронидашаванда сохторҳо ва намудҳои фаъолияти зеринро дар бар мегирад:

– тамоми мақомоте, ки аз бучети давлатӣ маблағгузорӣ карда мешаванд, аз ҷумла, сохторҳое, ки қисман ё пурра дар ҳисоби хочагӣ қарор доранд;

– тамоми ташкилотҳое, ки дар онҳо ҳиссаи сармояи давлат ба таври назоратӣ маҳсуб меёбад;

– Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар бонкҳои давлатии ҚТ;

– фондҳои ғайрибучетӣ ва барномаҳои мақсадноки умумидавлатӣ;

– Агентии давлатии суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақа;

– ташкилотҳо бо шаклҳои гуногуки моликият, ки ба онҳо маблағҳои бучетӣ дар намуди кӯмаки молиявӣ (дар асоси бебозгашт) ҷудо мегарданд;

– амалӣ намудани созишномаҳои байнихукуматӣ, ки оқибатҳои молиявӣ ва оқибатҳои дигари хочагӣ доранд;

– хусусигардонии моликияти давлатӣ, аз ҷумла, иҷрои шартномаҳои хусусигардонии бо давлат басташуда аз ҷониби соҳибони нав;

– идоракунии ва истифодабарии захираҳои табиӣи ҚТ, аз ҷумла, татбиқи созишномаҳо оид ба тақсимоти маҳсулот;

– истифодабарии кӯмакҳо ва хизматрасонии маблағҳои қарз ва захираҳои давлатӣ бо асъори хориҷӣ аз ҷониби Ҳукумати ҚТ;

– воридоти маблағҳо ба бучети давлатӣ аз сарчашмаҳои хориҷии сармоягузорӣ ва мувофиқи мақсад сарф кардани онҳо.

Ҳамзамон, қайд намудан зарур аст, ки мақсадҳои асосии аудите, ки Палатаи ҳисоб мегузаронад, аз инҳо иборат мебошанд:

– арзёбии эътимоднокии низоми идоракунии молиявӣ, инчунин саҳеҳии ҳисоботи молиявӣ, ки сохтори дахлдор омода намудааст (аудити молиявӣ);

– арзёбии комёбшавӣ ба иҷрои вазифаҳои дар назди ташкилот ё ягон сохтори он гузошташуда (аудити самаранокӣ);

– арзёбии сарфакорӣ ва мақсаднокии истифодабарии маблағҳои буҷетие, ки ба сохтори дахлдор ҷудо карда шудаанд (аудити натиҷанокӣ).

Кормандони Палатаи ҳисоб дар фаъолияти худ мустақил буда, дар фаъолияти худ принципҳои зеринро амалӣ менамоянд: қонуният, мустақилият, беғаразӣ, саҳеҳӣ, покқичдонӣ, ошкорбаёнӣ то андозае, ки ба талаботи қонунгузори ҚТ муҳолифат нашофта бошад, риояи стандартҳои касбӣ ва риояи принципи коллегиялӣ.

Масъалаи пешниҳоди ҳисобот яке аз вазифаҳои Палатаи ҳисоб буда, он дар доираи талаботи қонунгузорӣ ба Президенти ҚТ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ ҳулосаи аудиториро оид ба ҳисоботи солони Ҳукумати ҚТ дар бораи иҷрои буҷети давлатӣ барои соли гузашта пешниҳод менамояд. Ҳулосаи Палатаи ҳисоб бояд аз ҷамъбастиҳои зерин иборат бошад:

- иҷрои буҷети давлатӣ дар асоси қонун, сарфакорӣ ва самаранокӣ;
- ба мақсад мувофиқ будан ва самарани иқтисодии пешбинишудаи тағйирот дар андозаи қарзи давлатии дохилӣ ва хориҷӣ;
- оқибатҳои пешбинишавандаи кафолати қарзҳои аз ҷониби Ҳукумати ҚТ пешниҳодшуда;
- саҳеҳии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи молиявии ташкилотҳои, ки маблағҳои буҷети давлатиро харҷ менамоянд.

Тибқи талаботи қонунгузорӣ Палатаи ҳисоб ба Президенти ҚТ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ на дертар аз охири семоҳи аввали соли молиявии навбатӣ ҳисобот оид ба иҷрои буҷети Палатаи ҳисобро пешниҳод менамояд¹⁶⁸.

Дар баробари ин, бо мақсади вусъат бахшидани низоми мубориза бар зидди ҳуқуқвайронкуниҳо ва ҷиноятҳои хусусияти коррупсионидошта, бартараф намудани такроркунии функция ва ваколатҳои мақомоти идоракунии давлатӣ, таъмини шаффофият ва

¹⁶⁸ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 460; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.05.2017. – №1425; аз 30.05.2017. – №1426. – Мод.30.

такмили фаъолияти назоратию санчиши таҳлилӣ тибқи фармони Президенти ҶТ аз 10 январи соли 2007, №143 Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза ба коррупсияи ҶТ таъсис дода шуд.

Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза ба коррупсияи ҶТ мақомоти ваколатдори назорати давлатии ҳифзи ҳуқуқ буда, назорати давлатии молиявиро оид ба истифодаи самарабахши маблағҳои давлатӣ ва молу мулки давлатӣ барои таъмини амнияти иқтисодии давлат бо роҳи огоҳисозӣ, пешгирӣ, ошкорсозӣ, рафъи ҳуқуқвайронкунҳои коррупсионӣ, фošнамоӣ, таҳқиқ ва тафтиши пешакии ҷиноятҳои коррупсионӣ, иқтисодии хусусиятҳои коррупсионидошта, ҷиноятҳои ба андоз алоқаманд, инчунин дигар вазифаҳоеро, ки Қонуни ҶТ «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза ба коррупсияи ҶТ» аз 20 март соли 2008, №374 қабул гардидааст ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқии ҶТ пешбинӣ кардаанд, иҷро менамояд¹⁶⁹.

Агентӣ дар фаъолияти худ танҳо ба Президенти ҶТ тобеъ ва ҳисоботдиҳанда буда, ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ оид ба санчишҳои молиявӣ ҳисобот пешниҳод менамояд.

Вазифаҳо ва самтҳои асосии фаъолияти Агентӣ аз инҳо иборат мебошад:

– иштирок дар амалисозии сиёсати давлатӣ дар соҳаи мубориза бо коррупсия;

– дар доираи ваколатҳои худ таъмин намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, амнияти иқтисодии давлат, ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ, ҷамъият ва давлат;

– амалӣ намудани мубориза ба коррупсия дар тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва

¹⁶⁹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – № 3. – Мод.193; 2009. – № 5. – Мод.323; 2010. – №3. – Мод.154; 2011. – №6. –Мод. 459; 2013. – №7. – Мод. 517; 2014. – №11. – Мод. 645; 2016. – №3. – Мод. 137; Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.02.2017. – №1387; аз 24.02.2017. – №1388; аз 24.02.2017. – №1389; аз 30.05.2017. – №1441.

худидоракунии маҳаллӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, хизматҳои сиёсӣ, бонкҳо, корхонаҳо, муассисаҳо ва дигар ташкилотҳо сарфи назар аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ;

– амалӣ намудани назорати давлатии молиявӣ дар тамоми шохаҳои ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, корхонаю муассиса ва ташкилотҳои давлатӣ, инчунин дар дигар ҳолатҳои пешбининамуди қонунгузори ҚТ;

– гузаронидани чорабиниҳои оперативӣ-ҷустуҷӯӣ бо мақсади огоҳсозӣ, пешгирӣ, ошкорсозӣ, рафъ ва фошнамоеи ҷиноятҳои коррупсионӣ, иқтисодии хусусияти коррупсионидошта ва ҷиноятҳои ба андоз алоқаманд, ҷустуҷӯи шахсоне, ки ин гуна ҷиноятҳоро содир мекунанд;

– гузаронидани таҳқиқ ва тафтиши пешакии ҷиноятҳои коррупсионӣ, иқтисодии хусусияти коррупсионидошта ва ҷиноятҳои ба андоз алоқаманд;

– дар доираи салоҳияти худ ҳамроҳангсозии фаъолияти мақомоти мубориза бар зидди коррупсия;

– амалисозии ҳамкориҳои байналмилалӣ оид ба масъалаҳои, ки ба ваколати Агентӣ мансубанд ва ғ¹⁷⁰.

Дар баробари ин, нақши Вазорати молияи ҚТ ҳамчун мақоми пешбарандаи сиёсати молиявии кишвар дар танзими муносибатҳои назорати молиявӣ назаррас мебошад. Вазорати молияи ҚТ назорати молиявиро аз болои рафти тартиб ва таҳияи лоиҳаи бучети давлатӣ, қарзҳои давлатии дохилӣ берунаи ҚТ ва қарзҳои ваколатдодаи он, рафти тартиб ва таҳияи бучети фондҳои мақсадноки давлатӣ, сармоягузориҳои давлативу хориҷӣ бо ҳамчоягии мақомоти дахлдор,

¹⁷⁰ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №3. – Мод. 193; 2009. – №5. – Мод. 323; 2010. – №3. – Мод. 154; 2011. – №6. – Мод. 459; 2013. – №7. – Мод. 517; 2014. – №11. – Мод. 645; 2016. – №3. – Мод. 137; Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.02.2017. – №1387; аз 24.02.2017. – №1388; аз 24.02.2017. – №1389; аз 30.05.2017. – №1441. – Мод. 3.

назорати умумии банақшагирӣ ва иҷрои буҷети давлатӣ, ҳисобот оид ба даромадҳо, хароҷотҳо ва даромадҳои пулиро амалӣ мегардонад¹⁷¹.

Вазифаҳои Вазорати молияи ҚТ оид ба назорати молиявӣ аз тарафи Раёсати аудити дохилӣ ва назорати Вазорати молияи ҚТ иҷро карда мешавад. Раёсат хароҷотҳои ташкилотҳои буҷетиро бо мақсади истифодаи мақсадноки онҳо тафтиш менамояд. Асосан он ба сарраёсати ҳазинадорӣ марказӣ хизмат менамояд, ки назорати минбаъдаи иловагиро ба истифодаи воқеии маблағҳои давлатӣ таъмин мекунад. Роҳбар нақшаи солонаи санҷишхоро, ки асоси фаъолияти раёсатро ташкил менамояд, таҳия намуда, нақшаҳои мутахассисонро, ки дар раёсатҳои молиявӣ кор мекунанд, тасдиқ менамояд. Ҳар семоҳа ҳисоботҳои ҷамъбастиро дар бораи натиҷаи санҷишҳо ба вазирӣ молия пешниҳод мекунад.

Ҳазинадорӣ марказӣ мақоми давлатӣ буда, ташкили назорати даромаду хароҷот ва иҷрои ҳазинавии Буҷети давлатии ҚТ-ро таъмин менамояд.

Ҳазинадорӣ воҳиди сохтори Вазорати молияи ҚТ ҳисобида мешавад. Иҷрои мунтазами ҳазинавии буҷети ҷумҳуриявӣ, буҷетҳои маҳаллӣ, пешбурду идора кардани суратҳисобҳои ягонаи ҳазинадорӣ ва суратҳисобҳои ягонаи маҳаллии ҳазинадориро назорат мебарад. Ҳазинадорӣ чунин ҳуқуқ дорад:

– тибқи зарурат фаъолияти бонкҳоро вобаста ба амалиёти онҳо доир ба иҷрои даромаду хароҷоти буҷети ҷумҳуриявӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ санҷад ва агар амалиёти шубҳаҳои (филиалҳои) бонкҳо ба талаботи қонунгузори ҚТ ҷавобгӯ набошанд, доир ба боздошти фаъолияти онҳо дар соҳаи гузаронидани амалиёт бо маблағҳои буҷетӣ ба Бонки миллии Тоҷикистон тавсия диҳад;

¹⁷¹ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436; 2013. – №3. – Мод. 189. – №11. – Мод. 784. – Мод. 30.

– вазъи баҳисобгирию ҳисобот, инчунин истифодаи мақсадноки маблағҳои ба муассисаҳои буҷетӣ аз буҷети давлатӣ ҷудошударо санҷад.

Ба ғайр аз он барои назорати воситаҳои аз тарафи буҷет ҷудо кардашуда ва истифодабарии он дар ҳайати Ҳазинадории марказӣ шӯъбаи аудити дохила ташкил карда шудааст.

Мақсади ин шӯъба аз он иборат аст, ки аз рӯи истифодабарии мақсадноки воситаҳои аз тарафи буҷет ҷудокардашуда ва дуруст ташкил намудани ҳисобгирии онҳо, нишон додани амалиётҳои бавучудодамада ҳисоботи онҳо дар қайдгирии истифодабарандагони ин воситаҳо мебошад.

Ҳукумати ҚТ дар доираи ваколатҳои худ иҷрои Конститутсия, дигар қонунҳо, фармонҳо ва амрҳои Президенти ҚТ, қарорҳои яққоии Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ, қарорҳои Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҚТ эътироф кардааст, таъмин намуда, аз ҷониби мақомоти идоракунии давлатӣ иҷро шудани онҳоро мунтазам назорат мекунад.

2.3. Самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи қонунгузорию молиявӣ дар шароити муосир

Бо мақсади аз байн бурдани такрори айнан як фаъолият ва беҳтар истифода бурдани имкониятҳо нисбати ду ва зиёда конвенсия ва созишномаҳои байналмилалӣ молиявӣ, ки Тоҷикистон эътироф кардааст барнома, концепсия, стратегия, дурнамо ва нақшаҳои амали ягона таҳия карда мешаванд. Таҳия ва тасдиқи барнома, концепсия, стратегия, дурнамо ва нақшаҳои амали давлатӣ дар соҳаи молия тибқи қонунгузорию ҚТ амалӣ карда мешавад. Дар шароити қунунӣ масъалаҳои муҳими молиявӣ дар доираи стратегияҳои зерини миллий ҳал шуда истодаанд:

1) Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар ҶТ барои солҳои 2009-2018;

2) Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҶТ барои давраи то соли 2030;

3) Стратегияи миллии рушди ҶТ барои давраи то соли 2030.

Ҳадафи сиёсати молиявӣ, ки дар шароити муосир таҳия шудааст, ноил шудан ба сатҳи баланди зиндагии мардум дар асоси рушди иқтисодиёт, афзоиши ҳамаҷонибаи самаранокии истехсолоти ҷамъиятӣ мебошад. Самтгирии иҷтимоии стратегияи молиявӣ на танҳо дар ҷустуҷӯи имкониятҳои афзоиши захираҳои молиявӣ, ки ба баланд бардоштани некуаҳволии мардум нигаронида шудаанд, балки дар муносибати принсипан нав ба ҳадафи асосии сиёсати иқтисодӣ зоҳир мешавад.

Стратегияҳои нави молиявӣ бо дарназардошти шаклҳои гуногуни моликият, рушди муносибатҳои бозорӣ, фаъолияти пурраи бозори молҳо, қувваи корӣ ва сармоя таҳия шудаанд. Сиёсати молиявии марҳилаи кунунии рушд дар асоси талаботи стратегияҳои молиявӣ ва бо назардошти шароити ҳуқмрони иқтисодӣ таҳия шудаанд.

Ҳукумати ҶТ соли 2009 «Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018»-ро тасдиқ намуд. Стратегияи мазкур асоси расонидани кӯмакҳои техникиро аз ҷониби шарикони рушд таъмин намуда, барои беҳтаршавии устувории молияи давлатӣ мусоидат кард. Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ вобаста ба соҳаҳои калидии вазифавӣ бо нақшаҳои амалиётӣ ва барномаҳои амалишавӣ, аз қабилӣ банақшагирии бучетӣ, иҷроиши хазинавӣ, баҳисобгирии муҳосибавӣ дар бахши давлатӣ, идоракунии қарзи давлатӣ, аудит, инчунин тақвияти иқтидор ва таълими кормандони бахши давлатӣ мукаммал гардид.

Зикр намудан ба маврид аст, ки дар давраи амалишавии аввалин ду нақшаҳои сесолаи миёнамуҳлат (солҳои 2009-2015), ки дар чараёни онҳо як қатор иқдомҳои калидӣ оид ба ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ

татбиқ гардида, ба як қатор ислоҳот асос гузошта шуд. Ба дастовардҳои асосӣ инҳоро метавон шомил намуд:

1) қоида ва расмиёти банақшагирии миёнамуҳлати бучетӣ таҳия ва ҷорӣ гардид;

2) низоми аудити дохилӣ ва назорати молиявӣ дар баҳши давлатӣ беҳтар шуд;

3) таснифоти идоравии бучети ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ таҳия ва ҷорӣ гардид;

4) таснифоти нави бучетӣ ва нақшаи нави ягонаи ҳисобҳо, ки бо омори молияи давлатии соли 2001 мутобиқат мекунад, таҳия ва ҷорӣ шуд;

5) ҳисоби ягонаи хазинадории бучетҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ таъсис дода шуданд;

6) стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявии баҳши давлатӣ (10 стандарт) марҳила ба марҳила ҷорӣ гардид;

7) мақомоти олии аудити берунӣ – Палатаи ҳисоби ҚТ таъсис дода шуд;

8) дар сохтори Вазорати молияи ҚТ раёсати таҳлили фаъолияти молиявиро ҳоҷагидории корхонаҳои азими давлатӣ, ки ба Ҳукумати ҚТ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ ҳисоботи ҳарсоларо оид ба хавфҳои фискалии корхонаҳои давлатӣ таҳия ва пешниҳод менамояд, таъсис дода шуд;

9) маркази коркарди маълумоти Вазорати молияи ҚТ таъсис дода шуд, инчунин азнавсозии пурраи инфрасохтори шабакавии Вазорати молияи ҚТ ва 73 мақомоти минтақавии молиявии он гузаронида шуд, ки ҷорӣ пурра ва фаъолияти низоми нави иттилоотӣ идоракунии молияи давлатӣ ва корҳои зиёди дигарро таъмин намуд.

Аз 186 ҷорабинии ду нақшаи амалиётӣ, 132 ҷорабинӣ (71 фоиз аз шумораи умумӣ) иҷро гардид, 33 ҷорабинӣ (18 фоиз) қисман иҷро шуд ва 21 ҷорабинӣ (11 фоиз) бе иҷроиш боқӣ монд.

Нисбатан паст гардидани суръати ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ дар солҳои 2015-2018 дар муқоиса бо давраи қаблӣ, аз ҷумла, бо таъхири амалишавии лоиҳаҳои кӯмакҳои техникӣ, ки аз ҷониби шарикони рушд ҳам маблағгузорӣ мегардад, инчунин мушкилиҳо дар таъмини пайдарҳамии саҳеҳи унсурҳои калиди ислоҳот алоқамандӣ дорад. Ғайр аз ин, дар як қатор мавридҳо омили вобастагии ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ аз тағйирёбии вазъи умумӣ дар кишвар амалишаванда, ба монанди ислоҳоти идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ нақши асосӣ бозид.

Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар ҚТ барои солҳои 2009-2018 бо фармони Президенти ҚТ аз 20 март соли 2009, №639 тасдиқ гардидааст. Дар ин стратегия дарҷ гардида буд, ки Ҳукумати ҚТ барномаи комплекси ислоҳотро амалӣ менамояд. Дар доираи ин барномаи ислоҳот ба масъалаҳои идоракунии молияи давлатӣ диққати махсус дода мешавад. Идоракунии молияи давлатӣ дар се ҳуҷҷати асосии зерини стратегияи ҚТ, ки ҷанбаҳои муҳимтарини ислоҳоти кишварро муайян мекунанд, ҷои муҳимро ишғол менамояд:

а) Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2015;

б) Стратегияи ислоҳоти соҳти идоракунии давлатӣ барои солҳои 2006-2015;

в) Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ барои солҳои 2007-2009.

Дар «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030», ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ аз 1 декабри соли 2016, №636 қабул гардидааст, ба рушди баҳши молиявӣ аҳамияти хосса дода шудааст. Дар Стратегияи мазкур як қатор мушкилотҳои баҳши молиявӣ, самтҳои фаъолият ва натиҷаҳои ҷашмдошт дар соҳаи мазкур муқаррар гардидааст. Дар баробари ин, дар ҳуҷҷати муҳими стратегӣ бобати такмили қонунгузори баҳши молиявӣ низ як қатор тадбирҳо пешбинӣ гардидааст.

Аз ҷумла, дар он такмилдиҳии минбаъдаи заминаи меъёрии ҳуқуқии бахши молиявӣ ҷиҳати баланд бардоштани шаффофият ва эътимодноқӣ ба фаъолияти муассисаҳои молиявӣ, ҳуқуқҳои истифодабарандагони хизматрасониҳои молиявӣ, бахусус низоми бонкӣ, қабули санадҳои нави меъёрию ҳуқуқӣ оид ба ташкил ва ҷорӣ намудани низоми механизмҳои ҷуброн ҷиҳати рушди низоми нафақаи ҷамъшаванда дарҷ шудааст.

Дар ҚТ ба масъалаҳои беҳтар намудани таҳия ва баланд бардоштани самаранокии хароҷоти маблағҳои бучетӣ аҳамияти зиёд дода мешавад. Бо фармони Президенти ҚТ аз 31 январи соли 2020, №1446 «Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030» тасдиқ шудааст. Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 давоми ислоҳотеро дар бар мегирад, ки аз лаҳзаи амалишавии Стратегияи қаблии идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 оғоз ёфта буд.

Стратегияи нав бо «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» ба пуррагӣ мувофиқат мекунад. Ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ то дараҷаи муҳим дар барномаҳои ҷорӣ давлатӣ, ба монанди Барномаи қарзгирии берунаи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020 (қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2017, №485), Консепсияи низоми таҳлили таъсири танзимкунӣ дар ҚТ (қарори Ҳукумати ҚТ аз 18 ноябри соли 2015, №673) ва Консепсияи идоракунии рушди маҳал дар ҚТ барои давраи то соли 2030 (фармони Президенти ҚТ аз 11 июли соли 2015, №522) инъикос ёфтааст. Дар шароити ҳозира афзалиятҳои зерини ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ мавҷуд аст: 1) ноил шудан ба сатҳи муқоисашавандаи рушди иҷтимоию иқтисодии кишварҳои дорои сатҳи миёнаи даромадноқӣ; 2) дастгирии рушди устувор ба воситаи диверсификатсия ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ; 3) тавсеа ва таҳкими табақаи миёна; 4) саноатикунонӣ.

Дар маҷмӯъ, аз давраи қабули Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 дар соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ, технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, идоракунии қарзи давлатӣ,

хазинадорӣ ва раванди банақшагирии буҷети давлатӣ пешравию назаррас ба даст оварда шуд. Бехбудӣ дар идоракунии захираҳои инсонӣ, аудит, барномаи миёнамуҳлати хароҷоти давлатӣ ва иштироки шаҳрвандон дар чараҳои буҷетӣ дида мешавад. Новобаста аз ин ба Ҳукумати ҚТ лозим аст, ки барои идомаи ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ саъю талошҳои зиёд ба харҷ диҳад.

Баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ соли 2017 аз тарафи Вазорати молияи ҚТ бо мақсади дастрас намудани маълумот оид ба рафти иҷрои ислоҳот мувофиқи Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 ва мувофиқакунии тавсияҳо оид ба камбудихоӣ ҷойдошта, гузаронида шуд. Дар рафти баҳогузорӣ маълумоти солҳои 2013-2016 истифода шуданд. Ғайр аз ин, баҳодиҳии гузаронидашуда имкон дод, ки натиҷаҳои ислоҳоти гузаронидашудаи даҳсолаи охир, яъне дар давоми солҳои 2007 ва 2017 муқоиса карда шаванд. Тибқи ҳисоботи охирини баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар соли 2017 гузаронидашуда беҳдошти устувор ва батадриҷи қисми зиёди нишондиҳандаҳо нисбат ба баҳодиҳии қаблӣ дида мешавад. Самтҳои асосии ислоҳот, ки дар он бехбудӣ дида мешавад, инҳо мебошанд:

- 1) маҷмӯӣ ва шаффофияти иттилооти буҷетӣ;
- 2) пешгӯӣ ва назорати иҷрои буҷети давлатӣ;
- 3) баҳисобгирии муҳосибӣ дар бахши давлатӣ ва ҳисобот;
- 4) аудити берунӣ ва назорати иҷрои буҷети давлатӣ.

Баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ ин худ индекси эътирофшудаи байналмилалӣ мебошад, ки имкон медиҳад вазъи маҷмӯии татбиқи ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ дар кишварҳои гуногун баҳогузорӣ карда шавад.

Дар така ба ҷаҳорҷӯбаи стратегии ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ, ки дар фасли 3 Стратегияи идоракунии молияи давлатии ҚТ барои давраи то соли 2030 нишон дода шудааст, дастовардҳои натиҷаҳои

дарозмухлати ислоҳот нобаробар буданд. Дар умум, бинобар фарқияти кулли байни маблағгузорию бучетии тасдиқшуда ва воқеӣ интизоми фискалӣ тағйир наёфтааст. Илова ба ин, бинобар ҳамгирии нокифояи раванди банақшагирии хароҷоти асосӣ ва ҷорӣи бучет дар тақсимои стратегии захираҳои молиявӣ ягон дигаргунӣ ба амал наомад.

Дар истифодабарии самараноки захираҳо барои пешниҳоди хизматрасонӣ як қатор беҳбудӣҳо дида мешаванд, ки ин ба беҳдошти вазифаҳои аудити дохилӣ ва беруна дар баҳши давлатӣ алоқаманд мебошанд. Вале рақобати заиф дар соҳаи хариди давлатӣ, инчунин набудани бучетикунони барномавӣ барои истифодаи самараноки захираҳои молияи давлатӣ таъсири манфӣ расонид¹⁷². Баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявии соли 2017 гузаронида, як қатор самтҳои муҳими ислоҳотро нишон медиҳад, ки беҳдошти минбаъдаро тақозо менамояд. Самтҳои ислоҳот инҳоянд:

1) беҳдошти ҳисоботи давлатии молиявии муассисаи бучетӣ (аз он ҷумла, корхонаҳои давлатӣ);

2) банақшагирии бучети давлатӣ (то ҳол дар нишондиҳандаҳои нақшавӣ ва воқеии хароҷот, инчунин пешгӯии номукаммали даромадҳо, ки эътимодро ба бучети давлатӣ коста мегардонад, фарқият дида мешавад);

3) дастрасии оммавӣ ба маълумоти фискалӣ;

4) банақшагирии сармоягузорию бучетӣ;

5) барномаи миёнамухлати хароҷоти давлатӣ;

6) аудити берунӣ.

Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 давоми ислоҳотро дар бар мегирад, ки аз лаҳзаи амалишавии Стратегияи қаблӣи идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 оғоз ёфта буд. Стратегияи нав, ки бо фармони Президенти ҶТ аз 31

¹⁷² Ҳисоботи баҳодиҳии хароҷоти давлатӣ ва ҳисоботи молиявӣ дар соли 2017. – С. 13.

январии соли 2020, №1446 тасдиқ шудааст бо «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» ба пуррагӣ мувофиқат мекунад.

Ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ то дараҷаи муҳим дар барномаҳои ҷорӣ давлатӣ, ба монанди Барномаи қарзгирии берунаи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020 (қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2017, №485), Консепсияи низоми таҳлили таъсири танзимкунӣ дар ҚТ (қарори Ҳукумати ҚТ аз 18 ноябри соли 2015, №673) ва Консепсияи идоракунии рушди маҳал дар ҚТ барои давраи то соли 2030 (фармони Президенти ҚТ аз 11 июли соли 2015, №522) инъикос ёфтааст.

Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 фарогирандаи он муносибатҳои мебошад, ки барои пешрафти низоми молиявии ҷумҳуриамон нигаронида шудаанд. Ба инҳо дохил мешаванд:

1) ҷаҳорҷӯбаи умумии стратегияи ислоҳот;

2) самтҳои асосии ислоҳот дар низоми идоракунии молияи давлатӣ барои 10 соли оянда, ки ба баҳодиҳии тафриқавии раванди амалишавии ислоҳот ва таҷрибаи гирифташуда асос ёфтааст;

3) пайдарпайӣ ва афзалияти унсурҳои асосии ислоҳот дар се марҳилаи амалишавӣ;

4) механизмҳои мушаххасу имконпазири амалишавӣ ва мониторинги стратегияи мазкур дар асоси нишондиҳандаҳои воқеӣ ва самаранокӣ;

5) идоракунии маҷмӯии хавфҳо.

Ҳадафҳои рушди идоракунии молиявии дар стратегия омада, бидуни гузаронидани ислоҳоти қонуғузорӣ ва қабули қонуну санадҳои нави қонунғузорӣ имконнопазир аст. Бо дарназардошти он ки ин ҳуҷҷати стратегӣ идоракунии молияи давлатиро дар тӯли 10 соли оянда пешбинӣ намудааст, зарурати такмили заминаҳои меъёрӣ-ҳуқуқии кишвар ва мутобиқгардонии онҳо қарор дода шавад. Дар рафти татбиқи Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 пешбинишуда, Ҳукумати ҚТ инчунин имкони таҳияи Кодекси бучети

ҶТ-ро дида мебарояд. Кодекси бучет метавонад барои бартараф намудани номувофиқатӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда ва инчунин дар чамъбаст намудани қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ кӯмак расонад. Ҳар як санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои мақсад ва вазифаҳои муайян қабул карда мешавад, стратегияи мазкур низ дорои якҷанд вазифаҳои худ мебошад, ки онҳоро дар тӯли 10 соли оянда бояд амалӣ намояд:

1) пешравӣ ва ҳулосаҳое, ки аз чараёни амалишавии ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ дар солҳои қаблӣ ба миён омадааст, нишон медиҳад;

2) ислоҳоти идоракунии молияи давлатиро бо ҳадафҳои миллӣ ва афзалиятҳои рушди ҶТ мутобиқ мегардонад;

3) афзалиятнокӣ ва пайдарпайии ислоҳоти асосиро барои давраи то соли 2030 муайян менамояд;

4) вазорату идораҳо ва муассисаҳои калидии ҶТ, ки барои амалисозии чорабиниҳои стратегия масъуланд, муайян ва мавқеи онҳоро дар ин самт муқаррар менамояд;

5) воқифиятнокӣ оид ба алоқаи мустаҳками байни ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ ва афзалиятҳои рушдро баланд мебардорад;

6) нишондиҳандаҳои асосии самаранокиро (индикаторҳоро) барои муайян намудани андозаи пешравӣ дар чараёни тамоми марҳилаи амалишавӣ пешниҳод менамояд.

Вазифаи асосии Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030 пеш аз ҳама, аз муайян намудани самтҳои умумии ислоҳот дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ иборат мебошад, ки барои таъмини дастовардҳои мақсадҳои зерин равона гардидааст:

1) баланд бардоштани интизоми фискалӣ;

2) беҳтар намудани самаранокии тақсимоли захираҳои молиявӣ;

3) назорати доимӣ оид ба истифодабарии захираҳои молиявӣ ва хароҷоти мақсадноки воситаҳои пулии давлатӣ;

4) банақшагирии воқеии дурнамои (ояндабинии) захираҳои молиявӣ барои афзалиятҳои муайяншуда;

5) баланд бардоштани самаранокии амалиётӣ;

б) таъмини шаффофият ва тобеияти ҳисоботдиҳии маблағҳои давлатӣ.

Баҳши молиявии Тоҷикистон дар соли 2030 – низоми муосири босуръат афзоишёбандаи муассисаҳои молиявии рақобатпазир, ки дорои қобилияти пешниҳод намудани хизматрасониҳо ва маҳсулоти мухталифи босифат ва инноватсионии молиявӣ ба истеъмолкунандагон мебошад ва шароитҳои мусоид барои рушди босуботи иқтисодиёти миллии фароҳам оварда, ба таъсири тақонҳои беруна устувор мебошад.

Ҳукумати ҚТ моҳи сентябри соли 2016 «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030»-ро қабул намуд, ки дар муддати 15 соли оянда амалӣ карда мешавад. Мутобиқи Стратегияи мазкур «ҳадафи дарозмуҳлати рушди ҚТ ин баланд бардоштани некуаҳволии аҳоли дар асоси таъмини рушди устувори иқтисодӣ мебошад», ки бояд амалӣ карда шавад.

Дар «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» зарурати гузариш ба иқтисодиёти нисбатан маҷмӯӣ ва тағйирёбандаи дар асоси рушди баҳши хусусӣ ва некуаҳволии дар умум пешбинишуда таъкид гардидааст. Президенти ҚТ дар паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 26 декабри соли 2018 таъкид намуданд, ки амалишавии Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 ба тақмили низоми идоракунии давлатӣ, аз он ҷумла, идоракунии молияи давлатӣ асос ёфтааст.

Президенти ҚТ махсусан қайд намуданд, ки «Вазорати молия вазифадор карда мешавад, ки стратегияи идоракунии молияи давлатиро бо назардошти афзалиятҳои кишвар, иҷрои сифатноки қисми даромад ва харочоти бучет, шаффофияти харочоти он, инчунин, пешниҳоди нақшаҳои дурнамои ислоҳоти он дар ин самтҳо татбиқ намояд».

Дар робита ба афзалиятҳои дар боло зикргардида Ҳукумати ҚТ дар Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 мушкilot (пешомадҳо) ва афзалиятҳои миллиро дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ муайян намудааст:¹⁷³

1) низоми идоракунии молияи давлатӣ такмил ёфта, низоми самарабахши банақшагирии буҷет ҷорӣ карда мешавад;

2) механизмҳои самараноки маъмурикунонии андоз татбиқ ва фаъолият мекунад;

3) унсурҳои ғайримуттамарказонии фискалӣ ҷорӣ карда мешаванд;

4) низоми назорати давлатии молиявӣ, ки аудити дохилӣ ва беруниро бо унсурҳои самаранокӣ ва таъсирбахшӣ ба ҳам мепайвандад, амал мекунад;

5) шаффофият ва ҳисоботдиҳии корхонаҳои бузурги давлатӣ баланд бардошта шуд.

Ҳукумати ҚТ ба ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ бо мақсади ноил гардидан ба ҳадафҳои зерини дарозмуҳлати дар «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030» пешбинишуда, аҳамияти аввалиндараҷа медиҳад:

1) ноил шудан ба сатҳи муқоисашавандаи рушди иҷтимоию иқтисодии кишварҳои дорой сатҳи миёнаи даромаднокӣ;

2) дастгирии рушди устувор ба воситаи диверсификатсия ва баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёти миллий;

3) тавсеа ва таҳкими табақкаи миёна;

4) саноатикунонӣ.

«Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ барои давраи то соли 2030» давоми ислоҳотеро дар бар мегирад, ки аз лаҳзаи амалишавии Стратегияи қаблии идоракунии молияи давлатӣ барои солҳои 2009-2018 оғоз ёфта буд. Стратегияи нав бо «Стратегияи миллии рушди ҚТ барои

¹⁷³ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, №636 тасдиқ гардидааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 15.10.2022).

давраи то соли 2030» ба пуррагӣ мувофиқат мекунад. Ислоҳоти идоракунии молияи давлатӣ то дараҷаи муҳим дар барномаҳои ҷорӣ давлатӣ, ба монанди Барномаи қарзгирии берунаи давлатии ҚТ барои солҳои 2018-2020 (қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2017, №485), Концепсияи низоми таҳлили таъсири танзимкунӣ дар ҚТ (қарори Ҳукумати ҚТ аз 18 ноябри соли 2015, №673) ва Концепсияи идоракунии рушди маҳал дар ҚТ барои давраи то соли 2030 (фармони Президенти ҚТ аз 11 июли соли 2015, №522) инъикос ёфтааст. Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 барои иҷрои мақсадҳои зерин равона карда шудааст:

1) зиёда аз 2 маротиба паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва аз байн бурдани фақирии шадид;

2) 3 маротиба ва аз ин зиёд афзоиш додани Маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишвар;

3) баланд бардоштани маҷеи ҷумҳурӣ дар Индекси рушди инсонии СММ ва «Пешбурди соҳибкорӣ»-и Бонки Умумичаҳонӣ;

4) ба таври назаррас баланд бардоштани хароҷоти ҳифзи иҷтимоии аҳоли;

5) то ба 50 фоиз расонидани ҳиссаи синфи миёнаи аҳоли.

Мушкилот ва афзалиятҳо дар соҳаи идоракунии молияи давлатӣ мутобиқи Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030 инҳо ба шумор мераванд:

1) баҳши молиявӣ ҳоло ҳамчун асоси маблағгузории иқтисодиёти миллии пурра ташаккул наёфтааст;

2) иқтидори сафарбаркунии пасандозҳо ва механизми табдилдиҳии онҳо ва қарзҳои бонкӣ ва сармоягузориҳо самаранок истифода намешавад;

3) сатҳи нокифояи воситаҳои ниҳодҳои молиявӣ амалкунанда (бонкҳо, ташкилотҳои хурди қарзӣ, ширкатҳои суғуртавӣ ва ғайра) боиси пешниҳоди номгӯи маҳдуди хизматрасонии молиявӣ, хусусан

хизматрасонии кӯтоҳмуҳлат гардида, ба талаботҳои баҳши воқеӣ ҷиҳати азнавсозии иқтидори истеҳсоли онҳо мувофиқат намекунад;

4) сохтори номукаммали баҳши молиявӣ ба назар мерасад, ки дар он бонкҳо бартарӣ дошта, бозори қоғазҳои қиматнок маҳдуд аст, сегменти такрории он, аз ҷумла, муомилоти қоғазҳои қиматноки ширкатҳо вучуд надорад;

5) воситаҳои таъмини маблағгузории корхонаҳои баҳши воқеии иқтисодиёт маҳдуд буда, диверсификатсияи он дар сатҳи паст қарор дорад;

6) сатҳи баланди долларизатсияи баҳши молиявӣ боқӣ мемонад;

7) ҳангоми ҳисоббаробаркунӣ дар байни субъектҳои хоҷагидории иқтисодиёт дараҷаи баланди истифодаи маблағҳои пули нақд бартарӣ дорад;

8) ҳассосияти баҳш ба тағйирёбии қурби асъори ҷаҳонӣ дастрасиро ба захираҳои молиявии беруна маҳдуд месозад;

9) нобаробарии минтақавӣ дар робита бо дастрасии хизматрасониҳои молиявӣ эҳсос мегардад;

10) сатҳи баланди нархҳо ба хизматрасониҳои молиявӣ, аз ҷумла, фоизҳои баланд аз рӯи қарзҳо ба назар мерасад;

11) дараҷаи баланди хавфҳои ҳоси фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ мавҷуданд;

12) сатҳи пасти идоракунии корпоративӣ ба назар мерасад.

Барои ташаккули баҳши муосири молиявӣ ҳамчун низоми муассисаҳои молиявии рақобатпазир, ки дорои қобилияти пешниҳод намудани хизматрасониҳо ва маҳсулоти мухталифи босифат ва инноватсионии молиявӣ мебошад ва шароитҳои мусоид барои рушди босуботи иқтисодиёти миллӣ фароҳам оварда, ба таъсири тақонҳои беруна устувор аст, афзалиятҳои зерин ҷудо карда шудаанд: баланд бардоштани иқтидор ва рақобатпазирии муассисаҳои молиявӣ ва рушди инфрасохтори баҳши молиявӣ; таъмини дастрасӣ ва диверсификатсияи

воситаҳои маблағгузори дорозмуҳлати бахши воқеии иқтисодиёт; васеъ намудани рӯйхати маҳсулот ва хизматрасониҳои молиявӣ, ки дорони хусусияти инноватсионӣ мебошад; пурзӯр намудани захираҳои кадрӣ муассисаҳои молиявӣ дар ҳамаи сатҳҳои низоми бонкӣ; густариши ислоҳоти институтсионалӣ дар бахши молиявӣ; такмил додани механизми молиявӣ иқтисодии истифодаи идоракунии табиат ва ҳифзи муҳити зист.

Таҳлили стратегияҳои мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки нақши стратегияҳо дар ҳалли масъалаҳои молиявӣ назаррас буда, барои пешрафт ва инкишофи низоми молиявии кишвар саҳми арзанда доранд. Хусусиятҳои хоси инкишофи қонунгузори молия дар замони Истиқлолияти давлатӣ дар он ифода меёбад, ки ислоҳоти молияи давлатӣ дар асоси стратегияҳои барномаҳои давлатӣ сурат гирифта истодааст, ки ба рушди босуботи қонунгузори соҳа мусоидат менамоянд. Дар ин замина, зарур аст, ки қонунгузори молия пайваста бо дарназардошти самтҳо ва вазифаҳои дар ин ҳуҷҷатҳои давлатӣ пешбинишуда такмил дода шуда, ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои дар онҳо дарҷшуда имконият фароҳам оварда шавад.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи таҳқиқоти диссертатсионӣ хулосаҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Андозҳо дар марҳилаҳои аввали инкишофи ҷомеаи инсонӣ, вақте ки иттиҳодияҳои қабилавӣ ба сохторҳои давлатӣ табдил меёбанд, шакл мегиранд. Онҳо хайрияҳои буданд, ки субъектҳо барои ҳифзи ҳаёт, озодӣ ва моликияти худ ба давлат медоданд. Ба сохти давлатӣ табдил ёфтани иттиҳодияҳои қабилавӣ марҳилаи муҳими пайдоиши андозҳо мебошад [4–М].

Аз ин рӯ, пайдоиши андозҳоро дар ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон бояд ба пайдоиши аввалин сохторҳои давлатӣ дар ин ҳудудҳо нисбат дод.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки дар ҷамоаҳои то давлатӣ як навъ пардохтҳои ба андоз монанд арзи вучуд дошт. Аз сабаби он ки имрӯзҳо ба сифати яке аз нишонаҳои андоз субъекти андозситон – давлат муқаррар шудааст, пардохтҳои ҷамоаҳои то давлатиро андоз гуфтан душвор мебошад [4–М].

2. Таҷрибаи танзими муносибатҳои молиявӣ дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон имкон медиҳад, ки нуктаи зеринро ба тарзи хулоса ва муқаммалсозии қонунгузорӣ ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар баҳши занон тавсия намуд. Баъзе аз марҳилаҳои давлатдорӣ, махсусан марҳилаи ҳуқумронии Анӯшервон нишон медиҳад, ки дар он давра занон аз супоридани андоз ба таври пурра озод буданд. Баъди гузаштани асрҳо то кунун Анӯшервон чун подшоҳи одил шинохта шудааст [4–М].

Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки бо дарназардошти татбиқи сиёсати давлатӣ дар баҳши занон, баланд бардоштани мавқеи занон дар ҷомеа, татбиқи адолати иҷтимоӣ ва ба назар гирифтани вазъи физиологияи занон-модарон меъёри андоз аз даромади шахсони воқеӣ нисбати мардон ва занон таҷдиди назар карда шуда, тафриқагузорӣ шавад ва меъёри андози даромад нисбати занон кам карда шавад [1–М].

3. Маълум аст, ки дар ҳама самтҳо нисбати занон имтиёзҳои дахлдор чун қишри осебпазири ҷомеа, махсусан дар соҳаи таъмини нафақа, дар соҳаи меҳнатӣ ва ғ., ҷой дорад. Бо вучуди ин, барномаҳои муайяни давлатӣ ҷиҳати дастгирии давлатии соҳибкорӣ занон қабул гардидааст. Аммо нисбати андозбандӣ дар робита ба занон дар соҳаи соҳибкорӣ, махсусан соҳибкорзаноне, ки тавассути патент кор ва фаъолият менамоянд ба инобат гирифта нашудааст. Тибқи қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 августи соли 2013, №361 меъёри андоз нисбат ба соҳибкоре, ки фаъолияти соҳибкориро амалӣ мекунанд новобаста аз ҷинс як хел муқаррар шудааст.

Маълум аст, ки занон вобаста ба вазъи ҷисмонӣ физиологияи худ ҳар моҳ бемории одатӣ доранд ва дар ин давра фаъолияти қорӣ худро ҳам дар самти меҳнат ва ҳам дар самти фаъолияти соҳибкорӣ ба таври

бояду шояд амалӣ карда наметавонанд. Ҳатто тибқи аҳодису оятҳои Қуръони карим занон-модарон дар давраи бемории одатии худ аз иҷрои рӯзаву намоз озод ҳастанд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки меъёри андози соҳибкорзанон, ки тавассути патент фаъолияти соҳибкориро шахсан амалӣ мекунанд, таҷдиди назар карда шуда, дар нисбат ба соҳибкормардон кам карда шавад [1–М].

4. Дар интиҳои таҳқиқи масоили танзими фаъолияти суғуртави дар таърихи тоҷикон метавон чунин хулоса кард: Маблағҳое, ки ба фондҳои суғурта дар давраҳои қадим дар низоми давлатдорӣ тоҷикон чамъоварӣ мешуд, на танҳо барои ҳодисаҳои нохуш масраф мегардид, инчунин барои маросимҳои тӯй ва дигар маросими хурсандии шахсон ба ин маблағҳо ҳуқуқдошта, равона мегардиданд. Агар дар як вақт ин низом ба усул ва принципҳои қорӣ низоми суғуртави муосир мувофиқат накунад ва содда намояд ҳам, аз ҷониби дигар адолат дар тақсими маблағҳои чамъовардашуда бештар аён мегардад.

Дар замони муосир хоҳ ширкати суғуртаи хусусӣ, хоҳ давлатӣ танҳо ба зарари ба суғурташаванда расида диққат мекунанду ҳалос. Дар мавриди пеш наомадани зарари эҳтимолӣ маблағҳо ба ғайри муссида табдил меёбанд. Суғурта дар замони муосир ба объект ё масъалаи муайяне, ки вобаста ба он маблағи суғурта супорида шудааст, маҳдуд мегардад. Бинобар ин, хусусияти фарқкунандаи суғурта дар аҳди қадим, махсусан дар давраи Авесто, Сосониён ва давлатҳои баъдӣ тоҷикон он буд, ки шахси суғурташуда дар ҳама масоил аз фонди суғурта маблағ ҷиҳати рафти мушкилоти худ ба даст оварда наметавонист ва фондҳои суғурта на танҳо ба ҳодисаҳои нохуш, балки ба масоили дигар, аз қабили тӯю маъракаи низ маблағгузорӣ мекарданд [4–М].

5. Қабул ва амали қонунгузори суғурта таҳлил намуда, метавон онҳоро ба шаш гурӯҳ ҷудо намуд.

Гурӯҳи аввал – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти марказии умумитифоқии салоҳияти умумӣ ба тасвир расидаанд. Масалан, Низомномаи Комиссариати Халқии Молияи ИҶШС, махсусан

қисмате, ки ба суғуртаи давлатӣ тааллуқ дорад (б.б. «е», «з» м. 2; б. «л», м. 3, м. 13), қарори Шӯрои меҳнат ва мудофияи ИҶШС оид ба ҳисоботи оморӣ сӯхтор (соли 1924, №16), қарори Шӯрои меҳнат ва мудофияи ИҶШС дар бораи нақшаи суғуртаи ҳатмии музди меҳнат дар шаҳрҳо барои солҳои 1924-1925 ва дар бораи суғуртаи ҳатмии музди меҳнат дар деҳот барои солҳои 1924-1925 (соли 1924 №12), қарори Шӯрои Комиссариати Халқии ИҶШС дар бораи суғуртакунии дар маҳалҳо ва деҳотҳо (с. 1924).

Гурӯҳи дуюм – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти марказии салоҳияти умумии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба тасвиб расидаанд.

Гурӯҳи сеюм – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби Комиссариати Халқии Молиявӣ ва дигар Комиссариатҳои Халқӣ қабул гардидаанд.

Гурӯҳи чаҳорум – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақоми ваколатдор, яъне «Госстрах» қабул гардидаанд. Ин ниҳод ягона мақоми буд, ки фаъолияти суғуртавино бо таври монополӣ дар ҳудуди ИҶШС амалӣ мекард.

Гурӯҳи панҷум – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти маҳаллӣ қабул гардидаанд.

Гурӯҳи шашум – санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ.

6. Ташаккули қонунгузори молиявии ҶТ-ро дар замони шӯравӣ дар се қисмати асосӣ андоз, гумрук ва суғурта таҳқиқ намуда, раванди бавучудой ва ташаккули онро ба ду давра ҷудо намудан мумкин аст: давраи якум, аз соли 1924-1929, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҶМШС дар ҳайати Ўзбекистон қарор дошт; давраи дуюм, аз соли 1929 то соли 1991, яъне даврае, ки Тоҷикистон ҳамчун ҶШС дар ҳайати ИҶШС баромад менамуд.

7. Қонунгузори молиявии Тоҷикистон марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар намуда, дар замони соҳибистиклолии кишвар мукамал гардид. Бояд қайд намуд, ки дар ҶТ ба ислоҳоти соҳаи идоракунии молияи давлатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Дар

ташаккул ва рушди сохтори иқтисодии ҳар ҷомеаи муосир танзими давлатӣ, ки дар доираи сиёсати иқтисодӣ амалӣ мегардад, нақши пешбаранда ва муайянкунанда дорад. Низоми молиявии давлат яке аз механизмҳои нисбатан муҳиме мебошад, ки ба давлат имконияти амалӣ намудани танзими иқтисодӣ ва иҷтимоиро таъмин менамояд.

8. Даврони соҳибистиклолӣ марҳилаи фаъоли рушди қонунгузори молияи Тоҷикистон маҳсуб ёфта, ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва бозоргонӣ мусоидат намуда истодааст. Ташаккули муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани соҳаҳои нави рушди иқтисодӣ, пайдоиши самтҳои нави рушди стратегии кишвар (масалан, саноатикунони босуръати миллӣ) такмили муттасили қонунгузори молиявиро талаб менамояд. Такмили қонунгузори молиявӣ бо як қатор омилҳо, аз ҷумла, дигаргуниҳои фаъолияти молиявии давлат (хусусигардонӣ, дастгирии соҳибкорӣ, муқарраркунии рақами мушаххаси андозсупорӣ, ба вучуд омадани низоми устувори идоракунии молиявӣ ва ғ.) асос меёбад ва қабули қонунҳои нав ва умуман низоми қонунгузори молиявии ба талаботи объективии ҷамъият мутобиқро тақозо менамояд [З–М].

9. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии солҳои охир қабулшуда асосан ба ислоҳоти идоракунии молиявии давлат дахл доранд. Аз ин рӯ, инкишофи қонунгузори молияро дар замони истиқлолият шартан ба даврони зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1) солҳои 1991 то 1994, яъне солҳои аввали Истиқлолияти давлатӣ то қабули нахустин Конститутсияи ҚТ ва дигар қонунгузори соҳа. Гарчанде ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ин давра муносибатҳоро дар бахши алоқаманд ба низоми молия ба танзим медароварданд, маҳз онҳо заминаҳои ҳуқуқиро барои инкишофи соҳаи қонунгузори молия гузоштанд. Қабули Қонунҳои ҚТ «Дар бораи қоғазҳои қиматнок ва биржаҳои фондӣ» (с. 1992), «Дар бораи фаъолияти иқтисодии хориҷии ҚТ» (с. 1993) ва ғ., ба ҳамин давра рост меоянд [З–М];

2) солҳои 1994-2002, ки дар ин давра Конститутсияи ҚТ қабул гардид ва он озодии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, кафолат ва

ҳифзи ҳама гуна шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро муқаррар намуд. Минбаъд, дар асоси муқарраротҳои Конститутсияи ҚТ як қатор қонунҳои дигар қабул гардиданд, ки барои танзими муносибатҳои молиявӣ саҳми назаррас гузоштанд [3–М].

Аз ҷумла, Қонунҳои ҚТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» (с. 1995), «Дар бораи тарифи гумрукӣ» (с. 1995), «Дар бораи омори давлатӣ» (с. 1997), «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» (с. 1998), «Дар бораи Палатаи савдои саноатии ҚТ» (с. 1998), «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» (с. 1998), «Дар бораи баҳисобгирии бухгалтерӣ» (с. 1999), «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти тиҷоратии хориҷӣ» (с. 1999), «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат қафолат дода мешавад» (с. 1999) ва ғ. [3–М];

3) аз соли 2002 пас аз қабул гардидани аввалин Қонунҳои ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» (с. 2002) ва «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар ҚТ» (с. 2002), ки барои беҳтар намудани вазъи молиявӣ, инкишоф додани идоракунии давлатии соҳаи молия ва мутобиқ намудан ба стандартҳои байналмилалии молиявӣ заминаи устувор гузоштанд.

10. Қонунгузори молия ин маҷмӯи санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонуние мебошад, ки муносибатҳои вобаста ба ташкил, тақсим ва истифодаи маблағҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетии давлатро ба танзим мебарорад. Таҳлили рушди қонунгузорӣ оид ба молия аз он шаҳодат медиҳад, ки дар давраи истиқлолият қонунгузори молиявӣ дар сатҳи фаъоли рушди худ қарор дошта, барои зиёдшавии маблағҳои буҷети давлатӣ ва дар ин замина, таъмин намудани иҷрои ҳадафҳои иҷтимоию иқтисодии кишвар заминаи устувор гузошта истодааст [2–М].

11. Яке аз хусусияти хоси инкишофи қонунгузори молия дар замони Истиқлолияти давлатӣ дар он зоҳир мегардад, ки ислоҳоти молияи давлатӣ дар асоси стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ сурат гирифта истодааст, ки ба рушди босуботи қонунгузори соҳа мусоидат менамояд. Дар ин замина, зарур аст, ки қонунгузори молия пайваста бо

дарназардошти самтҳо ва вазифаҳои дар ин ҳуҷҷатҳои давлатӣ пешбинишуда такмил дода шуда, ҷиҳати ноил шудан ба мақсадҳои дар онҳо дарҷшуда имконият фароҳам оварда шавад. Махсусан қонунгузори молияи кишвар бояд дар партави самтҳои афзалиятноки такмили қонунгузори молия, ки дар Стратегияи миллии рушди ҶТ барои давраи то соли 2030 пешбинӣ шудаанд, рушд намояд [2–М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲКИҚОТ

1. Бо мақсади такмили Қонуни ҶТ «Дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ» таклифҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

– муқаддимаи Қонун ба талаботи қисми дуюми м. 43 Қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 мутобиқ карда шавад. Зеро, дар он мақсад ва вазифаи Қонун инъикос карда нашудааст;

– дар м. 1 Қонуни мазкур мафҳуми «бахши давлатӣ» пешбинӣ карда шавад. Зеро, он яке аз мафҳумҳои асосии Қонуни мазкур ба ҳисоб меравад;

– аз м. 2 Қонуни мазкур калимаи дар қавсайн «(Сарқонун)» хориҷ карда шавад. Зеро, бо даровардани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҶТ аз 22 майи соли 2016 калимаи мазкур хориҷ карда шудааст;

– дар сарҳати сеюми қ. 2, м. 4 калимаи «фармонҳо» ба калимаи «фармоишҳо» иваз карда шавад. Зеро, мутобиқи қисми дуюми м. 24 Қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» вазоратҳо, мақомоти назди Президенти ҶТ, мақомоти назди Ҳукумати ҶТ санади меъёрии ҳуқуқиро дар шакли «фармоиш» қабул мекунанд;

– мафҳумҳои «ҳисоботи идоракунии», ки дар қ. 1, м. 5 ва «муҳити назоратӣ», ки дар қ. 1, м. 9 пешбинӣ шудаанд, дар м. 1 Қонуни мазкур, ки мафҳумҳои асосӣ ном дорад, пешбинӣ карда шаванд. Зеро мутобиқи м. 40 Қонуни ҶТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» мафҳумҳои дар матни санади меъёрии ҳуқуқӣ истифодашаванда бояд ба талаботи техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ ҷавобгӯ бошанд [5–М].

2. Бо мақсади мутобиқ намудани Қонуни ҶТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886 ба Конститутсияи ҶТ пешниҳод карда мешавад, ки аз қ. 3, м. 5 калимаҳои «Мақомоти ҳокимияти давлатӣ

(хукуматҳо) дар маҳалҳо» мувофиқан ба калимаҳои «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» иваз карда шаванд ва мазмуни матни мазкур дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқ надорад қарзгирии давлатиро дар чи шакле набошад, амалӣ намояд» [5–М].

Ҳамин тариқ, бо мақсади такмили меъёри мазкур пешниҳод мегардад, ки номи м. 18 Қонуни мазкур ва қисми дуюми он дар таҳрири зерин ифода карда шаванд: «Моддаи 18. Назорат ва масъулият оид ба истифодаи маблағҳое, ки тибқи шартномаи (созишномаи) қарз бо кафолати давлатӣ гирифта шудаанд». Матни қисми дуюм дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қарзгиранда оид ба қарзе, ки кафолати давлатӣ дорад барои ғайримақсаднок истифода кардани воситаҳои пулие, ки бо кафолати давлатии қарз гирифта шудааст, барнагардонидан ва иҷро накардани уҳдадориҳои қарзӣ тибқи тартиби пешбиниамудаи қонун масъулият дорад» [5–М].

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои давлатӣ:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 64 с.

2. Кодекси гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2004. – №12. – Қ. 2. – Мод. 703. – Мод. 704; 2006. – №3. – Мод. 159; 2007. – №7. – Мод. 681; 2008. – №6. – Мод. 459. – №10. – Мод. 818; 2011. – №3. – Мод. 160. – №6. – Мод. 458; 2012. – №4. – Мод. 250. – №7. – Мод. 695. – Мод. 724. – №8. – Мод. 818. – №12. – Қ. 1. – Мод. 1000; 2013. – №12. – Мод. 879; 2015. – №3. – Мод. 211; 2016. – №3. – Мод. 151. – №7. – Мод. 625. – №11. – Мод. 882.

3. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2021. – №12. – қ. 1. – Мод. 681; Қонуни ҚТ аз 18.03.2022. – №1867.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи давлатии иҷтимоӣ» аз 13 декабри соли 1997, №517 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1997. – №23-24. – Мод. 350; 2003. – №8. – Мод. 458; 2006. – №4. – Мод. 200; 2007. – №3. – Мод. 177; 2007. – №7. – Мод. 694; 2008. – №10. – Мод. 821; 2012. – №4. – Мод. 274; – №8. – Мод. 830; 2013. – №12. – Мод. 903.

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ» аз 2 декабри соли 2002, №66 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2002. – №11. – Мод. 681; 2007. – №7. – Мод. 686; 2010. – №1.

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 марти соли 2008, №374 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – № 3. – Мод. 193; 2009. – №5. – Мод. 323; 2010. – №3. – Мод. 154; 2011. – №6. – Мод. 459; 2013. – №7. – Мод. 517; 2014. – №11. –

Мод. 645; 2016. – №3. – Мод. 137; Қонунҳои ҚТ аз 24.02.2017. – №1387; аз 24.02.2017. – №1388; аз 24.02.2017. – №1389; аз 30.05.2017. – №1441.

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хазинадорӣ» аз 2 январи соли 2020, №1675 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №6. – Мод. 454.

8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аудити дохилӣ дар бахши давлатӣ» аз 21 июни соли 2010, №633 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2010. – №7. – Мод. 563; 2016. – №7. – Мод. 632.

9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, №702 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №3. – Мод. 169; 2014. – №3. – Мод. 149; 2014. – №1074; 2017. – №1400.

10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» аз 28 июни соли 2011, №723 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436; 2013. – №3. – Мод. 189. – №11. – Мод. 784; Қонуни ҚТ аз 14.05.2016. – №1316.

11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бозори қоғазҳои киматнок» аз 28 июни соли 2011, №746 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 456; 2014. – №3. – Мод. 151; 2015. – №11. – Мод. 976; 2016. – №11. – Мод. 889.

12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Палатаи ҳисоби Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, №746 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 460; Қонуни ҚТ аз 30.05.2017. – №1425; аз 30.05.2017. – №1426. – Мод. 30.

13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» аз 22 июли соли 2013, №993 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2013. – №7. – Мод. 521; 2014. – №7. – Мод. 411.

14. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» аз 11 декабри соли 1999, №886 // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии

Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 21.09.2022).

15. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 23 июли соли 2016, №1326 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 17.06.2021).

16. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 аз 6 феввали соли 2018, №1005 // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 27.10.2022).

17. Ведомости Верховного Совета РСФСР от 18 июня 1964 г., №24. – Ст. 406; 1966. – №32. – Ст. 771; 1973. – №51. – Ст. 1114; 1974. – №51. – Ст. 1346; 1986. – №23. – Ст. 638; 1987. – №9. – Ст. 250; 1988. – №1. – Ст. 1; 1991. – №15. – Ст. 494; 1992. – №15. – Ст. 768; 1992. – №29; 1992. – №34. – Ст. 1966.

18. Ведомости Верховного Совета Таджикской Советской Социалистической Республики №18(466) 1965. – Ст. 489.

19. Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – №19. – Ст. 320.

20. Декрет Совнаркома РСФСР от 6 октября 1921 г. «О государственном имущественном страховании» // Мод. 554.

21. Декреты советской власти. Т. II. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М., 1959. – С. 7-11.

22. Материалы Управления регистрации нормативно-правовых актов и подготовки свода законов Республики Таджикистан Министерства Юстиции Республики Таджикистан. Т.2. – С. 56-72.

23. Постановление СМ СССР от 16 август 1990, №835 «О мерах по демонополизации народного хозяйства» // СП СССР. – 1990. – №24. – Ст. 114.

24. Постановление СМ СССР от 19 июня 1990, №590 «Об утверждении Положения об акционерных обществах и обществах с ограниченной ответственностью и Положения о ценных бумагах» // СП СССР. – 1990. – №15. – Ст. 82.

25. Постановление ЦИК и СНК СССР от 18 сентября 1925 г. «Об утверждении Положения о государственном страховании СССР» // СЗ СССР. – 1925. – №73. – Мод. 536–537.

26. Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2020, №1446 тасдиқ шудааст. // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

27. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016, №636 тасдиқ шудааст. // Махзани мутамаркази иттилоотии ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 27.10.2022).

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

28. Абдуллоев, Ф.Р., Холхучаев, З.И. Ҳукуки молиявӣ (маҷмӯаи таълимӣ-методӣ) [Матн] / Ф.Р. Абдуллоев, З.И. Холхучаев. – Душанбе: «Озар», 2014. – 384 с.

29. Айнӣ, С. Бухара: (Воспоминания): В 2 кн. Кн. 2. / пер. с тадж. С. Бородина [Текст]: / С. Айнӣ. – Душанбе: «Ирфон», 1981. – 376 с.

30. Айнӣ, С. Маводҳо оид ба таърихи инқилоби Бухоро (ба забони ўзбекӣ.) [Матн]: / С. Айнӣ – М., 1926. – 144 с.

31. Агарков, М.М. Основы банковского права: Курс лекций; Учение о ценных бумагах: Науч. исслед. 2-е изд. [Текст]: / М.М. Агарков. – М.: Бек, 1994. – 349 с.
32. Бердиев, Р.Б., Қаюмов, С.Ш., Мирзоев, С.С. Фаъолияти бонкӣ [Матн]: / Р.Б. Бердиев, С.Ш. Қаюмов, С.С. Мирзоев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2017. – 444 с.
33. Бобокалонов, И. Аз афкори иқтисодии ниёгон [Матн]: / И. Бобокалонов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – 300 с.
34. Бойс, М. Зороастрийцы. Верования и обычаи [Текст]: / М. Бойс. – СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1994. – 288 с.
35. Бричко, Л.В. Законодательство о расчетах в народном хозяйстве СССР [Текст]: / Л.В. Бричко. – М.: Юрид. лит., 1977. – 103 с.
36. Венедиктов, А.В. Основные проблемы банковского законодательства: К проекту Кредитного устава СССР / НКФ СССР. Институт экономических исследований [Текст]: / А.В. Венедиктов. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1925. – 27 с.
37. Венедиктов, А.В. Договорная дисциплина в промышленности / Ленинградское отделение Коммунистической академии; Институт советского строительства и права [Текст]: / А.В. Венедиктов. – Л.: Изд-во Лениблисполкома и Ленсовета, 1935. – 212 с.
38. Гафурзода, А.Д., Саъдиев, И.З. Хукуки молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ [Матн]: / А.Д. Гафурзода, И.З. Саъдиев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – 342 с.
39. Гафуров, А.Д. Правовое регулирование банковской деятельности в Республике Таджикистан: учебное пособие / Под ред. А.Н. Козырина. [Текст]: / А.Д. Гафуров. – М.: ЦППИ. – 211 с.
40. Гафуров, А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) [Текст]: / А.Д. Гафуров // Под ред. доктора юридических наук, профессора Шерипова Н.Т. – Душанбе, 2017. – 352 с.

41. Гафуров, Б.Г. Таджики. Кн. I. [Текст]: / Б.Г. Гафуров. – Душанбе, 1989. – 371 с.
42. Гафуров, Б.Г. Точикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав: китоби дуюм [Матн]: / Б.Г. Гафуров. – Душанбе: «Ирфон», 1983. – 704 с.
43. Гафуров, Б.Г. Точикон: китоби якум [Матн]: / Б.Г. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 704 с.
44. Гаюров, Ш.К. Ҳуқуқи молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ // Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Насрудинов Н.Ш. [Матн]: / Ш.К. Гаюров. – Душанбе: «Сино», 2005. – 216 с.
45. Гиёс-ул-луғот: иборат аз се ҷилд [Матн]. – Душанбе: «Адиб», 1988. – 480 с.
46. Государственное страхование в СССР [Текст]: / под ред. Л.А. Мотылева. – М.: Финансы, 1980. – 326 с.
47. Давлатов, И.Х. Становление и развитие банковской системы Таджикистана [Текст] / И.Х. Давлатов. – Душанбе: «Ирфон», 2005. – 320 с.
48. Иброҳим Умарзода. Ориён [Матн]: / Умарзода Иброҳим. – Душанбе, 2002. – 168 с.
49. Имомов, А. Укрепление государственности и создание гражданского общества в Таджикистане [Текст] / А. Имомов. – Душанбе, 2003. – 363 с.
50. Исломов, С. Очерки истории экономической мысли таджикского народа эпохи феодализма [Текст] / С. Исломов. – Душанбе: «Нодир», 2002. – 436 с.
51. Исломов, С. Таърихи назариёти иқтисодӣ [Матн] / С. Исломов. – Душанбе, 2001. – 336 с.
52. История отечественного государства и права [Текст]. Ч.2: учебник / Под ред. О.И. Чистякова. – М.: Юристъ, 2004. – 544 с.
53. Каримов, У. Андешаҳои иқтисодию бозоргонии Абӯҳомиди Ғаззоӣ (дастури таълимӣ) [Матн] / У. Каримов. – Душанбе, 2001. – 210 с.

54. Коран в переводе Крачковского [Текст]. – М.: Наука, 1990. – 309 с.
55. Козырин, А.Н. Налоговое право зарубежных стран: вопросы теории и практики [Текст] / А.Н. Козырин. – М.: Манускрипт, 1993. – 112 с.
56. Крохина, Ю.А. Финансовое право России: учебник для вузов. [Текст] / Ю.А. Крохина. – М., 2004. – 704 с.
57. Мандрица, В.М. Финансовое право / издание 2-е, переработанное. [Текст] / В.М. Мандрица. – Ростов-на-Дону, 2003. – 346 с.
58. Мандрица, В.М., Рукавишникова, И.В., Дружинин, Д.Н. Финансовое право / под ред. проф. В.М. Мандрицы. [Текст] / В.М. Мандрица, И.В. Рукавишникова, Д.Н. Дружинин. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. – 447 с.
59. Мирзоев, П.З. Хукуқи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон: васоити таълимӣ (Маҷмӯи лексия ва масъалаҳои амалӣ) [Матн] / П.З. Мирзоев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – 312 с.
60. Муҳаммад, Р. Фалсафа аз оғози таърих: ҷилди 1 ва 2 [Матн] / Р. Муҳаммад. – Душанбе: «Ирфон», 1990. – 480 с.
61. Налоговое право [Текст]: / под ред. И.Ш. Киясханова. – Москва, 2004. – 591 с.
62. Негматов, Н.Н. Государство Саманидов [Текст]: / Н.Н. Негматов. – Душанбе, 1977. – 276 с.
63. Нематов, А.Р. Кодификация законодательства Республики Таджикистан [Текст] / А.Р. Нематов. – М., 2008. – 145 с.
64. Нуриев, Б.Д. Заkyat в классическом мусульманском праве [Текст] / Б.Д. Нуриев // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakyat-v-klassicheskom-musulmanskom-prave> (санаи мурочиат: 20.02.2022).
65. Основы банковского права; Учение о ценных бумагах / Агарков М.М.. - 3-е изд., стереотип. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 336 с.

66. Периханян, А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды [Текст] / А.Г. Периханян. – М.: Наука, 1983. – 383 с.

67. Рахимзода, М.З., Бахриддинзода, С.Э., Бобоев, Ч.Қ., Азимов, И.М., Дамонов, Б.Н. Истилоҳоти соҳаи молия, андозу гумрук ва ҷаҳишти бонкӣ дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.З. Раҳимзода, С.Э. Баҳриддинзода, Ч.Қ. Бобоев, И.М. Азимов, Б.Н. Дамонов. – Душанбе: «Империал-Групп», 2014. – 350 с.

68. Рахимов, З.А. Баковская система и экономическое развитие Таджикистана [Текст] / З.А. Рахимов. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 326 с.

69. Рахимов, З.А. Банковская система Таджикистана [Текст] / З.А. Рахимов. – М.: «Диалог-МГУ», 1999. – 281 с.

70. Рахимзода, Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз [Матн] / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2008. – 456 с.

71. Рахимов, М.З. Ҳуқуқи соҳибқорӣ: китоби дарсӣ [Матн] / М.З. Рахимов.. – Душанбе: «Деваштич», 2005. – 408 с.

72. Сарсембаев, М.А. Таможенное право Республики Казахстан [Текст] / М.А. Сарсембаев. – Алматы: Данекер, 2000. – 241 с.

73. Сомониён дар оинаи таърих [Матн]. – Хучанд: «Раҳим Ҷалил». 1998. – 430 с.

74. Скарженковский Н. Очерки советского банковского права. – Сталинобад, 1958. – 385 с.

75. Стеценко, С.В. Становление и развитие таможенного законодательства и его роль в государственно-правовом механизме обеспечения продовольственной безопасности России в XIX-XX вв.: историко-правовое исследование. – Санкт-Петербург, 2006. (Электронный ресурс) Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-tamozhennogo-zakonodatelstva-i-ego-rol-v-gosudarstvenno-pravovom-mekh> (дата обращения: 12.12.2022).

76. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: «Сино», 2018. – 784 с.

77. Танзими ҳуқуқи фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: васоити таълимӣ / зери таҳрири умумии д.и.х., профессор Исмоилов Ш.М. – Душанбе: «Деваштич», 2007. – 264 с.

78. Тафсири Қонуни ҶТ «Дар бораи қарзгирии давлатӣ ва қарзе, ки аз ҷониби давлат кафолат дода мешавад» [Матн]: нашри аввал. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2021. – 150 с.

79. Тафсири Қонуни ҶТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] // зери таҳрири муовини якуми директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҶТ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Баҳриддинзода С.Э. – Душанбе: «ЭР-граф», 2019. – 100 с.

80. Тафсири Қонуни ҶТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» [Матн] // Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе, 2015. – 126 с.

81. Таҳиров, Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане [Текст] / Ф.Т. Таҳиров. – Душанбе, 1987. – 192 с.

82. Таҳиров, Ф.Т. Правовая система Таджикской АССР (1924-1929 гг.): учебное пособия [Текст] / Ф.Т. Таҳиров. – Душанбе, 1988. – 130 с.

83. Таҳиров, Ф.Т., Халиков, А.Г. Шариат: правовая регламентация брачно-семейных и наследственных отношений [Текст] / Ф.Т. Таҳиров., А.Г. Халиков. – Душанбе: «Дониш», 2001. – 105 с.

84. Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. [Текст]: / – Л.: Финансовое изд-во НКФ СССР. Ленингр. област. Отд-ние, 1928. – 164 с.

85. Тедеев, А.А. Банковское право: учебник. 4-е издание [Текст] / А.А. Тедеев. – М.: МПСИ. Воронеж: МОДЭК., 2011. – 464 с.

86. Тоҳиров, Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон [Матн] / Ф. Тоҳиров. – Душанбе: «Ирфон», 1994. – 186 с.

87. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн] / Зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. – М.: «Советская энциклопедия», 1969. – 950 с.

88. Финансовое право (общая часть) [Текст]: учебное пособие для бакалавров / А.С. Чуева, П.М. Курдюк, И.Н. Иваненко. – Краснодар, 2013. – 141 с.

89. Финансовое право для экономических специальностей [Текст]: учебник / Кол. авт.; под общ. ред. проф. С.О. Шохина. – М., 2006. – 344 с.

90. Финансовое право [Текст]: учебник / Отв. ред. Н. И. Химичевой. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – 749 с.

91. Фирдавсӣ, А. Шохнома [Матн] / А. Фирдавсӣ. – Душанбе, 1985. – 521 с.

92. Хрестоматия по истории отечественного государства и права: форма государственного единства в отечественной истории XX века; Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.).

93. Ҳотамов, Н., Довудӣ, Д., Муллоҷонов, С., Исоматов, М. Таърихи халқи тоҷик: нашри дуюм // Бо илова, илова ва тавзеҳот [Матн] / Н. Ҳотамов, Д. Довудӣ, С. Муллоҷонов, М. Исоматов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – 602 с.

94. Чабборов, А., Шарапов, Н., Суғурта: китоби дарсӣ барои донишҷӯён, устодони мактабони олий, миёнаи махсус ва мутахассисоне, ки ба корҳои суғуртавӣ сару кордоранд [Матн] / А. Чабборов., Н. Шарапов. – Душанбе, 2011. – 263 с.

95. Шиминова, М.Я. Государственное страхование в СССР (правовые вопросы) [Текст] / М.Я. Шиминова. – М., 1987. – 218 с.

96. Юткина, Т.Ф. Налоги и налогообложение: учебник. 2-е изд., перераб. и дополн. [Текст] / Т.Ф. Юткина. – М. 2001, – 574 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

97. Алиев, Ҳ.Ҳ. Рушди қонунгузории молиявӣ, андоз ва гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ҳ. Алиев // Инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври истиқлолият / Маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-29 августи соли 2011. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 57-65.

98. Артемьев, С., Половинник, Д. Новые виды страхования подсказывает жизнь [Текст] / С. Артемьев // Советская юстиция. – 1961. – № 11. – С. 3-4.

99. Фафуров, А.Д. Доир ба баъзе проблемаҳои сиёсати ҳуқуқии молия, андоз ва бучет дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] А.Д. Фафуров // Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва амалия татбиқи он // Маводи конфронси ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 15-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (29 ноябри соли 2009). – Душанбе: «Шуҷоӣён», 2009. – С. 86-90.

100. Ермакова, Т.С. О системе советского финансового права [Текст] / Т.С. Ермакова // Правоведение. – 1975. – № 2. – С. 72-79.

101. Малейн, Н.С. Страхование гражданской ответственности [Текст] / Н.С. Малейн // Советская юстиция. – 1962. – № 11. – С. 22-23.

102. Муминзода, О.С. Рушди қонунгузории суғуртаи масъулияти граждании соҳибони воситаи нақлиёти автомобилӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ [Матн] / О.С. Муминзода // Қонунгузорӣ. – 2020. – №2(38). – С. 51-56.

103. Ҳомидов, Х. Истиқлолияти давлатӣ ва Сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Х. Ҳомидов // Давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2001. – №3. – С. 4.

105. Раҳимов, М.З. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони истиқлолият: инкишоф ва проблемаҳо [Матн] / М.З. Раҳимов // Инкишофи қонунгузории ҚТ дар даври истиқлолият: маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-умин солгарди Истиқлолияти

давлатии ҶТ 26-29 августи соли 2011 / Зери таҳрири Раҳимов М.Р. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – С. 18-32.

106. Тахиров, Ф.Т., Халиков, А.Г. Проблеммы власти и правосудия в «Авесте» [Текст] / Ф.Т. Тахиров., А.Г. Халиков // Авеста в истории и культуре Центральной Азии: сб. науч. Сб., науч. Ст., посвящ. 2700-летию создания «Авесты» – 10-летию независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 2001. – С. 115-131.

107. Шарифов, С. Андоз ва масъалаҳои рӯёнидани он мувофиқи таълимоти ҳанафиён [Матн] / С. Шарифов // Ҳуқуқшинос. – 2007. – С. 14.

108. Шарофзода, Р.Ш. Инкишофи мафҳуми “қонунгузорӣ” дар робита бо нуқтаи назари илмӣ ва ифодаи меъёрӣ [Матн] / Р.Ш. Шарофзода // Раванди қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: рушд ва мушкилотҳо (маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, шаҳри Душанбе, 31 март соли 2020) // Зери назари номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Саидзода И.Х. – Душанбе, 2020. – С. 17-23.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

109. Азимов, Ш. Государство и право Саманидов [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Азимов Шукур. – Душанбе, 1953. – 168 с.

110. Архипкин, И.В. Трансформация функциональной направленности налоговой политики в России XX века [Текст]: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / И.В. Архипкин. – М., 2001. – 48 с.

111. Золотухин, А.В. Правовое обеспечение страхования предпринимательских рисков по гражданскому праву Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. / Золотухин Алексей Валерьевич. – Душанбе, 2016. – 316 с.

112. Исломов, Т.С. История становления и развития национальной налоговой системы Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.01 / Исломов Тохир Султонмуродович. – Душанбе, 2006. – 155 с.

113. Ишо, К.Д. Правовое применения обязательного страхования гражданской ответственности владельцев транспортных средств в Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ишо Константин Данилевич. – Москва, 2008. – 25 с.

114. Хаитов, С.П. Становление и развитие налогового законодательства в Таджикистане (вторая половина XIX - начало XXI вв.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Хаитов Саидали Поргиевич. – Душанбе, 2011. – 206 с.

115. Ҳочиев, М.С. Қонунномаи Сосониён ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ: таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ [Матн]: дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 / Ҳочиев Муҳиддин Саидкулович. – Душанбе, 2021. – 161 с.

116. Пирзода, П.Р. Танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ дар бозори хизматрасонии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун аъзои Созмони Умумиҷаҳонии Савдо [Матн]: автореф. дис. ... номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.03 / П.Р. Пирзода. – Душанбе, 2018. – 56 с.

117. Расулов, Ф.Т. Развитие законодательства о финансово-контрольной деятельности в Таджикистане (1917-2014 гг.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Расулов Фотех Миркозиевич. – Душанбе, 2015. – 189 с.

118. Румянцева, А.В. Правовое регулирование аудита страховых организаций в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Румянцева Анна Валентиновна. – Саратов, 2007. – 209 с.

119. Саидов, Х.Х. Формирование и развитие таможенного законодательства в Советском и постсоветском Таджикистане: историко-правовое исследование [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саидов Хикматулло Хужаназаров. – Душанбе, 2017. – 167 с.

V. Захираҳои электронӣ ва сомонаҳои интернетӣ:

120. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://museumreforms.ru/node/13882#ref-2//> Законы о бюджетных правах

СССР, союзных республик и местных советов. 1959-1961 г. (санаи мурочиат: 11.02.2022).

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1–М]. Абдуалимзода, И.И. Ҳуқуқи молиявӣ дар низоми ҳуқуқи кишварҳои рушдбанда [Матн] / И.И. Абдуалимзода, А.Д. Фафурзода // Идоракунии давлатӣ (Бахши илмҳои иқтисодӣ). – 2020. – №1(45). – С. 23-30. ISSN 2664-0651.

[2–М]. Абдуалимзода, И.И. Нақши стратегияҳои миллӣ дар рушди қонунгузори молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / И.И. Абдуалимзода // Идоракунии давлатӣ (Бахши илмҳои иқтисодӣ). – 2021. – №3(52). – С. 127-135. ISSN 2664-0651.

[3–М]. Абдуалимзода, И.И. Рушди қонунгузори молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври Истиқлолияти давлатӣ [Матн] / И.И. Абдуалимзода, А.Д. Фафурзода // Қонунгузорӣ. – 2020. – №4(40). – С. 70-77. ISSN 2410-2903.

[4–М]. Абдуалимзода, И.И. Ташаккули қонунгузори молиявӣ дар даври тоинқилобӣ (баъди асри миёна то соли 1917) [Матн] / И.И. Абдуалимзода // Идоракунии давлатӣ (Бахши илмҳои иқтисодӣ). – 2021. – №4(53). – С. 115-122. ISSN 2664-0651.

[5–М]. Абдуалимзода, И.И. Таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи идоракунии молиявӣ ва назорати дохилӣ дар бахши давлатӣ бо қонунгузори баъзе давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил [Матн] / И.И. Абдуалимзода, З. Шеров // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – №3(57). – С. 176-185. ISSN 2664-0651.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ- амалӣ ҷоп шудаанд:

[6–М]. Абдуалимзода, И.И. Поддержка конкурентной деятельности одно из направлений политики государства [Текст] / И.И. Абдуалимзода // Ислохоти низоми идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ: моделҳои муосири самаранокии он (Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – С. 129-134.

[7–М]. Абдуалимзода, И.И. Пайдоиши муносибатҳои молиявӣ дар аҳди қадим ва асрҳои миёна дар сарзамини тоҷикон [Матн] / И.И. Абдуалимзода // Нақши Эмомалӣ Раҳмон дар ташаккул ва рушди давлатдорӣ милли (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ). – Душанбе, 2021. – С. 30-36.

[8–М]. Абдуалимзода, И.И. Рушди қонунгузорӣ молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / И.И. Абдуалимзода // Таъсири ҷаҳонишавӣ ба равандҳои сиёсии Тоҷикистон (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ). – Душанбе, 2021. – С. 68-73.